

Е. ЗОЛЯ
твори
IV

СТОРІНКА
КОХАННЯ

Державне видавництво
України

ЕМІЛЬ ЗОЛЯ

Т В О Р И

Том IV

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
ХАРКІВ — 1929 — КИЇВ

ЕМІЛЬ ЗОЛЯ

ÉMILE ZOLA

СТОРІНКА КОХАННЯ

UNE PAGE d'AMOUR

1878.

Р О М А Н

Переклав А. ВОЛКОВІЧ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
ХАРКІВ — 1929 — КИЇВ

Бібліографічний опис цього видання
вміщено в „Літопису Українського
Друку“, „Нартовому репертуарі“
та інших покажчиках Української
Книжкової Палати.

Обкладинка худ. Є. Глускіна

Випустило
ВИДАВНИЦТВО „КУЛЬТУРА“
ДЕРЖТРЕСТУ „КИЇВ - ДРУК“
на замовлення
ДЕРЖАВНОГО ВИДАВНИЦТВА УКРАЇНИ

Укрголовліт № 1430 (1521).
Трест „Київ - Друк“,
6-та друк., вул. Леніна, 19.
Замовл. 474—5000—1929 р.
20 арк.

ЧАСТИНА ПЕРША.

I.

Нічна лямпочка під блакитнявим дашком горіла на каміні за книжкою, що в її тіні тонула половина кімнати. Це спокійне світло розрізало надвое нічний столик і шез-льонг, купало в собі великі брижі оксамитової завіси, робило блакитним дзеркало палісандрової шафи, що стояла між двома вікнами. Буржуазна гармонія кімнати, блакитний колір шпалер, меблів і килиму набирав цього нічного часу невиразної лагідности хмарки. А з тіневого боку, навпроти вікон, ліжко, також обтягнене оксамитом, майоріло якоюсь темною купою, освітленою тільки блідістю простирал. Схристивши руки, Елен у своїй спокійній поставі матері й удови дихала легким подихом.

Серед цієї тиші продзвонив годинник; гомін кварталу завмер. На цій височині Трокадеро тільки Париж слав своє далеке хропіння. Легкий подих Елен був такий слабенький, що він майже не підносив чисту лінію її горла. Вона спала гарним сном, мирним і міцним. Профіль її був чіткий, шатенове волосся було міцно зав'язане вузлом, голова схилилася, неначе вона заснула, слухаючи. У глибині кімнати широко розчинені двері кабінету чорним квадратом розрізали стіну.

Не було чути жодного гомону. Продзвонило півгодини. Дзвін годинника розтанув серед цього глибокого сну, що опанував цілу кімнату. Спала нічна лямпочка, спали меблі; на нічному столику, біля загашеної лямпи, спало жіноче рукоділля.

Елен, заснувши, мала той самий вигляд,—поважний і лагідний.

Коли продзвонила друга година, цю мирну тишу порушило зідхання, що почулося з пільми кабінету. Трохи згодом затремтіла білизна,—і все знову стало тихо. Тепер чути було стиснутий подих. Елен не поворухнулася. Але раптом вона підвелася. Невиразне дитяче бурмотання щойно збудило її. Ще заспана, вона підносила руки до своїх скронь, коли глухий крик примусив її скочити на килим.

— Жанно!.. Жанно!.. що з тобою? відповідай мені!—питала вона.

Дитина замовкла, і Елен побігла до нічної лямпочки, бурмочучи:

— Мій боже! Їй погано, я не повинна була лягати!

Швидко ввійшла вона в сусідню кімнату, де панувала важка тиша. Але нічна лямпочка, де горіла олія, давала тремтливое світло й кидала тільки на стелю круглу пляму. Спершись на залізне ліжко, Елен спочатку нічого не могла розглянути. Трохи згодом, у блакитнявому світлі, серед відкинутих простирал, вона побачила витягнену Жанну,—голова їй закинулася, м'язи на шиї залякли й були тверді. Корчі спотворювали бідне, любе обличчя; очі були розплющені й втуплені в стрілку завіси.

— Мій боже! Мій боже! — заголосила Елен: — мій боже! вона вмирає!

І, поставивши лямпочку, вона обмацала дочку своїми тремтливими руками й не могла знайти пульса. Здавалося, серце спинилося. Рученята й ніженьки були міцно напружені. Тоді вона збожеволіла; вона жахалася й белькотіла:

— Моя дитина вмирає! Допоможіть! Моя дитино! Моя дитино!

Вона пішла назад до кімнати, обертаючися й б'ючи себе, не знаючи, куди йде, потім вона ввійшла в кабінет, знову кинулася перед ліжком, і все кликала на допомогу. Вона взяла Жанну собі на руки, цілувала їй волосся, гладила руками її тіло, благаючи її відповісти слово, єдине слово. Де їй болить? Чи не хоче вона

трохи пити? Може б, їй допомогло свіже повітря? І вона силкувалася почути дитячий голос.

— Скажи мені, Жанно, о, скажи мені щось, благаю тебе!

Мій боже! І не знати, що робити! Як це, раптом, уночі!.. Навіть світла немає. Її думки плуталися. Вона далі розмовляла із своєю дочкою, питаючи її і сама собі за неї відповідаючи. Напевне, їй болить шлунок, ні, горло. Це нічого. Треба тільки заспокоїтися. І вона силкувалася зробити все, щоб лише не стерятись. Але почуття, що її дочка витяглась отут, поміж її рук, перевертало їй нутро. Вона дивилася на неї, скорчену й без подиху; вона силкувалася умовити її, довести їй, що їй треба кричати. Не витримавши, Елен раптом закричала сама.

Вона пробігла їдальнею до кухні, гукаючи:

— Розалі! Розалі! Швидко лікаря! Моя дитина вмирає!

Няня, що лежала у маленькій кімнаті за кухнею, скрикнула. Елен повернулася бігцем. Вона тупотіла ногами в сорочці, не відчуваючи, здавалося, холоду цієї льодової лютневої ночі. Через цю няньку дитина її помре! Ледве минула хвилина. Вона повернулася до кухні, ввійшла в кімнату. І абияк, навпомацки, вона одягла спідницю, накинула шаль собі на плечі. Вона перекидала меблі, сповняла своїм буйним розпачем цю кімнату, де спав такий зосереджений мир. Потім, озувши капці, лишаючи двері відчинені, вона спустилася з третього поверху, гадаючи сама привести лікаря.

Коли швайцар зняв ланцюжка, Елен опинилася на вулиці. У вухах їй дзвеніло, голова йшла обертом. Вона швидко спустилася вулицею Вінез, подзвонила до лікаря Бодена, що вже лікував Жанну; минула вічність, як служник вийшов сказати їй, що лікар зараз біля породіллі. Елен лишилася приголомшена на тротуарі. Вона не знала іншого лікаря в Пассі. За мить вона вже бігла вулицями, дивлячися на будинки. Дув льодовий вітрець; вона ступала своїми капцями по легкому снігу, що впав звечора. І вона все мала перед собою свою дитину; не знайшовши відразу лікаря, вона немов умирала від цієї тужної думки. Повертаючися назад угору

вулицею Вінез, вона повисла на дзвонику. Вона безперестанку прохатиме, може, їй дадуть адресу. Вона подзвонила знову, бож там не поспішали. Вітер приліплював їй тонку спідницю до ніг, і пасма її волосся розвівалися.

Нарешті, служник вийшов відчинити їй і сказав їй, що лікар Деберль уже поклався в ліжку. Вона подзвонила до лікаря, небо не покинуло її. Тоді вона штовхнула служника, щоб увійти. Вона повторювала:

— Моя дитина, моя дитина вмирає!.. Скажіть йому, щоб він прийшов.

Це був маленький готель, увесь оббитий шпалерами. Вона зійшла таким чином на другий поверх, змагаючись із служником, відповідаючи на всі закиди одне, — що її дитина вмирає. Діставшись до кімнати, вона згодилася почекати. Але, почувши, що лікар підводиться, вона наблизилася їй і почала говорити через двері:

— Цієї ж хвилини, пане, я благаю вас... Моя дитина вмирає!

І коли лікар з'явивсь у вестоні без краватки, вона потягла його, не давши йому одягтися далі. Він пізнав її. Вона жила у сусідньому найманому будинку. Він провів її садом, щоб скоротити дорогу, через ворота, що сполучали два житла; тоді її пам'ять раптом прокинулася.

— Це правда,—пробурмотала вона:—ви лікар, і я про це знала... Ви бачите, я збожеволіла... Поспішаймо ж!

На сходах вона схотіла, щоб він пройшов перший. Побожніше вона не вела б до себе й самого бога. Вгорі Розалі лишилася біля Жанни й запалила лампу, поставлену на нічний столик. Скоро лікар увійшов, він узяв цю лампу і негайно освітлив дитину, що зберігала якусь скорботну суворість; тільки голова її сковзнула вниз, і швидкі корчі пробігали їй по обличчі. Якусь хвилину він мовчав, стиснувши собі вуста. Елен, стурбована, дивилася на нього. Коли він побачив цей погляд матері, що благав його, він пробурмотав:

— Нічого не буде... Але не можна лишати її тут. Їй потрібне свіже повітря.

Міцним рухом Елен взяла її собі на плечі. Вона ладна була цілувати руки лікареві за добре його слово,

ніжність ворушилася в ній. Але ледве поклала вона Жанну на своє велике ліжко, як тяжкі конвульсії знов струснули це бідне дівоче тільце. Лікар зняв з лампи абажура, і біле світло сповнило кімнату. Він пішов відчинити вікно, наказавши Розалі витягти ліжко з-під завіси. Елен, охоплена тугою, пробурмотала:

— Але вона вмирає, пане! Придивіться ж, придивіться ж! Я її вже не пізнаю!

Лікар не відповідав їй пильним поглядом стежив за припадком. Потім він сказав:

— Пройдіть до алькову, потримайте їй рученята, щоб вона не подряпала себе... Отут, стиха, легенько... Не турбуйтеся, треба, щоб криза проходила звичайно.

І вони обоє, схилившись над ліжком, тримали Жанну, у якої члени витяглися від міцних корчів. Лікар застібнув свій вестон, щоб сховати свою голу шию. Елен загорнулася у шаль, що її накинула собі на плечі. Та Жанна, б'ючися, відтягла кінець шалі й розстібнула верх вестону. Вони не помітили цього. Жодний з них не бачив сам себе.

Проте, припадок ущух. Дитина, здавалося, була зовсім знесилена. Хоча лікар і заспокоїв матір про наслідки кризи, він був стурбований і все дивився на хору. Нарешті, він декілька разів коротко запитав Елен, що лишалася стояти у переміжку:

— Скільки років дитині?

— Одинадцять з половиною, пане.

Знову стало тихо. Він хитав головою, схилявся, щоб відгорнути закрите віко Жанни. Потім знову почав розпитувати, не підводячи очей на Елен,

— Чи бували в неї корчі, коли була вона менша?

— Так, пане, але вони пройшли, коли їй минуло шість років... Вона дуже квола. Вже декілька днів я бачила, що їй погано. Її корчило, вона бувала неприємна.

— Чи були нервові хвороби у вашій родині?

— Я не знаю... Моя мати вмерла через груди.

Охоплена соромом, вона вагалася, — їй не хотілося казати про свою бабку, що була в божевільні. Все її предків'я було трагічне...

— Бережіться,—швидко вимовив лікар,—ось новий випадок.

Жанна щойно розплющила очі. Одну мить вона подивилася навколо себе із стеряним виглядом, не кажучи ані слова. Потім її погляд зробився нерухомий, її тіло перекинулося назад, члени витяглися й затверділи. Вона дуже почервоніла. Раптом вона зблідла олив'яною блідістю, і почались нові корчі.

— Не випускайте її,—промовив лікар.—Візьміть її за другу руку.

Він побіг до нічного столика, де, увійшовши, поклав маленьку аптечку. Повернувшись з флаконом, він дав його понюхати дитині. Але це був немов страшний удар батога: Жанна так затрусилася, що висковзнула з материних рук.

— Ні, ні, тільки не етер!—закричала Елен, почувши запах:—етер робить її божевільною!

Обоє ледве змогли її втримати. В неї почалися міцні корчі, вона підводилася на п'ятках і на потилиці, немов складена вдвоє. Потім вона знову падала, стиснута корчами, що кидали її з одного краю ліжка на другий. Її кулачки були стиснуті, палюх був загнутий до долоні; іноді вона розкривала пальці й, розчепіривши їх, силкувалася схопити у порожнечі речі, щоб крутити їх. Вона натрапляла на материну шалю й чіплялася за неї. Але найбільше мордувало її матір, як вона казала, те, що вона більш не пізнавала своєї дочки. В її бідного янгола, з таким ніжним обличчям, були скривлені риси, очі загубились у своїх орбітах, показуючи свій блакитнявий перламутр.

— Робіть щось, благаю вас!—белькотіла вона:—я не маю більше сил, пане!

Вона щойно пригадала, як дочка однієї її марсельської сусідки вмерла, задушена подібною кризою. Може, лікар обдурював її з жалю до неї. Щосекунди їй здавалося, що вона відчуває на своєму обличчі останній подих Жанни, бо він раз-у-раз переривався. Тоді, змучена, охоплена невимовним жалем і страхом, вона заплакала. Її сльози капали на невинну дитячу голівку серед розкиданих ковдр.

Тим часом, лікар злегка притискував їй унизу шию своїми довгими гнучкими пальцями. Інтенсивність припадку зменшилася. Після кількох знесилених рухів Жанна втихомирилася. Вона впала посередині ліжка, з витягненим тілом і руками. Голова, підтримувана подушкою, схилилася на груди. Сказали б, що це Христос дитиною. Елен зігнулася й поцілувала її довгим поцілунком у чоло.

— Чи вже скінчилося? — сказала вона півголосом, — Чи, на вашу думку, можуть бути ще припадки?

Він зробив уникливий рух. Потім, відповів:

— У кожному разі дальші будуть слабші.

Він попрохав у Розалі склянку й карафу. Налляв склянку до половини, взяв два нові флякони, полічив краплі і, за допомогою Елен, що піднесла голову дитині, вставив між стиснутими зубами ложечку цього питва. Лямпка горіла, дуже ясно освітлюючи своїм білим вогнем розгардіяш у кімнаті, меблі були поперекидані. Одяг, що його Елен кинула на спинку фотелі, коли лягала, зісковзнув і впав на килим. Лікар, ставши на корсет, підняв його, щоб удруге не стати на нього ногами. Пахло вервеною від зібганого ліжка й від цієї розкиданої білизни. Це була цілком виставлена напоказ інтимність жінки.

Лікар пішов сам по таз, обмочив якусь білизну і приклав її до скронь Жанні.

— Пані, ви застудитеся, — сказала Розалі, що тремтіла. — Може, можна було б зачинити вікно? Повітря надто свіже.

— Ні, ні, — закричала Елен, — залишіть вікно відчинене!.. Чи не так, пане?

Повівали подуви вітру, підносячи завіси. Вона не відчувала їх. Тим часом шаль зовсім упала з її плечей, відкриваючи початок її горла. З-заду її розпущеної зачіски звисали аж до крижів розкуйовджені пасма волосся. Забувши за все, пам'ятаючи тільки про страждання своєї дитини, вона розкрила свої голі руки, щоб швидше рухатись. І перед нею заклопотаний лікар уже не думав більше про свій розкритий вестон, про комір своєї сорочки, що його Жанна щойно обірвала.

— Піднесіть її трохи, — сказав він, — ні, не так... Дайте мені вашу руку.

Він узяв її руку, поклав її сам на голову дитини, що хотів її примусити прийняти ложку питва. Потім покликав її до себе. Він використовував її, як свою помічницю, і вона сповнялася релігійної слухняности, бачивши, що її дочка стає спокійніша.

— Сюди... схиліть її голову на ваше плече, щоб я міг вислухати її.

Елен зробила те, що він наказав. Тоді він схилився над нею, щоб прикласти своє вухо до грудей Жанни. Він доторкнувся щокою до її голого плеча й, слухаючи серце дитини, міг би відчутти, як б'ється материне серце. Коли він підвівся, його подих зустрівся з подихом Елен.

— Щодо цього, то тут усе як слід, — сказав він спокійно, і вона зраділа. — Покладіть її, не треба більше мучити її.

Але почався новий випадок. Він був значно легший. Жанна переривчасто промовила кілька слів. Два нові випадки згасли з короткими проміжками. Дитина впала у прострацію, що, здавалося, знову стурбувала лікаря. Він поклав їй голову дуже високо, підтягши ковдру аж до підбороддя, і протягом години він лишався тут, щоб пильнувати її, чекаючи, здавалосьь, на нормальний звук її подиху. З другого боку ліжка Елен також чекала, не рухаючися.

Поволі великий спокій опанував обличчя Жанни. Лямпа освітлювала її блідим світлом. Граціозне й тонке, немов у кізочки, обличчя її знову набрало своєї милої овальної форми, трохи витягнутої. Її гарні заплющені очі мали широкі блакитняві й прозорі повіки, під якими можна було вгадати тьмянний полиск очей. Її тонкий ніс легко дихав, на її трохи великих устах блукала невиразна посмішка.

І вона спала так, на скатертці свого розстеленого волосся, чорнильного кольору.

— Тепер скінчилося, — сказав лікар півголосом. І він обернувся, впорядковуючи свої флякони і збираючися піти. Елен, благаючи, наблизилася до нього.

— О, пане,—пробурмотала в она—не залишайте мене. Почекайте кілька хвилин. Якщо випадки ще відновляться... Аджеж ви врятували її.

Він зробив знак, що нема чого більше боятися. Проте, він лишився, щоб заспокоїти її. Вона послала Розалі спати.

Швидко настав день, день м'який і сірий від снігу, що робив білими дахи. Лікар пішов зачинити вікно. І в глибокій тиші обоє обмінялися рідкими, тихими словами.

— З нею немає нічого важкого, запевняю вас,—говорив він.—В її віці треба тільки пильно дбати за неї. Надто слідкуйте, щоб її життя було рівне, щасливе, без хвилювання.

За мить Елен і собі сказала:

— Вона така ніжна, така нервова... Я не завжди можу на неї впливати. На жаль, вона має радощі й смутки, що турбують мене, вони такі жваві... Вона любить мене з пристрасстю, з ревнощами, що змушують її плакати, коли я пещу іншу дитину.

Він хитнув головою, повторюючи:

— Так, так, ніжна, нервова, ревнива... Її доглядає лікар Боден, чи не так? Я поговорю про неї з ним. Ви вживемо енергійних заходів. Вона тепер у такому віці, коли визначається здоров'я жінки.

Бачачи його відданість, Елен відчула поривання вдячності.

— Ах, пане, як мені віддячити вам за всі труднощі, що ви взяли на себе!

Потім вона пішла й схилилась над ліжком Жанни, боячись, що, підвищивши голос, збудила її. Дитина спала вся рожева, із своєю невиразною усмішкою, що блукала на її вустах. По заспокоєній кімнаті пливла знемога. Зосереджена й немов би полегшена соннота опанувала шпалери, меблі, розкиданий одяг. Усе тануло й заспокоювалось у світанку, що входив крізь два вікна.

Елен знову лишилася стояти у проміжку. Лікар стояв по другий бік ліжка. А поміж них була Жанна, легенько дихаючи уві сні.

— Її батько часто бував хворий, — відповіла тихо Елен, повертаючися до запитань. — А я, я завжди почувала себе добре.

Лікар, що ще й не поглянув досі на неї, підвів очі й не міг утриматися, щоб не посміхнутися, така здавалася вона йому здорова й міцна. Вона також посміхнулася своєю лагідною й спокійною усмішкою. Її гарне здоров'я робило її щасливою.

Він не зводив з неї погляду. Ніколи він не бачив правильнішої вроди. Велика на зріст, з пишною красою, Юнона-шатенка, вона мала золотаво-шатенове волосся з ясним полиском. Коли вона повертала поволі свою голову, її профіль набирив поважної чистоти статуї. Її сірі очі, її білі зуби освітлювали їй ціле обличчя. В неї було кругле підборіддя, трохи міцне, що надавало їй розсудливого і твердого виразу. Але що дивувало лікаря, так це гордовита оголеність цієї матері. Шаль зсунулася ще більше, горло відкрилося, руки були голі. Товста коса, що мала колір потемнілого золота, спускалася по плечу й зникала поміж грудей. І в своїй погано прив'язаній спідниці, розкуйовджена й у безладді, вона зберігала величність, пишливість порядности й соромливості, що лишали її чистою під цим поглядом чоловіка, в якому виникало велике засоромлення.

Вона сама одну мить зазнала його. Лікар Деберль був чоловік тридцяти п'ятьох років, з поголеним, трохи довгим обличчям, з гострим поглядом, з стиснутими вустами. Дивлячись на нього, вона й собі помітила, що в нього гола шия. І вони лишилися отак один навпроти одного, а поміж них була маленька Жанна, що заснула. Але ця просторінь, щойно безмежна, здавалось, ущулялася. У дитини був занадто легкий подих. Тоді Елен повільною рукою підняла свою шаль і загорнулася в неї, тим часом лікар застібав комір свого вестону.

— Мамо, мамо!—белькотіла Жанна вві сні.

Вона прокидалася. Розплющивши очі, вона побачила лікаря й стурбувалася.

— Хто це? Хто це? — питала вона.

Мати поцілувала її.

— Спи, моя дитинко, ти трохи захворіла. Це друг. Дитина, здавалось, була здивована. Вона нічого не пам'ятала. Сон знову оповив її, і вона знов заснула, ніжно белькочучи:

— О, я ще люлі-люлі... Добри вечір, матінко... Коли він твій друг, він буде й мій.

Лікар сховав свою аптечку. Він мовчки вклонився й вийшов. Елен послухала одну мить подих дитини. Потім вона забулася, сидячи з краю ліжка, розгублено поглядаючи й замислившись. Лямпа, що ще горіла, блідішала у повному денному світлі.

II.

Другого дня Елен подумала, що добре було б піти подякувати лікареві Деберлеві. Та різкість, що з нею вона примусила його піти з собою, ціла ніч, що її він провів біля Жанни, все це бентежило її, — послуга ця, здавалося їй, виходила за межі звичайної лікаревої візити. Однак, два дні вона вагалася й чинила опір своєму намірові, з причин, що їх не змогла б назвати. Ці вагання сповнили її думок про лікаря; одного ранку вона зустріла його й сховалася, мов дитина. Згодом вона була дуже лиха сама на себе за цей боязливий рух. Її спокійна й проста вдача протестувала проти цього занепокоєння, що ввійшло їй у життя. Отже, вона вирішила, що піде подякувати лікареві цього ж таки дня.

Криза в дитини трапилася в ніч проти середи, а тепер була субота. Жанна вже цілком заспокоїлася. Лікар Боден, прибігши дуже стурбований, говорив про Деберля з пошаною бідного старого лікаря кварталу до молодого, багатого і вже видатного колеги. Проте, він, усміхаючися тонкою посмішкою, розповідав, що щастя перейшло від старого Деберля, людини, що її глибоко шанував цілий Пассі. Син дістав у спадщину півтора мільйони й найбагатішу клієнтуру. „Але він дуже ладний хлопець“, — поспішив додати лікар Боден, — для нього, мовляв, дуже велика честь мати кон-

сультацію з лікарем Деберлем з приводу дорогоцінного здоров'я його маленької подруги Жанни.

О третій годині Елен із своєю дочкою вийшли на вулицю, їм треба було пройти лише кілька кроків, улицею Вінез, щоб подзвонити у сусідній готель. Обидві все ще були у глибокій жалобі. Їм відчинив швайцар у білому вбранні та краватці. Елен пізнала великий вестибюль, обтягнений східними порт'єрами; тільки сила квітів, праворуч і ліворуч, сповняла жардиньєрки. Служник увів у маленьку залю з шпалерами й меблями резедового кольору. Він став і чекав. Тоді Елен назвала йому своє ім'я.

— Пані Гранжан.

Служник штовхнув двері залі, жовтої з чорним, і, зникаючи, повторив:

— Пані Гранжан.

На порозі Елен відчула, що готова відступити. Щойно помітила вона на другому кінці, в кутку каміна, молоду даму, що сиділа на вузькій канапі, зовсім закриваючи її своєю широкою спідницею. Навпроти неї сиділа літня особа, що прийшла з візитою, але не зняла ні свого капелюха, ані своєї шалі.

— Пробачте,—пробурмотала Елен,—я бажала б бачити пана лікаря Деберля.

І вона знову взяла за руку Жанну, що її вела перед собою. Раптова зустріч з цією молодою дамою дивувала й бентежила її. Чому вона не спитала лікаря? Знала ж вона, що він одружений.

Саме цієї хвилини пані Деберль кінчала щось розповідати швидким і трохи різким голосом:

— О, це чудово, чудово! Вона вмирає цілком реалістично. Знаєте, вона хапає себе за корсаж, отак, вона закидає голову і стає зовсім зелена... Присягаюся вам, що треба піти їй побачити, панно Орелі.

Потім вона підвелася, дійшла аж до дверей, гучно шурхочучи матерією, і промовила з лагідною, чарівною ласкавістю:

— Будь ласка, заходьте, пані, прошу вас... Мого чоловіка зараз немає... Та я буду дуже щаслива, дуже щаслива, запевняю вас... Це, певне, та сама мила дів-

чинка, що була така хвора тієї ночі... Прошу вас, посидьте хвилинку.

Елен мусіла взяти фотель, а Жанна боязко сіла з краю стільця. Пані Деберль утонула у своїй маленькій канапі, додаючи з гарним сміхом:

— Це мій день. Так, я приймаю щосуботи... І тоді П'єр приводить усіх. Минулого тижня він привів мені полковника з подагрою.

— Ви божевільні, Жюльєто!—пробурмотала панна Орелі, пристаркувата особа, стара й бідна подруга, що бачила її народження.

Запанувала недовга тиша. Елен кинула погляд на багатство сальону, на завіси й чорно-золоті стільці, що полискували, наче зірки. Квітки розпускалися на каміні, на роялі, на столах; і крізь скло вікон лялося яскраве світло саду, що його дерева без листя й голу землю видно було. Було дуже тепло, відчувалася рівномірна теплість кальориферу; єдине поліно у каміні розсипалося на жар. Потім з одного погляду Елен зрозуміла, що блиск сальону був добірно вибраною рямою. Пані Деберль мала чорнильне на колір волосся й молочно-білу шкіру. Вона була мала, пухкенька, повільна й граціозна у рухах. Серед усього цього золота, під густою темною зачіскою, яку вона носила, її бліда cera позолочувалася рум'яним відблиском. Елен вона здалася справді чарівною.

— Корчі, це жахливо!—підхопила пані Деберль.— В мого маленького Люсьєна були такі, та за раннього віку... Як ви повинні були турбуватися, пані! Нарешті, ця мила дитинка, здається, зовсім добре себе почуває тепер...

І, тягнучи фрази, вона й собі дивилася на Елен, здивована й зачарована її надзвичайною вродою. Ніколи ще вона не бачила жінки з величнішою поставою, в цьому чорному вбранні, що драпувало високу й сувору постать удови. Її здивування визначилося мимовільною усмішкою, вона обмінялася поглядом з панною Орелі.

Обидві оглядали її так наївно-зачаровано, що й вона, як і вони, не стрималася від легенької усмішки.

Тоді пані Деберль тихо витяглася на своїй канапі, і, беручи віяло, підвішене до її пояса, спитала:

— Ви не були вчора на прем'єрі у Водевілі, пані?

— Я ніколи не ходжу до театру, — відповіла Елен.

— О, мала Ноемі була чудова, чудова... Вона вмирає цілком реалістично... Вона хапає себе за корсаж отак, вона закидає голову, вона стає цілком зелена... Вражіння величезне.

Хвилину вона говорила про гру акторки, захищаючи її. Далі вона перейшла до паризьких сенсацій, до виставки, де вона бачила надзвичайні картини, до безглузлого роману, що його багато реклямували, до ризикованої авантури, що про неї вона натяками говорила з панною Орелі. І вона переходила отак з однієї теми до іншої, не втомлюючись, швидким голосом, живучи в цих балачках, як у повітрі, що було властиве їй. Елен, чужа цьому світові, задовольнялася з того, що слухала й додавала коли-не-коли коротку відповідь.

Двері відчинилися, служник сповістив:

— Пані де-Шерметт... Пані Тіссо...

Ввійшли дві дами у розкішних туалетах. Пані Деберль швидко наблизилася, і трен її чорного шовкового вбрання з силою прикрас був такий довгий, що вона відкидала його кожного разу, коли оберталася.

Протягом хвилини чути було тільки швидкий гомін мелодійних голосів.

— Які вї чемні!.. Я ніколи не бачу вас.

— Ми йдемо на цю лотерею, чи знаєте ви?

— Чудово, чудово!

— О, ми не можемо сісти! Нам треба ще завітати до двадцяти знайомих.

— Ну, ні, ви не зможете врятуватися.

Нарешті, обидві дами розсілися на канапі. Тоді знову виразніше почулися мелодійні голоси.

— Ну, як вчора, у Водевілі?

— Так. Чудово.

— Ви знаєте, що вона розстібається й відкидає волосся назад. У цьому весь ефект.

— Запевняють, що вона має щось, щоб робитися зеленою.

— Ні, ні, всі рухи вилічені... Та спочатку їй треба було знайти їх.

— Це чудово!

Обидві дами підвелись і вийшли. Заля знову поринула у свою теплу тишу. На каміні від яр-цвіту йшли дуже пронизливі пахощі. Одну мить чути було з саду запеклу сварку горобців, що билися на моріжку. Пані Деберль перед тим, як сісти, підтягла вниз тюлеву мережану завісу з вікна, що було навпроти неї, і знову сіла на місце в зм'якшеному золоті залі.

— Прошу вибачити,—сказала вона,—вдерлися...

І вона почала дуже щиро, поважно розмовляти з Елен. Здавалося, вона почасти знає її історію, — безперечно, з пльоток у домі, що належав їй. З сміливістю, сповненою такту, що в нього, здавалося, входило й щиро-дружнє почуття, вона згадала про її чоловіка, про цю жахливу смерть у готелі дю-Вар, на вулиці Рішельє.

— І ви виїхали звідти, чи не так? Ви ніколи вже не поверталися до Парижу... Це повинно бути жорстоким, ця жалоба серед незнайомих, другого дня після довгої мандрівки, коли не знаєш навіть, куди поставити ногу.

Елен поволі хитала головою. Авжеж, вона зазнала дуже страшних годин. Хвороба, що мала взяти її чоловіка, з'явилася раптом, другого дня після їхнього приїзду, в ту мить, коли вони йшли разом прогулятися. Вона не знала жодної вулиці, не знала навіть, в якому кварталі перебувала; і протягом восьми днів вона була замкнена біля чоловіка, що вмирав, чуючи, як цілий Париж гуркотить під її вікном; вона почувала себе самотною, покинутою, загубленою, немов серед пустелі. Коли вперше вона стала ногою на тротуар, вона була вже вдовою. Думка про цю велику голу кімнату, повну пляшок з ліками, де навіть не розпаковано скрині, ще й досі примушувала її тремтіти.

— Ваш чоловік, казали мені, був майже вдвоє старіший за вас? — спитала зацікавлена пані Деберль, а панна Орелі витягла обидва вуха, щоб нічого не прогавити.

— Ні,—відповіла Елен, - він був ледве на шість років старший від мене.

І вона почала розповідати історію свого одружіння, в кількох фразах: про велику любов її чоловіка до неї, коли вона жила із своїм батьком Муре, шапкарем, на вулиці Пті-Марі, в Марселі; про завзятий опір родини Гранжан, багатой сім'ї власника цукроварні, що її доводила до відчаю бідність молодої дівчини; про сумне весілля крадькома, зважаючи на легальні вимоги, їхнє грішне життя, аж до того дня, коли її дядько, вмираючи, лишив їй спадщину щось із 10 тисяч франків ренти. Тоді саме Гранжан, що ненавидів Марсель, вирішив, що вони переїдуть жити до Парижу.

— В якому віці ви вийшли заміж? — ще спитала пані Деберль.

— Сімнадцяти років.

— Ви були певно дуже вродлива.

Балачки припинилися. Елен, здавалося, нічого не почувала.

— Пані Мангелен,—оголосив служник.

З'явилася молода жінка, скромна й соромлива. Пані Деберль ледве підвелася. Це була одна з її протезе, що прийшла подякувати їй за послугу. Вона була щонайбільш кілька хвилин і з реверансом пішла.

Тоді пані Деберль почала знову розмову, розповідаючи про абата Жуве, що його обидві вони знали. Це був скромний настоятель парафії Пассі, з церкви Нотр-Дам-де-Грас; але його милосердя робило його найулюбленішим і найавторитетнішим пан-отцем цілої округи.

— О, на ньому ласка божа! — бурмотала вона з побожною міною.

— Він дуже добрий,—сказала Елен.—Мій чоловік знав його ще давніше, у Марселі... Відтоді, як він довідався про моє лихо... Це саме він подбав за те, щоб улаштувати нас у Пассі.

— Чи немає в нього брата? — спитала Жюльєта.

— Так, його мати вийшла заміж удруге... Пан Рамбо також знав мого чоловіка... Він заснував на вулиці Рамбюто велику торгівлю олією й південними продуктами і заробляє, я гадаю, багато грошей.

Потім, вона весело додала:

— З абата та його брата складається весь мій почет.

Жанна, що нудьгувала, сидячи на краю стільця, нетерпляче дивилася на свою матір. Її тонке, козяче обличчя страждало, мов би вона шкодувала з приводу всього, про що тут говорили; і раз-у-раз здавалося, що вона нюхає важкі й міцні запахи залі, скося поглядаючи на меблі, недовіркувата, передчуваючи своєю надзвичайною чутливістю невиразну небезпеку. Потім вона з тиранічним обожанням зупинила погляд на своїй матері.

Пані Деберль помітила занепокоєння дитини.

— Ось,—сказала вона,—маленька панночка, що нудиться бути розсудливою, як велика особа... Та он книжки з малюнками на цьому столику.

Жанна пішла по альбом; але її погляди над книжкою все зверталися до матері й ніби благали її про щось. Приваблена щирою ласкавістю, що оточувала її, Елен не рухалася; вона мала спокійну вдачу й охоче могла сидіти протягом цілих годин. Але коли служник сповістив про трьох дам, одну по одній, пані Бартье, пані де-Гіро й пані Левассер, вона вирішила, що треба підвестися. Та пані Деберль вигукнула:

— Лишіться, треба, щоб я показала вам свого сина.

Коло біля каміну ширшало. Всі дами говорили разом. Одна казала, що вона разбита, й розповідала, що ось вже п'ять днів вона не лягала раніше, як о четвертій годині ранку. Друга гірко скаржилася на мамок, що поміж них не можна вже знайти й однієї, яка була б чесна. Потім розмова перейшла на кравчинь. Пані Деберль запевняла, що жінка не може гарно одягти; тут потрібно чоловіка. Проте дві дами шепталися півголосом і, як створилася тиша, почувлися три чи чотири слова: всі почали сміятися, мляво обмахуючись рукою.

— Пан Маліньйон,—сповістив служник.

Увійшов високий, молодий чоловік, одягнений дуже добірно. Його вітали легкими вигуками. Пані Деберль, не підводячись, протягла йому руку, кажучи:

— Ну, як учора у Водевілі?

— Огідно,—вигукнув він.

— Як, огидно?.. Вона чарівна, коли хапає себе за корсаж і закидає назад голову...

— Залиште. Це те в реалізмі, що відштовхує.

Тоді почали сперечатися. Дуже жваво обговорювали реалізм. Але молодий чоловік ніяк не хотів реалізму.

— Ані в чім, розумієте ви! — казав він, підвищивши голос, — ані в чім! Це принижує мистецтво. — Кінчають тим, що дивляться на гарні картини. Чому Ноемі не доводить початого до кінця? — І він зробив жест, що скандалізував усіх цих дам. Фі, який жах! Та коли пані Деберль устала фразу про чудовий ефект, що його досягала акторка, а пані Левассер розповіла, що одна дама зомліла на балконі, всі переконалися, що це був великий успіх. Це слово припинило суперечки.

Молодий чоловік витягся в фотелі поміж виставлених на показ спідниць. Здавалося, він був своя людина в лікаря. Він машинально взяв квітку з жардиньєрки й почав жувати її. Пані Деберль спитала його:

— Чи ви читали роман?..

Але він не дав їй скінчити й відповів з виглядом людини, що має перевагу:

— Я читаю лише два романи протягом року.

Щодо виставки Кола Мистецтв, вона, насправді, не варта була того, щоб турбувати когось. Потім, коли всі теми для балачок на цей день були вичерпані, він сперся на маленьку канапу Жюльєти й тихо обмінявся з нею кількома словами, а решта дам жваво розмовляли поміж себе.

— Дивись! Він пішов! — закричала пані Бертє, повертаючися. — Я зустріла його перед годиною в пані Робіно.

— Так, і він іде до пані Леконт, — сказала пані Деберль. — О, це найзанятіша людина всього Парижу!

І, звертаючися до Елен, що стежила за цією сценою, вона додала:

— Дуже вихований хлопець, і ми його дуже любимо. Він має справи з комісіонером. Проте, дуже багатий і в курсі всього.

Дами виходили.

— До побачення, дорога пані, я чекаю на вас цієї середи.

— Так, так, у середу.

— Скажіть мені, чи вас можна буде побачити на цьому вечері? Ніколи не знаєш, з ким опинишся. Я прийду, якщо й ви туди йдете.

— Гарзд, я прийду, я це вам обіцяю. Кланяйтеся панові де-Гіро.

Коли пані Деберль повернулася, вона знайшла Елен посередині залі. Жанна тулилася до матері, взявши її за руку, і своїми конвульсивними й м'якими пальцями тягла її, штовхаючи короткими рухами до дверей.

— Ах, правда, — пробурмотала господиня дому.

Вона подзвонила по служника.

— П'єре, скажіть, щоб панна Смітсон привела Люсьєна.

І за мить двері знову відчинилися, по свійському, без сповіщення про когось. Увійшла гарненька дівчинка шістнадцяти років у супроводі маленького старого чоловіка, з гладкеньким рожевим обличчям.

— Добридень, сестронько, — сказала дівчинка, цілуючи пані Деберль.

— Добридень, Поліно... добридень, тату... — відповіла ця. Панна Орелі, не відходячи від каміну, підвелася, щоб привітати пана Летельє. Він мав велику шовкову крамницю на бульварі Капуцінів. Після смерті своєї дружини він скрізь з'являвся із своєю молодшою дочкою, шукаючи їй доброго чоловіка.

— Чи була ти вчора у Водевілі? — спитала Поліна.

— О, чудово, — повторила машинально Жюльєта, стаючи перед дзеркалом, щоб направити неслухняний пуколь.

Поліна зробила гримасу зіпсованої дитини.

— Це дратує, бути молодою дівчиною, нічого не можна бачити... Я опівночі йшла з татом аж до дверей, щоб довідатись, як пройшла п'єса.

— Так, — сказав батько, — ми зустріли Маліньойна. На його думку, це дуже гарно.

— Дивись! — вигукнула Жюльєта, — він щойно був тут і казав, що це огидно. Ніколи його не зрозумієш.

— У тебе було багато людей? — запитала Поліна, раптом змінюючи тему розмови.

— О, світ божевільний, усі ці дами... Цього не меншає... Я вмерла...

Потім, гадаючи, що вона забула про офіційні відреккомендування, вона перепинила сама себе:

— Мій батько й моя сестра... пані Гранжан...

І розпочалася розмова про дітей та про „рани“, що так турбують матерів, коли з'явилася панна Смітсон, англійська гувернантка, тримаючи за руку маленького хлопчика. Пані Деберль відразу ж звернулася до нього з кількома словами англійською мовою, щоб докорити йому, що він примусив чекати на себе.

— А, ось і мій малий Люсьєн! — закричала Поліна, що стала навколюшки перед дитиною, голосно шумлячи своїми спідницями.

— Залиши його, залиши його, — сказала Жюльєта. — Іди сюди, Люсьєне, йди, скажи добридень цій панночці.

Маленький хлопчик наблизився засоромлений.

Йому було щонайбільше сім років, він був гладкий і короткий, одягнений кокетувато, мов лялька. Коли він побачив, що всі дивляться на нього, посміхаючися, він зупинився й почав розглядати Жанну своїми здивованими блакитними очима.

— Ну, йди ж, — промовила його мати.

Він спитав у неї поради поглядом і зробив ще крок. Це був важкенький хлопчик, з шиєю, що ввійшла в плечі, з міцними й надутими губами, з насупленими, трохи зморщеними бровами. Жанна, здається, трохи турбувала його, бо вона була серйозна, бліда й уся в чорному.

— Моя дитинко, треба бути чемною й тобі, — сказала Елен, бачачи вперту поставу своєї дочки.

Маленька дівчинка ніяк не лишала китиці руки своєї матері й мацала пальцями їй шкіру поміж рукавом і рукавичкою. Схиливши голову, вона чекала на Люсьєна з неспокійним виглядом дикої нервової дівчинки, готової втекти від милування. Проте, коли мати легенько підштовхнула її, вона й собі зробила крок.

— Панно, треба, щоб ви його поцілували, — сказала сміючися пані Деберль. — Дами завжди мають розпочинати самі з ним... О, товстеньке створіння!

- Поцілуй його, Жанно,—сказала Елен.

Дитина підвела очі на матір; потім, ніби скорена дурненьким виглядом маленького хлопця, раптом охоплена ніжністю до його стурбованої постаті, вона всміхнулася чарівною усмішкою. Її обличчя залляла раптова хвиля великого внутрішнього почуття.

— Охоче, мамо.

І, беручи Люсьєна за плечі, майже підносячи, вона міцно поцілувала його в обидві щоки. Він з великою охотою й сам поцілував її.

— У добрий час!— вигукнули всі присутні.

Елен вклонялася й відходила до дверей у супроводі пані Деберль.

— Я прошу вас, пані, — говорила вона, — переказати мою найщирішу подяку панові лікарєві. Тієї ночі він урятував мене від смертельного горя.

— Хіба Анрі немає вдома? — запитав пан Летельє.

— Ні, він повернеться пізніше, — відповіла Жюльєта.

І, бачачи, що панна Орелі підводиться, щоб вийти разом з пані Гранжан, вона додала:

— Та ви ж лишаєтеся обідати з нами, це ж умовлено.

Стара панна, що чекала на це запрошення щосуботи, вирішила скинути свою шалю й свій капелюх.

У сальоні було парко. Пан Летельє щойно відчинив вікно і розташувався перед ним, дуже цікавлячися бузком, що вже розпукувався. Поліна грала з Люсьєном, бігаючи поміж стільців та фотелів, що стояли без ладу після візиту.

Тоді, на порозі, пані Деберль протягла руку Елен рухом, сповненим приязної одвертості.

— Ви дозволите, — сказала вона.— Мій чоловік казав мені про вас, я відчуваю симпатію. Ваше лихо, ваша самотність... Нарешті, я дуже щаслива, що побачила вас, і я гадаю, що ми не обмежимося цим побаченням.

— Я обіцяю вам це й дякую,— відповіла Елен, дуже зворушена таким пориванням почуття в цієї дами, що їй, на перший погляд, чогось трохи бракувало в голові.

Їхні руки лишилися одна в одній, вони подивилися одна одній в обличчя, посміхаючися. Жюльєта з лагід-

ним виглядом призналася у причинах дружби, що виникла отак раптово:

— Ви така гарна, що, справді, треба вас кохати.

Елен почала весело сміятися, бо її врода не заваджала їй бути скромною. Вона покликала Жанну, що пильно слідувала за грою Люсьєна й Поліни. Але пані Деберль затримала дівчинку ще на мить, кажучи:

— Ви добрі друзі відтепер, отже, скажіть один одному: до побачення.

І діти послали один одному поцілунок кінцями пальців.

III.

Щовівтірка на обіді в Елен бували пан Рамбо й абат Жуве. Саме вони з початку її вдовування сміливо ввійшли в її життя й одвідували її з дружньою безцеремонністю, щоб тільки витягти її хоч раз на тиждень із самотності, в якій вона жила. Потім ці обіди щовівтірка стали справді регулярні. Гості сходилися на них, як на службу, точнісінько, коли годинник дзвонив сьому годину, сповнені тими самими спокійними радощами.

Цього вівтірка Елен сиділа біля вікна й, користаючися з останнього світла присмерку, працювала над шитвом, чекаючи на своїх гостей. Вона жила тут у дуже мирному затишку. На цій височині гомін умирав. Вона любила цю простору й таку спокійну кімнату, з її буржуазними розкошами, її палісандровим деревом і блакитним оксамитом. Коли друзі влаштували її тут, щоб їй ні про що не турбуватися, вона першими тижнями трохи страждала від цих вульгарних розкошів, куди пан Рамбо вклав увесь свій ідеал мистецтва й комфорту, що їм, на велике його здивування, абат заперечував; але згодом Елен уже була щаслива в цьому оточенні, почувуючи, що воно тривке й просте, як її серце. Важкі завіси, похмурі й пишні меблі збільшували її спокійність. Єдиним спочинком для неї, що його давала вона собі протягом довгих годин своєї праці, було кинути погляд на розлогий обрій, на ве-

ликий Париж, що котив перед нею хвилясте море своїх дахів. Її самотній куток виходив на цю безмежність.

— Мамо, мені вже не видко,—сказала Жанна, сидячи біля неї на низькому стільці.

І вона випустила з рук свою роботу, дивлячися на Париж, що потопав у тінях. Звичайно, вона була трохи балакуча. Треба бувало, щоб мати посварилася на неї, щоб примусити її вийти; з формального наказу лікаря Бодена щоранку вона водила її на дві години до Бульонського лісу, і це була їхня єдина прогулянка. За всі вісімнадцять місяців вони й тричі не спустились у Париж. Ніде, здавалося, дитині не бувало веселіше, як у великій синій кімнаті. Елен мусіла відмовитися навчати її музики. Орган, що грав у тиші кварталу, примушував її тремтіти, сповняв її очі слізьми. Вона допомагала своїй матері шити бідним абата Жуве одяг та білизну для немовлят.

Було вже зовсім темно, коли Розалі ввійшла з лампою. Здавалося, вона дуже хвилюється, охоплена професійним почуттям куховарки. Обід щовівтірка був єдиною подією кожного тижня, що вносило життя у дім.

— Так ці пани не прийдуть сьогодні ввечері, пані?—спитала вона.

Елен глянула на годинника.

— За чверть сьома, вони зараз прийдуть.

Розалі була подарунок абата Жуве. Він найняв її на Орлеанському вокзалі, того дня, коли вона приїхала, отже, вона й не познайомилася з бруком Парижу. Її послав йому старий товариш з семінарії, піп із одного боцеронського села. Вона була коротенька, гладка, обличчя її під вузьким чепчиком було кругле, волосся чорне й тверде, ніс придушений, уста червоні. І вона тріумфувала серед своїх маленьких страв, бо вона виросла у домі попа, разом із своєю хрещеницею, поповою служницею.

— А ось і пан Рамбо!—сказала вона, йдучи відчиняти ще перше, як подзвонили.

Пан Рамбо, великий, квадратний, показався із своїм широким обличчям провінціального нотаря. Він був

уже зовсім сивий, як на свої сорок п'ять років. Але його великі блакитні очі зберегли здивований погляд, по-дитячому наївний і лагідний.

— А от і пан абат, усі наші зібралися! — сказала Розалі, знову відчиняючи двері.

Пан Рамбо, стиснувши руку Елен, сів, нічого не кажучи й посміхаючися, як людина, що почуває себе вдома. Жанна ж кинулася на шию абатові.

— Добридень, милий друже! — сказала вона. — Я була дуже хвора.

— Дуже хвора, моя люба!

Обоє стурбувалися, особливо абат, маленька сухорлява, вайлувата людина, з товстою головою, одягнена абияк, — його напівзаплющені очі збільшилися й сповнилися гарного світла ніжності. Жанна, давши йому одну руку, подала другу панові Рамбо. Обидва тримали її і дивилися на неї тривожним поглядом. Треба було, щоб Елен розповіла про припадок. Це викликало незадоволення абата: чому вона його не попередила? І вони питали її, принаймні, чи все гаразд скінчилось у дитини, чи немає більше нічого? Мати посміхалася.

— Ви любите її більше від мене, ви, нарешті, налякаєте мене, — сказала вона. — Ні, більш у неї вже нічого немає, тільки трохи болить тіло й тяжко в голові... Та ми з усім цим енергійно боремося.

— Пані, вже накрито, — сповістив служник.

Меблі ідальні були червоного дерева: стіл, буфет і вісім стільців. Розалі пішла спустити червоні репсові завіси. Дуже проста висяча лампа з білої порцеляни у мідяному колі освітлювала накритий стіл, симетричні тарілки й страву, що парувала. Щовівтірка під час обіду було чути однаковісінькі балачки. Але цього дня розмовляли, звичайно, й про лікаря Деберля. Абат Жуве дуже вихваляв його, хоча лікар майже не був побожний. Він казав про нього, як про людину одвертої вдачі, з милосердним серцем, дуже доброго батька й дуже доброго чоловіка, — і, нарешті, подав приклади цьому. Щодо пані Деберль, — вона чудова людина, хоч і має трохи занадто жваві звичаї, наслідок її дивного паризького виховання. Одне слово, чарівна родина. Елен

здавалася вдоволеною; вона була такої самої думки про цю родину, і те, що казав їй абат, спонукувало її продовжувати відносини, що трохи лякали її спочатку.

— Ви занадто замикаєтеся, — промовив абат.

— Безперечно, — потвердив пан Рамбо.

Елен подивилася на них із своєю спокійною усмішкою, немов би для того, щоб сказати їм, що їй досить їх і що вона не хоче жодної нової дружби. Але продзвонила десята година, і абат та його брат узяли свої капелюхи. Жанна щойно заснула на фотелі у кімнаті.

Вони схилилися на мить і задоволено похитали головою, бачачи її мирний сон. Потім пішли навшпиньки і в передпокої, знижуючи голос, промовили:

— До вівтірка!

— Я забув, — пробурмотав абат, зійшовши на два східці: — тітка Фетю хвора. Вам треба відвідати її.

— Я піду завтра, — відповіла Елен.

Абат охоче посилав її до своїх бідних. Вони стиха розмовляли про різні свої справи, розуміючи один одного з півслова; про ці справи вони ніколи не говорили прилюдно. Другого дня Елен вийшла сама; вона не схотіла брати з собою Жанну, бо дитина протягом двох днів тремтіла після добродійного відвідування одного старого паралітика. Вийшовши, вона пішла вулицею Вінез, подалася вулицею Рейнуар і зайшла до пасажу. О, дивні сходи, втиснені поміж стін сусідніх садків у круту вуличку, що спускається з височин Пассі на набережжя! Тітка Фетю жила внизу цього схилу у зруйнованому будинку, в мансарді, що освітлювалася круглим слуховим вінком; у ній стояли мізерне ліжко, кривий стіл і дірявий стілець.

— Ах, моя добра пані, моя добра пані... — почала вона стогнати, побачивши, що входить Елен.

Тітка Фетю лежала. Кругленька, не зважаючи на злидні, немов надута й з одутлим обличчям, вона стягла із своїх заляклих рук сукняне лахміття, що вкривало її. У неї були маленькі хитрі очі, плаксивий голос; свою шумливу покірливість вона висловлювала цілими хвилями слів:

— Ах, моя добра пані, я дякую вам! О, ой, ой, як я страждаю! Немов пси гризуть мені бік. О, це так, у мені сидить тварина. Ось, це тут, ви бачите. Шкіру не зачеплено, весь біль усередині... О, ой, ой, це триває вже два дні. Боже мій, чи ж можливо отак страждати... Ах, моя добра пані, спасибі. Ви не забуваєте бідних. Це вам буде залічено.

Елен сіла. Потім, помітивши горнятко з ліками, що парувало на столі, вона наляла філіжанку, що була тут таки, й подала її хворій. Біля горнятка був мішечок з цукром, двома помаранчами й іншими солодощами.

— Чи до вас приходили? — спитала вона.

— Так, так, одна пані... Та вона не знає... Це зовсім не все, чого я потребую. Ах, якби я мала трохи м'яса! Сусідка поставила б горнятко на вогонь... Ой, ой, мені болить чимраз дужче. Далєбі, немов пес... Ах, якби я мала трохи бульйону...

І не зважаючи на свої страждання, вона слідкувала очима за Елен, що порпалась у своїй кишені. Побачивши, що Елен кладе на стіл десятифранкову монету, вона, трусячися, протягла руку й монета зникла, а вона все повторювала:

— Мій боже! ось ще припадок. Ні, я не можу більш це зносити... Бог віддячить вам за це, моя добра пані! Я йому скажу, щоб він віддячив... Ось, ці припадки, вони роздирають мені ціле тіло... Пан абат напевне обіцяв мені, що ви прийдете... Тільки ви знаєте, що треба робити... Я куплю трохи м'яса... Ось воно спускається аж до стегон... Допоможіть мені, я не можу більш, я не можу більш!

Вона хотіла перевернутися. Елен зняла свої рукавички, взяла її якомога обережніше й поклала її знову. Вона ще схилялася, коли двері відчинились, і вона побачила, що ввіходить лікар Деберль, її охопило таке здивування, що їй почервоніли щоки. Він також мав такі відвідування, що про них не казав нікому.

— Це пан лікар, — пробурмотала стара: — ви всі такі добрі, хай благословить вас небо!

Лікар скромно вклонився Елен. Коли він увійшов, тітка Фетю перестала стогнати так голосно. Вона тільки

почала тихенько, жалісно й безперервно дихати, посвистуючи, немов дитина, що страждає. Вона добре помітила, що добра дама й лікар були знайомі, і вже не зводила з них очей, переходячи з одного на одного, і видно було, що в тисячах зморшок на її обличчі йде глуха робота думок. Лікар спитав її кілька разів, постукав на правому боці. Потім, обертаючися до Елен, яка щойно сіла, промовив:

— Це кольки у печінках. Вона буде на ногах за кілька днів.

І, відірвавши сторінку із свого бльок-ноту, він написав на ній кілька рядків і сказав тітці Фетю:

— Ось, вам треба доручити віднести це до аптекаря на вулиці Пассі, і ви прийматимете що дві години ложку питва, що його вам дадуть.

Тоді вона знову розсипалася у благословіннях. Елен лишилася сидіти. Лікар, здавалося, забарився, дивлячися на неї, і їхні очі зустрілися. Потім він уклонився й із скромності вийшов перший. Він не спустився ще й на один поверх, як тітка Фетю знову почала стогнати.

— Ах, який добрий лікар! Тільки, щоб його ліки хоч трохи допомогли мені. Мені треба було б подушити трохи свічки разом з молочаєм, це жене воду, що є в тілі... Ах, ви можете сказати, що знаєте цього доброго лікаря. Може, ви вже давно його знаєте?.. Мій боже, як я хочу пити. У мене в крові вогонь... він жонатий, чи не так? Він, справді, заслуговує на те, щоб мати добру дружину й гарних дітей... Нарешті, просто сама радієш, коли бачиш, що добрі люди знайомі один з одним!

Елен підвелася, щоб дати їй пити.

— Ну, до побачення, тітко Фетю,—сказала вона.—До завтра.

— Так... Які ви добрі!.. Якби я мала тільки хоч трохи білизни. Подивіться на мою сорочку, вона роздерта наполовину, я лежу на смітті... Це нічого, добрий бог віддячить вам за все це.

Другого дня, коли Елен прийшла, лікар Деберль був уже в тітки Фетю. Сидячи на стільці, він писав рецепта, а стара жінка базікала плаксиво й швидко:

— Тепер, пане, це немов оливо... Напевне, в мене оливо у боці. Воно важить сто фунтів, я не можу перевернутися.

Але, побачивши Елен, вона більше вже не зупинялася:

— Ах, це добра пані!.. Я це казала впевнено дорогому панові: вона прийде, хай небо впаде, якщо вона не прийде... Справжня свята, небесний янгол, і гарна, така гарна, що всі повинні були б ставати навколюшки на вулицях, щоб тільки побачити, як вона йде... Моя добра пані, мені не краще... Зараз у мене там оливо... Так, я йому розповіла все, що ви робите для мене. Імператор не зробив би більше... Ах, щоб не любити вас, треба бути дуже поганим, дуже поганим!

Коли вона вигукувала ці фрази, катаючи головою по подушці й напівпримруживши свої маленькі очі, лікар посміхався до Елен, що була дуже засоромлена.

— Тітко Фетю,—пробурмотала вона,—я принесла вам трохи білизни...

— Спасибі, спасибі, бог вам за це віддячить... Оцей дорогий пан, він робить більше добра бідним людям, ніж усі інші люди його професії. Ви не знаєте, що він дбав за мене протягом чотирьох місяців—і за ліки, і за бульйон, і за вино. Не багато знайдеш багатих людей, як він, таких шляхетних до кожного... Ще один янгол доброго бога. О, ой, ой, в мене у череві справжній будинок...

Лікар і собі, здавалося, засоромився. Він підвівся, щоб дати свого стільця Елен. Але вона, хоч і прийшла з наміром провести тут чверть години, відмовилась, кажучи:

— Спасибі, пане, я дуже поспішаю.

Тим часом тітка Фетю, все ще хитаючи головою, витягла руки, і пакет з білизною зник у глибині ліжка. Потім вона сказала:

— Ах, далєбі, можна сказати, що ви до пари один одному... Я кажу це, не маючи наміру вас образити, бож це правда... Хто бачив одного, побачив і другого... Добрі люди розуміють один одного... Мій боже! Дайте мені руку, щоб я перевернулася...

Так, так, вони розуміють один одного...

— До побачення, тітко Фетю,—сказала Елен, даючи місце лікареві. Я гадаю, що не прийду завтра.

Проте, вона прийшла другого дня. Стара жінка дрімала. Як тільки вона прокинулася й пізнала її, всю в чорному, на стільці, вона закричала:

— Він прийшов... Справді, я не знаю, що він мені дав, я тверда, як дрючок... Ах, ми розмовляли про вас. Він розпитував мене про всякі речі і про те, чи ви завжди сумні, і про те, чи завжди у вас те саме обличчя... Це така добра людина.

Вона почала говорити повільніше і, здавалося, сподівалася помітити на обличчі Елен ефект своїх слів, маючи хитруватий і занепокоєний вигляд бідних, що хочуть зробити приємність іншим. Безперечно, вона помітила на чолі доброї пані зморшку незадоволення, бо її товсте роздуте обличчя, що за мить перед тим було напружене й зацікавлене, раптом згасло. Вона продовжувала, заїкаючися:

— Я завжди сплю. Я, певне, дуже отруєна... Є одна жінка на вулиці Благовіщення, що її аптекар отруїв, давши їй одних ліків замість інших.

Цього дня Елен затрималась у тітки Фетю більш, як на чверть години, слухаючи її балачки про Нормандію, де вона народилася, і де п'ють таке добре молоко. Помовчавши трохи, Елен недбало спитала:

— Чи давно вже ви знайомі з лікарем?

Стара жінка, простягшись на спині, наполовину розкрила повіка й знову заплющила їх.

— Ах, так,—відповіла вона майже зовсім тихо.— Його батько лікував мене до 48-го року, і він його супроводжував.

— Мені казали, що батько його був свята людина.

— Так, так... Трохи легкодумний... Бачите ви, син іще кращий. Коли він торкається вас, вам здається, що його руки з оксамиту.

Знову запанувала тиша.

— Я раджу вам робити все, що він вам скаже,—сказала Елен.— Він дуже вчений, він урятував мені дочку.

— Ну, певна річ! — вигукнула тітка Фетю, пожвавішавши.—До нього можна мати довір'я, він воскресив маленького хлопчика, що мав померти... О, ви не перечуватимете,—немає двох таких, як він. В мене щаслива рука, я потрапляю на найкращих із добрих людей. Отже я дякую богові щовечора. Я не забуду ні одного з вас, ідіть собі. Ви разом зо мною у моїх молитвах... Хай милосердний бог захищає вас і робить вам усе, чого тільки можете собі побажати. Хай він осипле вас своїми скарбами! Хай він приготує вам місце у царстві небесному!

Вона підвелась і, склавши руки, здавалося, благала небо з надзвичайним захопленням. Елен дала їй можливість протягом довгого часу робити це і навіть посміхалася. Балакуча приниженість старої жінки, нарешті, дуже лагідно й непомітно присипляла її. Ідучи вона пообіцяла дати їй чеpecь і одяг того дня, коли та підведеться з ліжка.

Протягом цілого тижня Елен піклувалася за тітку Фетю. Відвідувати її щодня після обіду стало для неї звичкою. Зокрема в неї з'явилася дивна приязнь до пасажа О. Ця крута вуличка подобалася їй своєю свіжістю й своєю тишею, своїм завжди чистим бруком, що його, коли йшов дощ, обмивав струмок, що біг згори. Коли вона приходила, то переживала на горі дивне почуття, бачачи, як поширюється крутий схил пасажу, найчастіше порожній, ледве відомий кільком мешканцям сусідніх вулиць. Потім вона наважувалася й ішла склепом під будинком, що стоїть вздовж вулиці Райнуар, і спускалася маленькими кроками по широких східцях сьоми поверхів, вздовж яких іде каменясте річище струмка, що посідає половину вузького проходу. Мури саду, ліворуч і праворуч, висувалися, обгризені сірою лепрою; дерева витягали своє гілля, листя рясно падало, прочитан драпував все своєю рясною киреєю, і все це зілля, що давало бачити тільки блакитні кутки, створювало зеленкувате, дуже лагідне й дуже скромне світло. Посередині схилу вона спинялася, щоб зідхнути, цікавлячися вуличним лихтарем, що висів тут, слухаючи сміх у садках, за дверима, що

їх ніколи не бачили відчиненими. Іноді вгору йшла стара жінка, спираючися на чорне й блискуче, прироблене до правої стіни залізне поруччя; дама спиралася на свою парасолю, як на ціпок; зграя хлопців летіла котком, притоптуючи своїми черевиками. Але майже завжди вона лишалася сама, відчуваючи велике захоплення від цих самітних і тінявих сходів, подібних до второваного шляху в лісі. Спустившись, вона підводила очі, і вигляд цього такого крутого схилу, що пройти його вона щойно відважилася, викликав у ній легкий жах.

До тітки Фетю вона входила із свіжістю й миром пасажа О. Це кубло злиднів та горя не ображало її більше. Вона порядкувала там, як у себе вдома, відчиняючи кругле вікно, щоб провітрити помешкання, прибираючи геть стола, коли він заваджав їй. Голість цього горища, стіни, побілені вапною, скалічені меблі викликали в ній почуття простоти існування, що про неї мріяла вона молододю дівчиною. Але те, що надто чарувало її, було почуття ніжності, в якому вона жила тут: її роля доглядачки, постійні скарги старої жінки, все, що вона бачила й почувала коло себе, пробуджувало в ній тремтіння величезного жалю. Нарешті, вона з помітною нетерплячкою чекала на візиту лікаря Деберля. Вона розпитувала його про стан тітки Фетю; потім одну мить вони розмовляли про інші речі, стоячи один біля одного, приглядаючися один одному в обличчя. Поміж них виникала інтимність. Вони дивувалися, відкриваючи, що в них однаковий смак. Вони часто розуміли один одного, не розкриваючи вуст, коли серця їхні бували раптом затоплені одним і тим самим припливом милосердя. І для Елен не було нічого приємнішого, як ця симпатія, що зав'язувалася поза звичайними випадками й що ній вона, вся розм'якшена жалем, скорялася без опору. Спочатку вона боялася лікаря; у своєму сальоні вона зберігала недовірливу холодність своєї вдачі. Але тут, вони були далеко від світу, поділяючи єдиного стільця, майже щасливі від цих бідних і бридких речей, що наближалися до них, зворушуючи їх. За тиждень вони знали один одного, немов прожили цілі роки один біля одного. Кубло тітки

Фетю сповнювалося світла в цьому єднанні їхнього милосердя.

Тим часом, стара жінка видужувала дуже поволі. Лікар був здивований і докоряв їй, що вона панькається сама з собою, коли вона говорила, що тепер у неї оливо в ногах. Вона все стогнала, лишаючися на спині, щоб повертати голову й заплющувала очі, немов би, щоб лишити їх вільними. Одного дня вона, здавалося, навіть заснула; та з-під вій за ними стежили кутки її маленьких чорних очей. Нарешті, вона мусіла підвестися. Другого дня Елен принесла їй одяг і чепець, що його обіцяла їй. Коли лікар прийшов, стара раптом вигукнула:

— Мій боже! Сусідка доручила мені доглядати її суп.

Вона вийшла й причинила за собою двері, лишаючи їх обох зовсім на самоті. Спочатку вони продовжували свою розмову, не помічаючи, що їх зачинено. Лікар прохав Елен приходити іноді до його садка на вулиці Вінез, щоб проводити там час після обіду.

— Моя жінка,—сказав він,—повинна віддати вам вашу візиту, і поновить вам моє запрошення... Це було б дуже гарно для вашої дочки.

— Але я не відмовляюся, я не прошу, щоб за мною приходили з великими церемоніями,—сказала вона, сміючися.—Тільки я боюся бути нескромною... нарешті, ми побачимо.

Вони поговорили ще. Потім лікар здивувався.

— Куди ж, чорти б її взяли, вона пішла? Вже чверть години, як вона вийшла по той суп.

Елен побачила тоді, що двері були зачинені. Це не вразило її відразу. Вона говорила про пані Деберль, складаючи її чоловікові справжню хвалу їй. Але лікар усе повертав голову до дверей, і вона, нарешті, занепокоїлася.

— Це дуже дивно, що вона не повертається,—і собі пробурмотала вона.

Їхня розмова припинилася. Елен, не знаючи, що робити, відчинила вікно, і коли вона повернулася, вони уникали дивитися один на одного. Крізь вікно, що роз-

різало блакитний місяць високо у небі, було чути дитячий сміх. Вони були цілком на самоті, сховані від усіх поглядів, їх бачила тільки ця кругла діра. Діти, що сміялись десь, замовкли; настала тремтлива тиша. Ніхто не прийшов би шукати їх на цьому загубленому горищі. Їхнє збентеження зростало. Тоді Елен, незадоволена сама з себе, пильно подивилася на лікаря.

— Я маю багато візит, — сказав він негайно. — Якщо вона не з'явиться, я врятуюся.

І він пішов. Елен сіла. Тітка Фетю ввійшла негайно з цілою повіддю слів.

— Ах, я не можу тягати себе, я не маю сили... Так він пішов, цей дорогий пан? Ну, певна річ, тут не дуже зручно. Ви обидва добрі, як небесні янголи, що проводите ваш час з такою нещасливою, як я. Та добрий бог віддячить вам за все це. Сьогодні воно перейшло до ніг це... Я мусіла сісти на східцях. І я вже більше нічого не чула, бож ви не чинили ніякого шуму. Нарешті, я хотіла б стільців... Хоч би вже я мала єдину фотелю. Мій матрац дуже поганий. Мені сором, коли ви приходите... Вся моя хата для ваших послуг, і я кинулася б у вогонь, якщо цього було б треба. Добрий бог це знає, я часто йому про це кажу... О, мій боже! Зроби, щоб добрий пан і добра пані були задоволені в усіх своїх бажаннях. Во ім'я отця, сина, святого духа, хай буде так!

Елен слухала її, відчуваючи якесь дивне збентеження. Одутле обличчя тітки Фетю турбувало її. Ніколи ще вона не мала такого неприємного почуття в цій вузькій кімнаті. Вона бачила її огидну вбогість, вона страждала від браку повітря, від усіх злиднів, що були тут. Вона покvapно пішла, ображена благословіннями, що ними переслідувала її тітка Фетю.

Друга прикрість чекала на неї в пасажі О. В середині цього пасажу, праворуч, коли сходити вниз, є у мурі якась яма, — якийсь занедбаний колодязь, прикритий ґратами. Вже два дні, проходячи, вона чула на дні цієї діри котяче нявчання. Коли вона йшла вгору, нявчання було чути знову, але таке жалісне, ніби це була агонія. Думка, що бідна тварина, кинута у старий

колодязь, уже довго конає з голоду, раптом уразила серце Елен. Вона прискорила кроки з думкою, що більше не наважиться йти східцями, боячися почути там це смертельне нявчання.

Це було саме у вівторок. Увечері, о сьомій годині, коли Елен кінчала шити маленький ліфчик, почулися два звичні дзвінки, і Розалі відчинила двері, кажучи:

— Сьогодні перший іде пан абат... Ах, от і пан Рамбо!

Обід був дуже веселий, Жанна відчувала себе ще краще, і обидва брати, що пестили її, впрохали, не зважаючи на формальну заборону лікаря Бодена, щоб вона з'їла трохи салати, що її дуже любила. Потім, коли перейшли до іншої кімнати, — захочена дитина повисла на шиї своєї матері, белькочучи:

— Я прошу тебе, мамусю, поведи мене з собою завтра до старої жінки.

Але священник і пан Рамбо перші почали говорити:

— Не можна вести її до бідних, бо вона не знає, як там поводитися. Останнього разу вона двічі зомліла, і протягом трьох днів, навіть уві сні, її очі були червоні й сльозилися.

— Ні, ні,—повторила вона,—я не плакатиму, я обіцяю це.

Тоді мати поцілувала її, кажучи:

— Це даремно, моя дорога, стара жінка добре себе почуває... Я не вийду, я лишуся цілий день з тобою.

IV.

Другого тижня пані Деберль віддала візиту пані Гранжан, вона була надзвичайно привітна й повна ласкавости. І на порозі, вже виходячи від неї, вона сказала:

— Ви пам'ятаєте, що обіцяли мені... Першого дня, коли буде добра погода, ви прийдете до садка й приведете з собою Жанну. Це лікарів наказ.

Елен посміхнулася.

— Так, так, звичайно. Чекайте на нас.

За три дні, ясного лютневого дня, після обіду, вона, справді, зайшла із своєю дочкою. Швайцар відчинив їй двері. У глибині саду в теплиці, переробленій на японського павільйона, вони знайшли пані Деберль разом з її сестрою Поліною, обох без роботи, з гаптуванням на маленькому столику, де вони його поклали й забули.

— Ах, як це чемно з вашого боку!—сказала Жюльєта. Ось, сідайте тут... Поліно, відсунь цього столика... Ви бачите, ще трохи свіжо, щоб лишатися сидіти, але з цього павільйону нам дуже зручно буде стежити за дітьми... Ідіть, грайтесь собі, дітки. Бережіться тільки, щоб не впасти.

Широкий просвіт павільйону був відкритий, і з кожного боку були витягнені із своїх рям рухомі шибки; отже, сад було видно в рівень з ними, немов на порозі намету. Це був буржуазний сад, з центральним моріжком, по обидва боки його були дві грядки. З боку вулиці Вінез його відгороджували прості ґрати, та тут виросла така завіса з зелені, що жодний погляд з вулиці не міг прозирнути сюди; прочитан, ломінус, жимолость приліпали й обвивали ґрати; за цією першою стіною була друга, з бузку та фалшивого чорного дерева. Навіть узимку листя прочитану та сплетіння галузок було досить густе, щоб закрити сад від чужого ока. В глибині було кілька чарівних великих дерев — пишних берестів, що маскували чорний мур п'ятиповерхового будинку. В цій тісноті сусідніх будинків вони створювали ілюзію кутка парку і, здавалося, без міри збільшували цей паризький садок, що його підмітали, немов залю. Між двох в'язів висіла гойдалка, її дошка позеленіла від вогкості.

Елен дивилася, нахилилася, щоб краще бачити.

— О, це діра,—недбало сказала пані Деберль.—Але у Парижі дерева такі рідкі... Дуже радієш, коли маєш їх хоч із шість.

— Ні, ні, у вас дуже гарно,—бурмотала Елен.—Це чарівно.

Цього дня сонце розкидало в блідому небі порох жовтявого світла. Поміж безлистих гілок точився

повільний дощ проміння. Дерев'я червоніли, бузкуваті на колір тонкі пуп'янки зм'якшували сірий тон кори. І на моріжку, вздовж алей, на траві й жорстві було видно цятки світла, що виникали з легкого туману, позолоченого на краях сонцем. Не було ще жодної квітки, єдина тільки веселість сонця на голій землі сповіщала про весну.

— Тепер трохи сумно, — промовила пані Деберль. — Ви побачите в червні, — це справжнє гніздечко. Дерев'я заваджають сусідам підглядати за нами, і тоді ми зовсім самі в себе.

Але вона перепинила сама себе, щоб крикнути:

— Люсьєне, не торкайся фонтана!

Маленький хлопчик, що віддавав пошану садкові разом із Жанною, щойно відвів її до фонтана під ганком, і тут він відкрутив гранта, підставляючи кінець своїх черевиків, щоб замочити їх. Це була його найулюбленіша гра. Жанна дуже серйозно дивилась, як він мочить собі ноги.

— Почекай, — сказала Поліна, підвівшись, — зараз я його втихомирю.

Жюльєта її втримала.

— Ні, ні, ти ще менш розсудлива, ніж він. Подумають, що ви скупалися обоє... Дивно, що велика дівчинка не може всидіти й двох хвилинок.

Вона обернулася:

— Слухай, Люсьєне, зараз же закрій гранта!

Дитина, злякавшись, хотіла послухатися. Але занадто міцно повернула гранта, вода потекла нестримно і з шумом; це остаточно примусило її стерятися. Хлопчик побіг змочений аж до плечей.

— Зараз мені закрути гранта! — повторила мати, якій кров приляля до щік.

Тоді, досі німа, Жанна уважно й обережно наблизилася до фонтана, а Люсьєн почав страшенно плакати перед цією шаленою водою, що її він боявся й не знав, як вгамувати. Вона стиснула свою спідницю між ногами, витягла свої голі руки, щоб не замочити собі рукави, й закрутила грант, зовсім не замочивши свого одягу. Раптом потоп зупинився. Люсьєн здивований, перей-

нятий повагою, залишив плакати й підвів свої великі очі на панянку.

— Ця дитина не дасть мені спокою, — промовила пані Деберль, що зовсім пополотніла й витяглася, мов знесилена втомою.

Елен вирішила, що їй треба втрутитися.

— Жанно, — сказала вона, — візьми його за ручку, підіть погуляйте собі.

Жанна взяла руку Люсьєна і з поважним виглядом вони пішли дрібними кроками по алеях. Вона була багато більша від нього, його рука була в повітрі, але ця велична гра ходити з церемонією навколо моріжка, захопила їх обох і надала великої поважності їхнім особам. У Жанни, мов у справжньої дами, очі блукали й губилися. Люсьєн раз-у-раз не міг утриматися від того, щоб не кинути погляд на свою товаришку. Вони не казали один одному ані слова.

— Вони смішні, — пробурмотала пані Деберль, за-спокоено посміхаючися. — Треба сказати, що ваша Жанна чарівна дитина... Вона слухняна, розсудлива...

— Так, коли вона в інших, — відповіла Елен. — А бувають страшні години. Але, обожаючи мене, вона намагається бути розумною, щоб не робити мені прикрости.

Дами почали розмову про дітей. Дівчатка розвиненіші від хлопчиків. Проте, не слід покладатися на нерозумний вигляд Люсьєнів: За рік, коли він трохи більше зформується, це буде молодець. І без послідовного переходу почали говорити про одну жінку, що жила у маленькому павільйоні навпроти, і в якій певне коїлися такі речі, що... Пані Деберль зупинилася, щоб сказати своїй сестрі:

— Поліно, піди на хвилинку до саду!

Молода дівчина спокійно вийшла й лишилася під деревами. Вона звикла, що її відсилали щоразу, коли тільки розмова заходила про щось надто брутальне, про що не можна було говорити при ній.

— Вчора я була біля вікна, — промовила Жюльєта, — і я добре розглянула цю жінку... Вона навіть не спускає завіси... Це просто непристойно. Діти могли б побачити це.

Вона говорила зовсім тихо із скандалізованим виглядом, тонко посміхаючись куточками вуст. Потім, підвищуючи голос, вона гукнула:

— Поліно, ти можеш повернутися.

Поліна під деревами байдуже дивилася у повітря, чекаючи, поки сестра скінчить. Вона ввійшла у павільйон і взяла знову свого стільця, а Жюльєта продовжувала, звертаючися до Елен:

— Ви ніколи нічого не бачили, ви, пані?

— Ні, — відповіла ця, — мої вікна не виходять на павільйон.

Хоч для молодої дівчини був пропуск у розмові, вона слухала із своїм білим дівочим обличчям так, немов їй усе було зрозуміле.

— Ах, — сказала вона, ще дивлячися у повітря крізь двері, — які гарні ці кубла на деревах!

Проте, пані Деберль знову взялася, як і раніш, до свого гаптування. Вона робила два стьожки кожної хвилини. Елен, що не могла лишатися без роботи, попрохала дозволу принести другого разу з собою рукоділля. І, охоплена легкою нудьгою, вона обернулася й оглянула японський павільйон. Стіни й стеля були обтягнені матеріями, гаптованими золотом, з журавлями, що летіли, з метеликами, з квітками, що розпукувалися, з краєвидами, де плавали сині барки на жовтих ріках. На тонких рогожах тут стояли стільці й жардиньєрки з залізного дерева, лякові меблі застановлювала сила дрібниць, маленькі речі з бронзи, маленький порцеляновий посуд, дивні іграшки, розмальовані ясною фарбою. В глибочині велика потвора з саксонської порцеляни, з перехрещеними ногами, з голим черевом, що вивалювалося, страшенно раділа з чогось, нестримно гойдаючи головою, коли її хоч трохи штовхнути.

— Ну, він таки досить бридкий, — вигукнула Поліна, що простежила за поглядами Елен. — Скажи, сестро, чи знаєш ти, що все це дрантя, все, що ти купила? Красунь Маліньйон називає твої японські речі „базаром по тринадцять су“... До речі, я його зустріла, красуня Маліньйона. Він був з дамою, о, з дамою, маленькою Фльоранс з Вар'єте.

— Де ж це, щоб мені подратувати його? — жваво запитала Жюльєта.

— На бульварі... А хіба він не має прийти сьогодні?

Але їй не відповіли. Дам стурбувало те, що діти зникли. Вони покликали їх, і два верескливі голоси відгукнулися:

— Ми тут!

Вони, справді, були тут, посередині моріжку, сидячи в траві, наполовину сховавшись у вереску.

— Що ж ви там робите?

— Ми приїхали до готелю, — скрикнув Люсьєн. — Ми відпочиваємо в нашій кімнаті.

Одну мить вони подивилися на них, дуже веселі.

Жанна поблажливо готувалася до гри. Вона зривала траву біля себе, напевне, щоб готувати сніданок. За скриню мандрівникам правив кінець дошки, що її вони знайшли у гущавині. Тепер вони розмовляли. Жанна запалювалася, переконано повторюючи, що вони у Швейцарії, і що вони рушать відвідати льодовики, — це, здавалося, приголомшувало Люсьєна.

— Дивись, ось він! — раптом сказала Поліна.

Пані Деберль обернулася й помітила' Маліньйона, що спускався на ганок. Вона ледве дала йому час привітатися й сісти.

— Ну, ви дуже чемні, ви! скрізь говорити, що в мене є тільки дрантя!

— А, так! — спокійно відповів він: — ця маленька заля... певно, це дрантя. У вас немає речі, що на неї варт було б подивитися.

Вона була дуже роздратована.

— Як, а той ідол?

— Та ні, ні, все це буржуазне... Потрібний смак. Ви не схотіли доручити мені влаштувати це...

Але, зовсім червона, справді розгнівавшись, вона перепинила його:

— Ваш смак, чи про нього ще треба говорити! Він прегарний, ваш смак... Вас зустріли з дамою...

— З якою дамою? — спитав він, здивований завзятою атакою.

— Гарний вибір, прийміть від мене комплімента за нього. Дівчина, що її цілий Париж...

Але вона замовкла, помітивши Поліну. Вона забула була про неї.

— Поліно, — сказала вона, — піди на хвилинку до саду.

— Ах, ні, це стомлює, нарешті! — заявила, обурившись, молода дівчина: — завжди мене турбують.

— Піди до саду, — ще суворіше повторила Жюльєта.

Молода дівчина пішла, надувши губи. Потім вона обернулася й додала:

— Поспішіть принаймні!

Скоро вона зникла, пані Деберль знову вдарила на Маліньйона. Як така добре вихована, як він, молода людина може прилюдно з'являтися з цією Фльоранс? Їй принаймні вже сорок років, вона страшенно бридка, всі музиканти на прем'єрах „тикають“ їй.

— Ви скінчили? — крикнула Поліна, що сердито прогулювалася під деревами. — Мені нудно.

Але Маліньйон боронився. Він не знає цієї Фльоранс; ніколи він не звертався до неї з жодним словом. З дамою його могли бачити, він супроводжував кілька разів дружину одного із своїх друзів. Проте, хто була особа, що бачила його? Потрібні докази, свідки.

— Поліно, — гостро спитала пані Деберль, підвищуючи голос: — чи не зустріла ти його разом із Фльоранс?

— Так, так, — відповіла молода дівчинка, — на бульварі, проти Біньона.

Тоді, тріумфуючи перед збентеженою посмішкою Маліньйона, пані Деберль крикнула:

— Ти можеш іти, Поліно. Більше нічого.

Маліньйон мав льожу на завтра у Фолі-Драматік. Він чемно запропонував їй, здавалося, не пам'ятаючи образи від пані Деберль; адже вони сварилися завжди. Поліна схотіла довідатися, чи може вона піти подивитися п'єсу, що її гратимуть; та Маліньйон сміявся, хитаючи головою, і вона сказала, що це дуже нерозумно, що автори повинні були б писати п'єси для молодих дівчат. Їй дозволяли бачити тільки „Білу даму“ та класичний театр.

Проте, дами не стежили за дітьми. Раптом Люсьєн зняв жахливий крик.

— Що ти йому зробила, Жанно? — спитала Елен.

— Я йому нічого не зробила, мамо, — відповіла маленька дівчинка: — це він сам упав на землю.

Річ була в тім, що діти щойно рушили на славетні льодовики. Жанна доводила, що вони прибули на гори, отже, вони обоє підіймали ноги дуже високо, щоб переходити скелі. Але Люсьєн, захопившись від цього моціону, спіткнувся й розтягся саме посеред грядки. Опинившись на землі, дуже роздратований, по-дитячому охоплений лютістю, він ревно заплакав.

— Підійми його, — знову крикнула Елен.

— Він не хоче, мамо! Він качається.

І Жанна відійшла, немов ображена й розгнівана тим, що бачить так погано вихованого маленького хлопчика. Він не вміє гратися, він неодмінно забруднить її. В неї була гримаса скомпромітованої герцогині. Тоді пані Деберль, що її страшенно дратував Люсьєнів крик, попрохала свою сестру підняти його й примусити замовкнути. Поліна тільки цього й хотіла. Вона побігла, кинулася на землю обік дитини й покачалася одну мить разом з ним.

Але він пручався, бо не хотів, щоб його брали. Проте, вона підвелася, тримаючи його під пахвами, і почала заспокоювати його:

— Мовчи, крикуне! — сказала вона. — Ми зараз погойдаємось.

Люсьєн умить замовк, Жанна втратила свій поважний вигляд, і палка радість освітлила їй обличчя.

Усі втрьох побігли до гойдалки. На дошку сіла Поліна.

— Штовхайте мене, — сказала вона дітям.

Вони штовхнули її, скільки мали сили в своїх маленьких руках. Але вона була їм надто важка, і вони ледве посували її.

— Ну ж бо, штовхайте, — повторювала вона. — Ох, дурники, — не вміють.

У павільйоні пані Деберль тим часом трохи похолоднішало. Вона вважала, що ще не дуже тепло, хоч

був гарний соняшний день. І вона попрохала Маліньйона передати їй бурнус із білого кашеміру, що висів на віконному шпінгалеті. Маліньйон підвівся, щоб покласти їй бурнус на плечі. Обоє попросту розмовляли про речі, що були дуже мало цікаві Елен. Тому вона, стурбована, боячися, щоб Поліна мимоволі не перекинула дітей, пішла до саду, лишаючи Жюльєту й молодого чоловіка обговорювати моду на капелюхи, що її дуже цікавила.

Як тільки Жанна побачила свою матір, вона наблизилась до неї з улесливим виглядом, благаючи цілою своєю істотою:

— О, мамусю,—бурмотала вона:—о, мамусю...

— Ні, ні,—відповіла Елен, яка зрозуміла дуже добре:—ти знаєш, що це тобі заборонено.

Жанна обожала гойдатися. Їй здається, що вона робиться птахом, казала вона. Цей вітер, що дув їй в обличчя, це швидке підлітання, цей безперервний рух узад і вперед, ритмічний, мов рух крила, викликали в неї чарівне почуття подорожі до хмар. Їй увиджалося, що вона рушить туди, вгору. Але це завжди мало поганий кінець. Одного разу її знайшли зомлілою на мотузках гойдалки,—вона вчепилася в них, і її великі очі були розплющені й повні жаху порожнечі. Другого разу вона раптом упала, немов ластівка, вражена кулею.

— О, мамусю,—продовжувала вона,—тільки трошки, зовсім, зовсім трошечки.

Щоб мати спокій, мати, нарешті, посадила її на дошку. Обличчя дитини сяяло побожним виразом, легке тремтіння радості рухало її голі руки. Та Елен гойдала її дуже тихо, і вона пробурмотала:

— Дужче, дужче!

Та Елен не слухала її. Вона не випускала мотузку. І вона сама жвавішала, щоки її рожевіли, вона вся тремтіла, штовхаючи гойдалку. Її звичайна серйозність зникала у цьому товаришуванні із своєю дочкою.

— Ну, досить,—промовила вона, підносячи Жанну на руках.

— Тоді гойдайся ти сама, прошу тебе, гойдайся,—сказала дитина, що лишилася висіти на її шії.

Вона мала пристрасть дивитися, як її мати підлітає; як вона казала, їй було ще більш утіхи бачити це, ніж гойдатися самій. Але мати, сміючися, спитала її, хто ж штовхатиме її; бо коли вона бавилася, то це вже бувало насправжки: вона підносила над деревами. Саме цього моменту з'явивсь пан Рамбо, що його вів швайцар. Зустрінувши пані Деберль у Елен, він вирішив, що може прийти сюди, коли не знайшов цієї останньої в її кімнатах.

Зворушена щирістю гідної людини, пані Деберль поставилася до нього дуже ласкаво. Потім вона знову почала дуже жваву розмову з Маліньйоном.

— Добрий друг тебе гойдатиме! Добрий друг тебе гойдатиме! — кричала Жанна, стрибаючи навколо своєї матері.

— Чи ти замовчиш? Ми ж не в себе вдома, — сказала Елен, набравши суворого вигляду.

— Мій боже! — промовив пан Рамбо, — якщо це вам до вподоби, я до ваших послуг. Коли живеш на дачі...

Елен дозволила собі спокуситися. Коли вона була молодію дівчиною, вона гойдалася протягом годин, і спогад про ці далекі втіхи сповняв її невиразним бажанням. Поліна, що сиділа з Люсьєном на краю моріжка, втрутилася з вільним виглядом великої емансипованої дівчини.

— Так, так, пан гойдатиме вас! А потім він погойдає мене. Ви погойдаєте мене, пане, правда?

Це захотило Елен. З-під холодної стриманості її великої вроди, молодість прокидалася в ній з чарівною щирістю. Їй стало просто й весело, як пансіонерці. Зокрема, вона не мала й крихти фалшивої невинності. Сміючися, вона сказала, що не хоче показувати своїх ніг, і попрохала мотузку, яким зав'язала ноги вище від кісточок. Потім, ставши на дошку, вона розсунула руки, взялася за мотузки й весело гукнула:

— Ну, пане Рамбо! Спочатку тихо..

Пан Рамбо повісив свого капелюха на дерево. Його широке й лагідне обличчя освітілося батьківською посмішкою. Він упевнився міцності мотузків, подививсь на дерева й наваживсь штовхнути гойдалку. Елен щой-

но вперше облишила жалобу. На ній була сіра сукня, оздоблена вузлами. І стоячи, зовсім просто, вона рухалась, поволі злітаючи майже над самою землею, немов заколисана.

— Ну, ну, — сказала вона.

Тоді пан Рамбо, витягши руки вперед, схопив дошку, коли вона наблизилась, і штовхнув її швидше. Елен злітала щораз вище. Але ритм руху зберігав поважність. Вигляд її був усе ще витриманий, трохи серйозний і з дуже ясними очима на гарному німому обличчі; тільки її зіниці поширювалися, немов для того, щоб пити повітря. Жодна згортка її спідниць не рухалася. Коса її зачіски розв'язалася.

— Ну-бо, ну!

Різкий рух підніс її. Елен злітала у сонці чимраз вище. Вона здіймала вітер у саду й перелітала так швидко, що вже не можна було добре розпізнати її. Вона всміхалася; від утіхи її обличчя порожевіло, очі їй блищали, мов зірки. Розпущена коса билась об шию. Хоч її спідниці були зав'язані мотузком, вони злітали й відкривали білість її кісточок. Почувалося, що їй приємно, що, вільно дихаючи, вона живе в повітрі, немов у рідному краї.

— Ну, ну!

Пан Рамбо, спітнілий, з червоним обличчям, виснажив усі свої сили. Він навіть крикнув. Елен злітала ще й іще.

— О, мамо! О, мамо! — повторювала Жанна в екстазі.

Вона сіла на моріжок і дивилася на свою матір; її маленькі ручки були стиснуті на грудях, немов би вона сама впилася вітром, що дув. Їй бракувало повітря, вона інстинктивно двигала плечима у слід довгим хитанням гойдалки і кричала:

— Дужче! Дужче!

Її мати злітала щораз вище. Вгорі її ноги доторкалися до гілок дерев.

— Дужче! Дужче! О, мамусю, дужче!

Але Елен була вже просто в самому небі. Деревагнулись і тріщали наче від поривань вітру. Вже було видно тільки вихор її спідниць, що ляскали з шумом

бурі. Спускаючись з розставленими руками, витягши вперед шию, вона трохи схилила голову й планувала одну секунду; потім поривання знову заносило її, і вона падала з заплющеними повіками, відкинувши голову назад. Це була її втіха — ці зльоти й спускання, що від них їй робилося млосно. Вгорі вона ввіходила в сонце, в це бліде лютневе сонце, яке немов точилося золотим дощем. Її шатенове волосся запалювалося бурштиновими відблисками; вона немов палала вся, а шовкові рожевато-фіялкові вузли подібні були до вогняних квітів на її білосніжній сукні. Навколо неї народжувалася весна, бузкуваті пуп'янки відзначалися своїм тонким ляковим тоном на блакиті неба.

Жанна склала руки. Мати здавалася їй якоюсь святою з золотим сяйвом, що підноситься до небесного царства. І вона все белькотіла розбитим голосом: „О, мамусю, мамусю!..“

Тим часом, пані Деберль і Маліньйон підійшли під дерева. Маліньйон уважав цю даму за дуже відважну. Пані Деберль вимовила з переляканим поглядом:

— Певна річ, у мене серце перевернулося б.

Елен почула це й промовила з-за гілочок дерева:

— О, в мене, — в мене добре серце. Ну ж бо, ну, пане Рамбо!

І справді її голос лишався спокійним. Здавалося, вона не цікавиться тими двома людьми, що були внизу. Безперечно, що вони цього не знали. Її коса розпустилася, мотузок ослаб і спідниці ляскали, мов прапори. Вона злітала.

Але раптом вона вигукнула:

— Досить, пане Рамбо, досить!

У цю мить на ганку показався лікар Деберль. Він наблизивсь, ніжно обняв жінку, підніс Люсьєна й поцілував його в чоло. Потім, посміхаючись, він подивився на Елен.

— Досить, досить! — усе казала вона.

— Чому? — запитав він: — хіба я вам заваджаю?

Елен не відповіла. Вона стала серйозна. Гойдалка, що злітала на весь розгін, уже не спинялася; це були довгі й рівні гойдання, що все ще підносили Елен

дуже високо. І лікар, здивований і захоплений, ми лувався з неї, така вона була велична, велика й міцна, із своєю постаттю античної статуї, що рівно гоїдалася у весняному сонці. Але вона здавалася роздратованою; і раптом вона стрибнула.

— Стривайте, стривайте! — вигукнули всі.

Елен глухо простогнала. Вона впала на жорстку алеї й не могла підвестися.

— Мій боже! Яка нерозсудливість! — зблідши, вимовив лікар.

Всі поспішили до неї. Жанна плакала так, що пан Рамбо, знесилений і сам, мусів узяти її на руки. Тим часом лікар покванно спитав Елен:

— Потерпіла права нога, чи не так?.. Ви не можете стояти?

Лишаючися приголомшеною, вона не відповідала, і він спитав удруге.

— Вам болить?

— Глухий біль отут, у коліні, — ледве промовила вона.

Тоді він послав жінку по ліки й бандажі. Він повторював:

— Треба подивитися, треба подивитися... Безперечно, це пусте.

Потім він став навколюшки на жорстку. Елен дозволила йому це зробити. Але, коли він простяг руки, вона підвелась одним зусиллям і стягла спідниці коло своїх ніг.

V.

Обидва вікна кімнати були широко відчинені; і Париж у проваллі, що зіхало вниз будинку, збудованого сторч на височині, розгортав свою безкраю рівнину. Продзвонила десята година. Гарний лютневий ранок був м'який і пахнув весною.

Елен, простягшись на своїй канапці, з стягненими пов'язками коліном, читала перед одним із вікон. Вона вже не відчувала болю; але вже вісім днів вона була прикута тут і не могла навіть працювати над своїм

звичайним шитвом. Не знаючи, що робити, вона взяла книжку, що лежала на нічному столику, — вона, що ніколи не читала. Це була книжка, якою вона користалася щовечора, щоб прикривати нічну лямпочку, — єдина книжка, що її вона взяла за вісімнадцять місяців із бібліотеки, яку склав пан Рамбо з гідних творів. Романи звичайно здавались їй брехливими й дитячими. Над цим „Айвенго“ Вальтер Скота вона спочатку дуже нудьгувала. Та потім її охопило дивне зацікавлення. Закінчуючи його, відчувала раз-у-раз якусь ніжність, і, охоплена втомою, випустила його із своїх рук на землю. Якийсь час вона нерухомим поглядом розглядала широкий обрій.

Цього ранку Париж, посміхаючися, немов барився прокидатися. Пара, що пливла долиною Сени, затопила обидва береги. Це був легкий, немов молочний, туман, що його, потрохи збільшуючися, освітлювало сонце. Під хвилями цього мусліну, ознакою погоди, нічого не можна було розпізнати в місті. Згущена хмара у западинах темніла блакитнявим відтінком, тоді як на широкій простороні створювалися надзвичайно тонкі прозорі плями з золотавого пороху, де можна було вгадати задне тло вулиці, а вище собори й стрімчаки роздирали туман, випростовуючи свої сірі силвети, ще оповиті лахміттям туману, що його вони продірявлювали. Раз-у-раз відривалися смуги жовтого диму, нагадуючи важкий зліт велетенського птаха; потім вони розпливалися у повітрі, що немов ковтало їх. І над цією безмежністю, над цією хмарою, що спустилася й заснула на Парижі, підносило свій глибокий переки́т дуже чисте небо, полиняло-блакитне, майже біле на колір. Сонце сходило, м'яко розпорошуючи своє проміння. Невиразно-бліде світло переломлювалося у повітрі, сповнюючи просторінь своїм млявим тремтінням. Це було свято, могутній мир і ніжна веселість безмірности, тоді як місто, подірявлене золотими стрілами, ліниве й сонне, аж ніяк не зважувалося показатися з-під свого мережива.

Вже вісім днів мала Елен цю розвагу дивитися на великий Париж, що розгортався перед нею. Ніколи її не втомлювало це. Безмірний, він мінився, немов океан,

білий вранці і смаглявий увечері, приймаючи радощі й сум небес, що їх він відбивав. Від соняшного проміння він починав котитися золотими хвилями, хмара затьмарювала його й викликала бурі. Завжди він поновлявся: бували штилі, червоножовті на колір поривання вітру, що час-від-часу пронизували просторінь, бувала бадьора й ясна погода, коли яскраво запалювався гребінь кожного даху, бували зливи, коли потопали і земля, й небо, й обрій стирався у хаосі розгрому. Елен відчувала тут увесь смуток і всі надії морської широчини; їй навіть здавалося, що обличчя її почувало міцний подих, гіркі пахощі; навіть постійний гуркіт міста давав їй почуття моря, що підноситься й б'ється об стрімкі скелі.

Книжка висковзнула з її рук. Вона мріяла з розгубленим поглядом. Коли вона лишала книжку отак, це впливало з конечної потреби не продовжувати, не розуміти і не чекати. Вона знаходила втіху в тому, щоб відразу не задовольняти своєї цікавості. Оповідання сповнювало її якогось хвилювання, що душило її. Париж саме цього ранку радів радощами й бентежився невиразною тривогою її власного серця. В цьому було велике чарування: не знати і вгадувати наполовину, знайомитися поволі з тим темним почуттям, що вона знову починає свою молодість.

Як брехали ці романи! Вона мала досить причин ніколи їх не читати. Це були наївні байки для порожніх голів, що зовсім не мають справжнього почуття життя. Та, не зважаючи на це, вона лишалася зачарованою, її опановували непереможні мрії про лицаря Айвенго, що його з такою пристрасстю кохали дві жінки—прекрасна єврейка Ребекка й благородна леді Ровена. Їй здавалося, що вона кохала б з гордощами й терплячою спокійністю цієї останньої. Кохати, кохати! І це слово, що його вона не вимовляла, та воно само собою тремтіло в ній, дивувало її і примушувало посміхатися. У далечині біле клоччя, подібне до зграї лебедів, пливло над Парижем—вітер носив його. Рухалися великі scatterки туману; на мить з'явився лівий берег, тремтливий і затулений туманом, немов би побачене у сні феєричне

місто; але раптом звалилася купа пари, і місто поглинула повідь туману. Тепер пара, що рівномірно простяглася над усіма кварталами, утворила гарне озеро з білими, злитими докупы водами. Тільки один, трохи густіший за інші, струмок відзначав сірим коліном течію Сени. На цих білих, таких спокійних водах тіні, здавалося, створювали кораблі з рожевими вітрилами, — і молода жінка стежила за ними мрійним поглядом. Кохати, кохати! І вона посміхалася своїй летючій мрії.

Проте, Елен знов узялася до книжки. Вона дочитала вже до епізоду атаки замку, коли Ребекка доглядає пораненого Айвенго й розповідає йому про бій, що за ним стежить з вікна. Серед гарних вигадок, вона відчувала себе немов гуляючи у чарівному саду з золотими плодами, де вона впивалася всілякими ілюзіями. Потім, наприкінці сцени, де Ребека, закутана у своє покривало, висловлює свою ніжність біля ліжка лицаря, що заснув, Елен знову випустила додолу книжку, — серце її сповнилось такого хвилювання, що вона не могла далі читати.

Мій Боже! І це правда, все це? І, відкинувшись назад на своїй канапі, зацікавившись від примусової нерухомости, Елен споглядала Париж, таємничий, затоплений блідим сонцем. І тоді, пробуджене цими сторінками роману, пройшло перед нею її власне життя. Вона побачила себе молодою дівчиною, в Марселі, у свого батька, капелюшника Муре. Вулиця Пті-Марі була чорна, і будинок із своїм чаном, де кипіла вода для виробництва капелюхів, навіть у найкращу погоду нудно дхнув вогкістю. Вона побачила і свою матір, завжди хвору, що мовчки цілувала її своїми блідими вустами. Ніколи вона не бачила жодного соняшного променя у своїй дитячій кімнаті. Багато люду працювало довкола, важко заробляючи на робітниче існування. Це було все: аж до її заміжжя ніщо не порушувало цієї послідовности подібних один до одного днів. Одного ранку, повертаючись зі своєю матір'ю з базару, вона штовхнула своїм, повним городни, кошиком сина Гранжана. Шарль повернувся й пішов за ними. Це й був увесь роман її кохання. Протягом трьох місяців вона раз-у-раз зустрічала його;

скромний, незграбний, він не наважувався підійти до неї ближче. Їй було шістнадцять років, вона трохи пишалася, що має закоханого, що, як вона знала, належить до заможної родини. Але вона вважала його за бридкого й часто сміялася з нього, і мирно спала всі ночі під тінню великого вогкого будинку. Потім їх одружили. Це одружіння ще дивувало її. Шарль обожав її, ставав на землю щовечора, коли вона лягала, щоб цілувати її голі ноги. Вона посміхалася, сповнена почуття прихильності, дорікаючи йому за дитинство. І от відновилося сіре життя. Вона не пригадувала жодного хвилювання протягом усіх дванадцяти років. Вона була дуже спокійна, не відчуваючи тремтіння ані в тілі, ані в серці, вся поринута в щоденні клопоти бідного господарства. Шарль завжди цілував її мармурові ноги, вона ж була по-материному пестлива до нього. Нічого більше. І раптом вона побачила кімнату готелю Вар, свого чоловіка мертвим, свій удовиний одяг, що лежав на стільці. Вона плакала, як того зимового вечора, коли вмерла її матір. Потім дні покотилися далі. Протягом двох місяців зі своєю дочкою вона знову відчувала себе дуже спокійною й дуже щасливою. Мій Боже! І це все? А що ж казала ця книжка, яка оповідала про велике кохання, що освітлює ціле життя?

На обрії довге тремтіння пробігало озером, що спало. Потім раптом здалося, що озеро тріснуло: воно відкрилося розколинами, і чути було від одного краю до другого якийсь тріск, що сповіщав про розгром. Сонце, сходячи щораз вище в урочистій славі свого проміння, переможно атакувало туман. Велике озеро, здавалося, поволі висушувалося, немов би невидима ринва спустошила рівнину. Пара, щойно така густа, рідшала, ставала прозора, набираючи яскравих фарб веселки: цілий лівий берег мав ніжно-блакитний колір, що поволі густішав і переходив у бузковий у глибині, з боку ботанічного саду. На правому березі квартал Тюльєрі мав блідо-рожевий тілесний колір, а туди, до Монмартру, це було немов світло жару, карміну, що палав золотом; далі, дуже далеко, робітничі околиці тьмарилися цегельним тоном, що чимраз згасав і пере-

ходив у блакитняво-сірий колір грифльової дошки. Ще не можна було розпізнати міста, що тремтіло й зникало, мов підводна глибочінь, яку око вгадує за ясними водами, з її страшними лісами великих трав, з її жахливим кишінням, із страхіттями, що сновигають там і тут. Тим часом вода дедалі спадала. Вона вже була тільки тьмкими згортками мусліну, що зникали одна по одній. Образ Парижу виразнішав і виходив із сну.

Кохати, кохати! Чому це слово набирало для неї такої ніжності, саме коли вона стежила, як тане туман? Хіба не кохала вона свого чоловіка, що за нього дбала, мов за дитину? Але гострий спогад прокинувся в ній, спогад про її батька, знайденого мертвим у петлі за три тижні після смерти його дружини, у глибині кабінету, де ще висіли її сукні. Він конав тут, витягшись, з обличчям, схованим у спідниці, закутаним цими сукнями, що від них ішов ще дух тієї, кого він завжди обожав. Потім її мрії раптом стрибнули: вона почала мріяти про деталі свого життя, про щомісячні рахунки, що їх закінчила саме цього ранку з Розалі, — і відчула, що дуже пишається зі свого доброго господарювання. Вона прожила понад тридцять років життям гідним і непорушно-чесним. Тільки справедливість керувала нею. Звертаючись до свого минулого, вона не знаходила там жодної хисткої хвилини й бачила, як рівномірними кроками йде вона однаковим, цілком простим шляхом. Звичайно, дні могли текти, а вона б і далі спокійно жила своїм життям, не спотикаючись об жодну перепону. І це надавало їй суворости, сповняло гніву й зневаги до тих брехливих істот, що їхні серця лякає героїзм. Єдиним правдим існуванням було її життя, що йшло своїм широким, мирним шляхом. Але над Парижем уже був тільки тонкий дим, простий газ, що тремтів і був готовий летіти; і раптова ніжність опанувала її. Кохати, кохати! Все приводило її до ніжності цього слова, навіть гордовита її чесність. Її мрії ставали такі легкі, що вона більше не думала вже, — вогкими очима купаючись у весняному повітрі.

Тим часом Елен знову взялася до своєї книжки, коли поволі з'явився Париж... Не відчувалося жодного пові-

вання вітру; це було мов закляття. Останній газ розвіявся, піднісся, розтанув у повітрі. І місто простяглося, без жодної тіні, під переможцем-сонцем. Підперши рукою підборіддя, Елен споглядала це велетенське пробудження.

Вся безкрая долина була вкрита перемішаними докупи будинками. На лінії горбів, що губилися в далечині, вимальовувалася маса дахів, і було видно, що хвиля будинків котиться ген-ген за горбовини аж до сіл, яких не було видно. Це було справжнє море; хвилі його котилися у безкраю безвість. Париж розгортався такий великий, як і небо, під цим променястим ранком; місто, жовте від сонця, здавалося полем товстих мурів; ця безмірна картина мала тільки два прості тони, — бліду блакить повітря й золотий відблиск дахів. Злива цього весняного проміння надавала речам дитячої принадности. Можна було ясно розпізнати найменші дрібниці, таке чисте було повітря. Париж, з усім невичерпним хаосом його каміння, блищав немов під кришталем. Проте, раз-у-раз по цій блискучій і нерухомій ясності пробігало повівання; і тоді видно було квартали, що їх лінії м'якшали й тремтіли, немов би на них дивилися крізь якесь невидиме полум'я.

Спочатку Елен зацікавилася великими просторами, що розгорталися під її вікнами, на схилі Трокадеро й на надбережжях. Їй треба було нахилитися, щоб помітити голий квадрат Марсових Полів, що їх у глибині замикали темні ґрати Військової Школи. Унизу, на просторому майдані й на тротуарах, з обох боків Сени вона розпізнавала перехожих, жвавий натовп чорних крапок, що рухалися, мов комашня; жовтий корпус якогось омнібуса кидав від себе іскри; биндюжники й фіякри переїжджали міст — вони були завбільшки, як дитячі іграшки, з мініатюрними кіньми, подібними до механічних фігур; і вздовж газонових спусків, серед інших людей, що прогулювалися, відрізнявся на траві білий фартух якоїсь няньки. Потім Елен підвела очі, але натовп розпорошувався й губився; навіть карети ставали окремими піщинками; було видно тільки велетенський каркас міста, немов би порожній

і пустельний, — життя йому надавало тільки глухе тремтіння натовпу... Там, на передньому коні, ліворуч, блищали червоні дахи, повільно курилися високі димарі Військової Пекарні. З другого боку ріки, поміж Есплянадою й Марсовими Полями, купа великих берестів утворювала куток парку, — було ясно видно його голі галузки, круглі верхів'я, вже пофарбовані зеленими крапками. Посередині ширилась і панувала Сена, спаккована у свої сірі схили, де вивантажені барила, профілі парових кранів, вирівняні в одну лінію вози, утворювали декорацію морського порту. Елен завжди поверталася до цієї блискучої скатерки, якою пропливали барки, подібні до чорних, мов атрамент, птахів. Щось непереможне примушувало її підводити довгі погляди на пишну течію. Це був наче срібний галун, що поділяв Париж навпіл. Цього ранку вода купала в собі сонце: обрій ніколи не світився блискучіше. І погляд молодої жінки потрапляв спочатку на міст Інвалідів, далі на міст Конкорд, далі на Королівський міст; мости тяглися, здавалося, наближалися один до одного, лягали один на одного, будуючи дивні багатоповерхові віядуки, продірявлені арками всіх форм. Ріка поміж цих легких будівель показувала краї свого блакитного одягу, що дедалі губилися й вужчали. Вона ще підвела очі: там у долині течія відрізнялася в невиразній плутанині будинків; мости з двох боків міста здавалися нитками, протягненими з одного берега на другий, і позолочені башти Нотр-Дам підносилися, немов межі обрію, що над ними річка, будівлі, купи дерев були тільки соняшним порохом. Тоді, засліплена, вона покинула це серце Парижу, де, здавалося, палала вся слава міста. На правому березі, поміж старих дерев Єлісейських Полів, великі вітражі Палацу Промисловости виставляли свою ніжну білість; далі, приплющеним дахом церкви Мадлени, подібним до надмогильного каміння, підносилася величезна маса Опери; а за нею йшли інші будівлі, бані й башти, Вандомська колона, Сен-Венсан-де-Поль, башта Сен-Жак, ближче — важкі куби павільйонів нового Лювру й Тюльєрі, напівсхоронені у каштановому лісі. На лівому березі точилася позолота собора Інва-

лідів; там, зовні, полотніли у світлі дві нерівні башти Сен-Сюльпіс; і ще ззаду, праворуч від нових шпилів Сен-Клотільд, блакитнявий Пантеон, сівши квадратом на височінь, панував над містом, розгортав на небі свою тонку, нерухому у повітрі, колонаду, що мала колір шовку.

Тепер Елен обіймала лінивим поглядом цілий Париж. Там утворювалися долини, що їх можна було вгадати з руху лінії дахів; горб Мулен підносився, немов то закипала якась хвиля, що мала колір старої грифльової дошки. Лінія великих бульварів опускалася додолу, наче струмок, що поглинав плутанину будинків, черепиць яких вже й видно не було. Цього ранішнього часу косе сонце зовсім не освітлювало фасади, обернені до Трокадеро. Не світилося жодне вікно. Тільки скло на дахах кидало світло, яскраві іскри червоного полиску, що мав колір обпаленого глиняного посуду. Будинки були сірі, темно-сірі на колір, з відблисками; але проміння світла простромляло квартали; довгі вулиці, що йшли в глибочінь просто перед Елен, розрізували тінь соняшними смужками. Тільки ліворуч горби Монмартра й височінь Пер-Ляшез вигиналися на безкрайому плескату обрії, закругленому без жодного злому. Деталі, такі чіткі на передньому коні, незчисленні визубні димарів, маленькі чорні риси тисяч вікон згладжувалися, утворювали жовті й блакитні мережки, змішувалися в безкрайній плутанині міста, що його чорні передмістя поза межами зору, здавалося, простягали галькові побережжя, які затоплював бузкуватий туман під тремтливою великою розширеною ясністю небосхилу.

Елен дивилася з серйозним виглядом, коли радісно ввійшла Жанна.

— Мамусю, мамусю, подивись!

Дитина тримала великий букет з жовтими левко-ніями. І, сміючися, вона розповіла, що підстерегла Розалі, коли та вносила провізію, щоб подивитись у кошик. Це було її втіхою — нишпорити у цьому кошику.

— Подивись, мамусю! Ось тут, на дні, — було це... Понюхай трохи, які гарні пахощі.

Буро-жовті, вимережені пурпуром квіти розливали міцні пахощі, що від них пахла ціла кімната. Тоді Елен

пристрасним рухом притиснула Жанну собі до грудей, і пук квіток упав на її коліна. Кохати, кохати! Певна річ, вона кохала свою дитину. Чи не було їй цілком досить цього, цієї великої любови, що сповнювала її життя досі? Їй мусіло вистачати цієї любови з її лагідністю й спокійністю, її вічністю, що її не могла зламати ніяка втома. І вона ще міцніше притиснула свою дочку, немов би, щоб прогнати думки, які загрожували розділити їх. Тим часом Жанна піддалася цій зливі поцілунків. З вогкими очима вона сама улесливим рухом своєї ніжної шиї ластилась об плече матері. Потім вона поклала їй руку на стан і стояла так з дуже розумним виглядом, спершись щокою на груди матері. Поміж них левконії розливали свої пахощі.

Довго вони не розмовляли. Нарешті, не ворушачись, Жанна спитала тихим голосом:

— Мамо, ти бачиш, он там, коло річки, цей собор, весь рожевий. Що це?

Це був собор Інвалідів. Елен придивилась одну мить, здавалося, обмірковуючи, і лагідно відповіла:

— Я не знаю, дитино моя.

Маленька була задоволена з цієї відповіді, запанувала знову тиша. Але хутко вона спитала вдруге:

— А тут, зовсім близько, ці гарні дерева? — промовила вона, показуючи пальцем на прогалину Тюльєрійського саду.

— Ці гарні дерева? — пробурмотала мати.—Ліворуч, чи не так?.. Я не знаю, моя дитино.

— Ах, — сказала Жанна.

Потім, після короткої задуми, вона додала з серйозною гримасою:

— Ми нічого не знаємо.

Справді, вони зовсім не знали Парижу. Протягом усіх вісімнадцяти місяців, коли вони мали його перед очима кожної хвилини, вони не знали в ньому жодного каменя. Тільки тричі сходили вони у місто, але, повернувшись до себе, з головою, хворою від такого хвилювання, вони не знаходили знову нічого в гущавині величезної плутанини кварталів.

Проте, Жанна іноді чинила опір.

— Ах, ти повинна мені сказати, — попрохала вона. — Це зовсім біле скло... Це дуже велике, ти повинна знати.

Вона показувала на Палац Промисловости. Елен вагалася.

— Це вокзал... Ні, я гадаю, що це театр... — Вона посміхнулася й поцілувала волосся Жанни, повторюючи свою звичайну відповідь:

— Я не знаю, моя дитино.

Тоді вони знову почали дивитися на Париж, не силкуючись більше розпізнавати його. Це було дуже приємно, — мати його перед очима й не знати його. Він лишився безкраїм і невідомим. Це було подібне до того, якби вони спинилися на порозі світу, що його видовисько завжди мали, відмовляючися зійти туди. Часто Париж турбував їх, посилаючи їм свій теплий і неспокійний подих. Але цього ранку він був веселий й невинний, мов дитина. Його таємниця тільки ніжно дихала їм в обличчя.

Елен знову взяла свою книжку, а Жанна, притиснувшись до неї, все дивилася. У блискучому й нерухомому небі не підносилося жодного вітерця. Дим Військової Пекарні підносився просто вгору легким клоччям і губився дуже високо. І на краю будинків на місто йшли хвилі, тремтіння, що його створювало все життя, яке містилося тут. Високий голос вулиць набирив у сонці щасливої м'якості.

Але гомін притяг увагу Жанни. Це був польот білих голубів, що вилетіли з якогось сусіднього голубника й пронизували повітря просто проти вікна; вони сповнювали обрій, летючий сніг їхніх крилець губився в безмежності Парижу.

Підвівши знову свої розгублені очі, Елен глибоко поринула у мрії. Вона була леді Ровена, вона любила із спокоєм і глибиною шляхетної душі. Цей весняний ранок, це велике й таке чарівне місто, ці перші левконії, що пахли на її колінах, поволі розтопили її серце.

ЧАСТИНА ДРУГА.

I.

Одного ранку Елен заходилась упорядкувати свою маленьку бібліотеку, що в її книжках вже кілька днів порпалася, коли ввійшла Жанна, підстрибуючи й ляскаючи руками.

— Мамусю,—вигукнула вона,—салдат, салдат!

— Як салдат?—сказала молода жінка.—Чого тобі від мене треба з твоїм салдатом?

Але дитину охопив припадок свавільної веселости; вона стрибала щораз дужче й повторювала: „салдат, салдат“, нічого більше не пояснюючи. Двері кімнати вона лишила відчиненими. Елен підвелась і була дуже здивована, побачивши в передпокої маленького салдата. Розалі не було. Жанна, напевне, грала на ганку, хоча мати заборонила їй це.

— А чого вам треба, друже мій?—спитала Елен.

Маленький салдат, що почував себе дуже ніяково, коли з'явилась ця дама, така гарна й така біла в своєму пеньюарі з мереживом, човгав ногою по паркету і вклонявся, похапцем бурмочучи:

— Пробачте!.. вибачте!..

Не знаходячи інших слів, він відходив до стіни, тягнувши свої ноги по підлозі. Не важучися йти далі, бачачи, що дама чекає, мимохіть посміхаючись, він швиденько понишпорив у своїй правій кишені й витяг звідти блакитну хусточку, ніж та шматок хліба. Кожну річ він швидко оглядав і ховав знову. Далі він перейшов до лівої кишені—там був шматок мотузка, два

іржаві цвяхи, малюнки, згорнуті вдвоє газети. Засунувши все знову назад, він із стурбованим виглядом ляснув себе по стегнах і пробелькотів, приголомшений:

— Пробачте... вибачте...

Але раптом він приклав пальця до носа, прискаючи добрим сміхом. Дурень! Він пригадував.

Відстібнувши два гудзики свого мундира, понишпоривши на грудях, він засунув туди руку аж до самого ліктя. Нарешті, він витяг листа і потрусив з нього порошок перше, ніж передати його Елен.

— Це лист.

— Мені, ви певні? — спитала вона.

На конверті справді було її ім'я та її адреса, написані незнайомою селянською рукою грубими рисами, що перекидались, немов капуцини на картах. І скоро Елен змогла зрозуміти, спиняючись на кожному рядку через надзвичайні вирази і дивний правопис, вона посміхнулася знову. Це був лист від тітки Розалі, що посилала їй Зефірена Лякур, якому припав жеребок, „не зважаючи на дві обідні, що їх справив пан-отець“. І от, зважаючи на те, що Зефірен був закоханий у Розалі, вона просила пані дозволити діткам бачитись щонеділі. На цілих трьох сторінках це прохання повторювалося в однаковісінських виразах, щораз заплутаніших, скрізь із постійним зусиллям сказати щось таке, що не було сказане. Наприкінці, перед тим, як підписатися, тітка, здається, раптом знайшовши вираз, написала: „пан-отець це дозволяє“.

Перо поламалось у цім місці, розбризкуючи навколо чорнильні плями.

Елен поволі склала листа. Розбираючи його зміст, вона двічі чи тричі підводила голову, щоб кинути погляд на салдата. Він усе тулився до стіни, його губи ворушилися, здавалося, він стверджував кожну фразу легким рухом підборіддя; безперечно, що він знав цілого листа напам'ять.

— Тоді, значить, це ви й є Зефірен Лякур, — сказала вона.

Він почав сміятися, трусячи шиєю.

— Увійдіть, мій друже, не лишайтесь тут.

Він наважився було піти за нею, але все ще стояв біля дверей; тим часом Елен сіла. Вона погано бачила його в сутінку передпокою. Він напевне був на зріст такий самий, як Розалі. Ще б на сантиметр менше — і його не взяли б на службу. Він мав руде, зовсім низько обстрижене волосся, зовсім кругле, рябе, без жодної ознаки бороди обличчя, яке прорізували два ока, маленькі, немов дірки від свердла. Його новий мундир, занадто великий на нього, робив його ще круглішим; з розкаряченими ногами у червоних штанах, гойдаючи перед собою своє кепі з широким дашком, він викликав посмішку й ніжність своєю кругленькою постаттю малої і простодушною людиною, що від неї одгонило селом, не зважаючи на її мундир.

Елен схотіла розпитати його, здобути деякі відомості.

— Вже вісім днів, як ви лишили Бос?

— Так, пані.

— І от ви у Парижі! Вам не подобається тут?

— Ні, пані.

Він сміливішав і розглядав кімнату, дуже зацікавлений оббивкою блакитного оксамиту.

— Розалі зараз немає — сказала Елен, — але вона хутко повернеться... Її тітка сповіщає мене, що ви її добрий друг.

Маленький салдат не відповів. Він схилив голову, сміючися, з незграбним виглядом, і почав дряпати килима кінцем ноги.

— Тоді ви, напевне, одружитесь із нею, як скінчите службу! — продовжувала молода жінка.

— Звичайна річ, — сказав він, увесь червоніючи, — звичайна річ, це напевне!

І, підбадьорений доброзичливим поглядом дами, він, крутячи своє кепі поміж пальців, насмілився говорити.

— О, гарна погода!.. Коли ми були зовсім маленькі, ми ходили вдвох красти на городах. І нас таки добре били, за це саме, певна річ. Треба вам сказати, що Лякури й Пішони жили на одному шляху один біля одного. Тому — чи не так? — ми з Розалі їли майже з одної миски. Потім усі померли. Вона знайшла собі при-

тулок у своєї тітки Маргеріт, та Розалі вже мала здорівенні до роботи руки.

Він спинився, почувуючи свій запал, і спитав, вагаючися.

— Та напевне вона вже вам розповідала все це?

— Так, але все ж кажіть,—відповіла Елен, яку він забавляв.

— Що казати,—почав він знову,—вона була дужа, хоч на зріст не більша від жайворонка. Вона хоч кому наробила б клопоту. Треба було бачити! Ось, наприклад, якось вона гарненько почастувала стусаном одного з моїх знайомих, і таки гарненько. Від цього в мене була чорна рука цілих вісім днів. Так, так воно вже вийшло, знаєте. На селі нас мали за пару. А нам не було й 10-ти років, як ми вдарили по руках. І воно тримається, пані, воно тримається!

Він поклав руку собі на серце, розчепіривши пальці. Тим часом Елен знову набрала серйозного вигляду. Ця думка ввести салдата до своєї кухні турбувала її. Хоч пан-отець і дозволив це, та вона вважала, що це трохи ризиковано. На селі люди живуть вільно, й закохані поводяться, як їм подобається. В неї виникло побоювання. Коли Зефірен зрозумів це, він, здавалося, трохи не луснув із сміху, але з поваги до неї він стримався.

— О, пані... О, пані... Видно, що ви її зовсім не знаєте... Я таки діставав від неї стусани—це правда... Мій боже, хлопці, звичайна річ, люблять пожартувати, чи не так! Я, бува, щипну її, а вона тоді як обернеться й р-раз, як дасть мені по пиці... Бачте, тітка завжди казала їй: „Гей, дівчино, не дозволяй ти себе лоскотати, це до добра не призводить“. Пан-отець також втручався у це, і ось чому, певне, ми й досі тільки друзі, як і були... Ми мали одружитися після жеребкування, але—чорти б йому в зуби—справи пішли погано. Розалі сказала, що служитиме у Парижі, щоб зібрати посаг, чекаючи на мене... І от... і от...

Він топтався на одному місці, перекладаючи своє кепі з однієї руки до другої. Але Елен усе мовчала, і він зрозумів, що вона має сумнів щодо його вірності. Це дуже образило його. Він вигукнув із запалом:

— Може, ви гадаєте, що я її обдурю? Та кажу ж я вам—ми присяглись один одному. Я одружуся з нею—це так само певно, як те, що зараз ясний день... І я готовий навіть дати вам у цьому розписку... Так, якщо ви хочете, я підпишу вам папірця...

Велике хвилювання опанувало його. Він ходив по кімнаті, шукаючи очима, чи не видно десь пера та чорнила. Елен жваво намагалася заспокоїти його. Він повторював:

— Я волів би краще підписати вам папірця. Що це вам заваджає? Тоді ви вже будете зовсім спокійні.— Але саме в цю мить Жанна, що перед тим була зникла, знову ввійшла, пританцьовуючи і плескаючи в долоні.

— Розалі, Розалі, Розалі,—співала вона на задеривуватий мотив, який щойно склала.

Крізь відчинені двері, справді, було чути задиханий подих служниці, що сходила вгору, навантажена своїм кошиком.

Зефірен подався у куток кімнати. Мовчазний сміх роздирав йому уста від одного вуха до другого, і його очі, подібні до дірочок від свердла, світилися селянським лукавством. Розалі ввійшла просто в кімнату, як це завжди звичайно робила, щоб показати ранкову провізію своїй господині.

— Пані,—сказала вона.—Я купила кучерявої капусти. Ось, подивіться... Дві головки за вісімнацять су... це недорого!..

Вона протягала свій напіввідкритий кошик, коли, підвівши голову, помітила Зефірена, що вищирив зуби в посмішці. Остовпіння мов прибило її гвіздками до килима. Минуло дві чи три секунди; вона, безперечно, не пізнала його відразу під мундиром. Круглі очі її побільшали, маленьке гладке обличчя зблідло, а кострубате чорне волосся заворушилося.

— Ох,—тільки й вимовила вона і від здивування випустила свій кошик. Провізія—кучерява капуста, цибуля, яблука покотилися на килим. Жанна скрикнула від захоплення і кинулася на підлогу серед кімнати, ганяючись за яблуками й шукаючи під фотелями й

дзеркальною шафою. Тим часом Розалі, все ще паралізована, не ворушилась і тільки повторювала.

— Як, це ти... Та що ти тут робиш, кажи! Що ти тут робиш?

Вона обернулася до Елен і спитала:

— Це ви самі його сюди пустили?

Зефірен не говорив нічого і тільки примружував з хитруватим виглядом очі. Тоді сльози ніжності сповнили очі Розалі, і щоб висловити свою радість з того, що вона знову його бачить, вона не знайшла нічого кращого, як посміятися з нього.

— Ах, дивись, — вимовила вона, наближуючись до нього, — гарний же ти, чистенький у цьому одязі! Я могла б пройти поруч тебе й не сказати тобі: хай благословить тебе бог! Так от ти який! Ти маєш такий вигляд, немов би в тебе на спині будка. І гарненько вони поголили тобі голову! Ти подібний до пуделя нашого паламаря... Милосердий Боже! Яка ж з тебе потвора, яка потвора!

Зефірен, раздратований, вирішив розкрити рота.

— Я в цьому не винний, здається! Якби тебе забрали на службу, ми ще побачили б...

Вони зовсім забули й про те, де вони були, і про кімнату, і Елен, і Жанну, що все ще збирала яблука. Няня стала просто перед маленьким салдатом, склавши руки на своєму фартусі.

— Ну, що ж, як же там у вас! Чи все гаразд? — спитала вона.

— Та звичайно, що... тільки от корова Гіньярів хвора. Приходив лікар і, знаєш, — він їм сказав, що вона повна води.

— Ну, вже коли вона повна води, то це вже край... А крім цього, все йде гаразд?

— Так, так. Польовий сторож зламав собі руку... Помер дядько Каніве... Пан-отець, повертаючи з Гранвалю, загубив свого гаманця, де було з тридцять су. А так усе гаразд.

І вони замовкли. Вони дивились одно на одного блискучими очима, стиснувши вуста й поволі ніжно копилячи їх. Це, напевне, був їхній спосіб вітатися, бо

вони навіть не подали одно одному руки. Але раптом Розалі прокинулася від цього споглядання, і їй зробилося дуже прикро бачити, що городина лежить на підлозі. Маєш тобі неприємність! Ось що через нього вона наробила! Пані треба було звеліти йому почекати на сходах. Усе бурмочучи, вона нагнулася, складаючи знову в кошик яблука, цибулю, капусту, на велику прикрість Жанні, яка зовсім не хотіла, щоб їй допомагали. Не дивлячися більш на Зефірена, вона обернулася, щоб іти до кухні, але Елен, що їй подобалася здорова спокійність двох закоханих, затримала її і сказала:

— Слухайте, моя люба, ваша тітка прохала мене дозволити цьому хлопцеві приходити до вас щонеділі. Він прийде після обіду, і ви подбаєте, щоб це не дуже відбивалось на вашій роботі.

Розалі спинилася й хитнула головою. Вона була дуже задоволена, але все ще мала буркотливий вигляд.

— О, пані! Він мені лише перешкоджатиме,— вигукнула вона.

І через своє плече вона кинула погляд на Зефірена й знову зробила йому ніжну гримасу. Маленький солдат лишився одну мить нерухомо. Уста йому розколювала ніжна посмішка. Потім він пішов навшпиньках, дякуючи й притискуючи своє кепі до серця. Двері вже були зачинені, а він все ще вклонявся на ганку.

— Мамусю, це брат Розалі? — спитала Жанна.

Це питання поставило Елен у замішання. Вона вже шкодувала, що дала щойно дозвіл під впливом раптової доброти, з якої сама дивувалася. Кілька секунд вона вагалася і, нарешті, промовила:

— Ні. Це її брат у-других.

— Ага, — сказала дитина з поважним виглядом.

Кухня Розалі виходила у сад лікаря Деберля на повне сонце. Влітку, крізь дуже велике вікно влазило гілля бересту. Це була найвеселіша кімната цілого помешкання, вся біла від сонця. В неї проходило стільки світла, що Розалі мусіла повісити блакитну бавовняну завісу, що її спускала щодня після обіду. Вона скаржилася тільки на малі розміри цієї кухні, що мала форму довгого й вузького проходу. Піч була праворуч, стіл

та буфет ліворуч. Але вона так гарно розмістила начиння й меблі, що влаштувала собі біля вікна вільний куток, де й працювала ввечері. Її гордістю було якнайчистіше тримати всі ці кастрюлі, миски, блюда. Отож, коли бувало сонце, сьйво освітлювало стіни, мідь кидала золоті іскри, бляшаний посуд блищав, немов срібні місяці, блакитні й білі кахлі пічки додавали блілого тону цій пожежі.

Другої суботи ввечері, Елен почула такий гармидер, що вирішила піти подивитися.

— Що це тут таке?—спитала вона.—Ви б'єтеся тут з меблями?

— Я мию, пані,—відповіла розкуйовджена й спітніла Розалі, сидячи на землі накарачках і тручи підлогу, скільки мала сили в своїх маленьких руках.

Це вже був кінець—вона терла губкою. Ніколи вона не робила своєї кухні такою гарною. Тут могла б лягти молода, все тут було біле, немов на весілля. Стіл і буфет були вишкрябані так, що здавалися новими, так вона терла об них свої пальці. І треба було бачити гарний порядок, кастрюлі й горнятка, розставлені за їхнім розміром, кожна річ на своєму цвяху, кінчаючи пічкою й рашпером, що блищали й не мали плямки сажі. Елен лишилася тут на мить, а потім посміхнулась і вийшла.

Від того часу прибиралося так щосуботи. Чотири години тут летіла пилюга й лялася вода. Щонеділі Розалі бажала демонструвати свою чистість Зефіренові. Цей день був її. Будь-яке павутиння вчинило б їй сором. Коли все блищало навколо, це надавало їй доброго настрою, вона співала. О третій годині вона ще раз мила собі руки й одягала чеpecь із стрічками. Потім, напівспустивши бавовняну завісу, влаштовуючи щось подібне до будуара, вона чекала на Зефірена у цьому гарному порядку серед пахощів тмину й лавру.

Точнісінько о пів на четверту приходив Зефірен; він гуляв на вулиці, доки на годиннику квартала не дзвонило половину. Розалі чула, як його грубі черевки стукотять по східцях, і відчиняла, коли він зупинявся на ганку. Вона заборонила йому торкатися шнурка

дзвоника. Щоразу вони обмінювалися тими самими словами:

— Це ти?

— Так, це я.

І вони лишалися так, носом до носа; очі їхні блищали, уста були стиснуті. Далі Зефірен ішов слідом за Розалі. Але вона не пускала, не знявши з нього ківера та шаблі. Вона не хотіла мати це у своїй кухні й ховала ківер та шаблю у стінній шафі. Тоді вона саджала свого коханого біля вікна, у той куток, що його влаштувала, і не дозволяла йому ворушитись.

— Сиди спокійно! Якщо хочеш, дивись, як готувати обід пані.

Але він майже ніколи не приходив з порожніми руками. Звичайно, витрачаючи цілий ранок на біганину з товаришами по Медонському лісі, тягаючи ноги у нескінченному гулянні без діла, п'ючи свіже повітря, він капризно нудьгував за батьківщиною. Щоб дати якусь роботу своїм пальцям, він вирізував лозини, відрубав їх і прикрашав, ідучи, всілякими візерунками; та він чимраз загаював свої кроки, зупиняючись біля ровів, з ківером на потилиці — очі його слідкували за ножем, яким він нищпорив по лісі. Потім він вже не міг зважитися покинути свої лозини й приносив їх після обіду Розалі, що брала в нього їх з рук, трохи сварячися, бо це забруднювало її кухню. Насправді ж, вона всі їх збирала, і мала під ліжком цілу в'язку їх, різних завдовжки і з різними візерунками.

Одного дня він прийшов з кублом, повним яєць, що його вмістив на дні свого ківера під своєю хусткою.—Це дуже гарно, казав він, яешня з пташиних яєць!—Розалі викинула цей жах, але зберегла кубло. Проте, в нього завжди кишені були набиті так, що, здавалося, зараз луснуть.

Він витягав відти різні дивини — прозорі камінці, взяті на березі Сени, старі залізні відламки, що лежали нікому не потрібні, бо навіть ганчірники нехтували ними. Зокрема його пристрастю були малюнки. Вздовж шляхів він збирав папірці, якими обгортають шоколад та мило, і на яких були намальовані мурини та паль-

мові дерева, альмеї та букети троянд. Денця старих скриньок, що тріснули, з білявими задумливими дамами, срібний папірець яблучного цукру й ляковані гравюри, покинуті на сусідніх ярмарках, були для нього великими знахідками, що з них пишалося його серце. Вся ця здобич зникала в його кишенях. Він обгортав у шматок газети все найкраще з цього. І щонеділі, коли Розалі мала вільну хвилинку поміж підливою й печеним, він показував їй свої малюнки. Це для неї, якщо вона побажає взяти; тільки ось папірець навколо не дуже чистий, він виріже малюнки, і вони їй тоді подобатимуться. Розалі гнівалась, — обрізки паперу розліталися аж до її блюд; і треба було бачити, з яким хитруватим виглядом селянина, що з'являвсь невідомо звідки в нього, він, нарешті, брав її ножиці. Іноді, щоб здихатися його, вона давала їх сама.

Тим часом підлива співала в печі. Розалі стежила за нею, тримаючи в руці дерев'яну ложку, а Зефірен, схиливши голову з широкою від червоних еполет спиною, вирізував малюнки. Голова йому була так низько поголена, що було видно шкіру черепа, а його жовтий комір відгинався ззаду, показуючи засмалену шию. Протягом чверти години обоє мовчали. Коли Зефірен підводив голову, він дуже зацікавленим виглядом дивився, як Розалі бере борошно, січе петрушку, солить, посипає перцем. Тоді зрідка в нього вихоплювалося з вуст слово.

— Ах, як добре дхне!

Куховарка, вся під полум'ям печі, не вшановувала його відповіддю. І тільки після довгої мовчанки, вона казала й собі:

— Бачиш ти, треба, щоб це поволі пеклося.

І їхні розмови не йшли далі від цього. Вони навіть не розмовляли про село. Коли вони щось пригадували, то розуміли одно одного з одного слова й сміялися собі ввесь час після обіду. Цього їм було досить. Коли Розалі виганяла вже Зефірена за двері, вони розлучалися, дуже задоволені одно з одного.

— Ну, йди вже собі! Я зараз подаватиму пані.—Вона давала йому його ківер і шаблю, штовхала його попе-

ред себе, а потім прислуговувала пані з червоними від утіхи щоками; він, розмахуючи руками, повертався до касарні, все ще глибоко відчуючи той гарний запах тмину й лавру, що його заносив з собою.

Перших часів Елен гадала, що за ними треба стежити. Вона приходила іноді раптово, щоб щось наказати, і завжди вона знаходила Зефірена в його кутку між столом і вікном, біля глиняного відра, що примушувало його прибирати геть ноги. Як тільки з'являлася пані, він підводився, немов на службі, і лишався так стояти. Якщо пані зверталась до нього з якимось словом, він відповідав їй майже самими уклонами й шанобливим бурмотанням. Потрохи Елен заспокоїлася, бачачи, що вона ніколи не перешкоджає їм, і що вони мають все той самий спокійний вигляд терпливих закоханих.

Здавалося навіть, що Розалі тоді більш засоромлюється, аніж Зефірен. Вона вже кілька місяців жила в Парижі і вже набралась досвіду, хоч і знала тільки три вулиці: вулицю Пассі, вулицю Франклен і вулицю Вінез.

Він у полку лишився таким самим селюком, як і був. Вона запевнювала пані, що він „дурнішає“, бож на селі він був спритніший. Це наслідки мундиру — казала вона. Всі хлопці, опинившись на службі, робляться такі дурні, що просто нестерпно.

І дійсно, в Зефірена, приголомшеного своїм новим життям, були круглі очі й гусяча хода. Він зберігав під своїми еполетами селянську вайлуватість, касарня ще зовсім не навчила його ані гарної мови, ані переможніх манір паризького піхотника. Ах, пані може бути спокійною! Він не має наміру пустувати.

Розалі ставилася до нього зовсім, як мати. Вона картала його й навіть, бувало, трохи лупцювала ожогом, навчала його й давала поради з приводу тих проваль, що їх треба уникати, і він слухався її, стверджуючи кожному пораду міцним рухом голови. Щонеділі він мусів присягатись їй, що ходив до обідні, побожно молився вранці й увечері. Вона також умовляла його бути охайним, чистила його щіткою, коли він ішов від неї, пришивала міцніше гудзика його сорочки, оглядала

його всього, приглядаючися, чи все, як слід. Вона піклувалася також про його здоров'я й давала йому рецепти проти різних хвороб. Зефірен, щоб віддячити їй за її доброзичливість, пропонував налляти їй відра. Вона довго відмовлялася, боячися, щоб він не розілляв води. Але одного дня він приніс нагору двоє відер, не проллявши жодної краплини на сходах, і від цього часу щонеділі наливав водою відра. Він робив їй інші послуги — виконував різну важку роботу, дуже добре вмів купувати масло в крамаря, якщо вона забувала його купити. Він, нарешті, взявся і до кухенних справ. Спочатку він чистив городину. Пізніш вона вже дозволила сікти її. За шість тижнів він, щоправда, не доторкався сам до підлив, але вже доглядав їх з дерев'яною ложкою в руці. Розалі зробила з нього собі помічника й іноді порскала зо сміху, бачивши, як він у своїх червоних штанах і жовтому комірі пораяється біля печі з ганчіркою на руці, мов кухарча.

Однієї неділі Елен пішла на кухню. Пантофлі робили нечутними її ходу. Вона лишилась на порозі. Ані нянька, ані салдат її не почули. Зефірен у своєму кутку сидів біля столу перед філіжанкою з бульйоном, що від нього йшла пара. Розалі, стоячи спиною до дверей, різала йому довгі скибки хліба.

— Ну ж бо їж, хлопче, — казала вона. — Ти занадто багато ходиш, і це тобі шкодить. Може, ще хочеш?

І вона ніжно й дбайливо дивилася на нього. Він, увесь круглий, вигідно сидячи над філіжанкою, ковтав щоразу по цілій скибці.

Його жовте від листовиння обличчя червоніло від пари, в якій він купався. Він бурмотав:

— Біс його візьми, яка підлива! Та що ти кладеш туди таке?

— Стривай лишень, — вимовила вона, — якщо ти любиш цибулю...

Але, обертаючись, вона побачила пані. Вона легко скрикнула. Обоє вони немов скам'яніли. Потім Розалі почала прохати вибачити, швидко говорячи:

— Це моя частка, пані, насправді! Я ніколи не взяла б бульйону. Ну, присягаюсь усім, що є святого. Я

Йому сказала, — якщо ти хочеш мою частку бульйону, я тобі дам... Ну ж бо, кажи: ти ж добре знаєш, що саме так і було!

І, стурбована мовчанкою своєї господині, вона подумала, що та сердиться, і пророзмовжувала надламаним голосом:

— Він умирав із голоду, пані, він украв у мене сиру моркву... О, їх так погано годують!.. Потім, уявіть собі, що він ішов, біс його зна—скільки, вздовж річки, я не знаю куди. Ви самі, пані, сказали б мені: Розалі, дайте йому бульйону...

Тоді Елен, дивлячись на цього маленького салдата, що лишився з повним ротом, не насмілюючися проковтнути, не могла зберегти суворости. Вона відповіла лагідно:

— Ну, от що, моя люба. Коли цей хлопець буде голодний, треба буде запрошувати його до обіду, от і все... Я вам це дозволяю...

Вона щойно відчула в присутності їх цю ніжність, що вже раз примусила її забути свій ригоризм. Вони були такі щасливі в цій кухні. Бавовняна завіса, напівпідтягнена, давала ввійти в кімнату промінню сонця, що вже заходило; мідяний посуд запалював стіну, надаючи напівосвітленій кімнаті рожевого відблиску. І тут, у цій золотій тіні, вони обоє виставляли свої маленькі круглі обличчя, спокійні й ясні, немов місяці. В їхньому коханні було стільки спокійної певности, що вони не вносили дисонансу в гарний околицький порядок. Вони квітли від гарних пахощів печей, апетит їхній був збуджений, а серце задоволене.

— Скажи, мамусю, — спитала Жанна увечері, після довгого замислення: — кузен Розалі ніколи її не цілує. Чому це так?

— А чому ж ти хочеш, щоб вони неодмінно цілувалися?—відповіла Елен.—Вони поцілюються в день свого весілля.

II.

Цього вівтірка, після супу, Елен, прислухаючись, сказала:

— Яка злива, ви чуєте? Мої бідні друзі! Ви дуже змокнете цього вечора.

— О, кілька краплин, — пробурмотав абат, — що його стара сутана вже витерлася на плечах.

— Так. Іти мені далеченько, — сказав пан Рамбо, — але все ж я піду пішки. Я люблю це. До того ж, я маю з собою парасолю.

Жанна міркувала, серйозно дивлячись на останню ложку своєї вермішелі. Потім поволі вона промовила:

— Розалі казала, що ви не прийдете через погану погоду... Мама казала, що ви прийдете... Ви дуже добрі, що завжди приходите.

Всі за столом посміхнулися. Елен хитнула головою з привітним поглядом у бік братів. Там, надворі, все ще була злива: віконниці з глухим гуркотом тріщали під різкими пориваннями вітру. Розалі дбайливо спустила червоні репсові завіси; маленька їдальня, добре зачинена, освітлена спокійним світлом висячої, зовсім білої лямпи, набирала серед поривань бурі ніжної, лагідної затишности. На буфеті з червоного дерева порцеляна переливалася спокійним світлом. І в цій тиші чотири співтрапезники, не поспішаючи, наперед смакуючи обід, що його зварила нянька, розмовляли перед накритим з буржуазною чистістю столом.

— Ах, ви чекали, тим гірше, — по-дружньому сказала Розалі, виходячи з блюдом. — Тут філе в товчених сухарях для пана Рамбо, а це треба брати з вогню саме в найостаннішу мить.

Пан Рамбо удавав з себе ласуна, щоб посмішити Жанну й бути приємним Розалі, що дуже пишалася з свого куховарського хисту. Він обернувся до неї, питаючи:

— Побачимо, що там ви зготували на сьогодні... У вас завжди є якісь несподіванки саме тоді, коли я не маю апетиту...

— О, — відповіла вона. — Три страви, як і завжди. Нічого більше. Після філе матимете печеню й брюсельську капусту... Насправді, нічого більше.

Але пан Рамбо стежив за Жанною краєм ока. Дитина була дуже весела і придушувала сміх своїми скла-

деними руками, хитаючи головою, немов би щоб сказати, що няня бреше.

Тоді він поцокав язиком з недовірливим виглядом, і Розалі вдала, що сердиться.

— Ви не вірите мені,—вимовила вона,—тому що паночка все сміється... Ну, вірте цьому, зберігайте свій апетит, і вам доведеться знову сісти до столу, як повернетесь додому.

Коли няня вже пішла, Жанні, що дуже сміялася, страшенно кортіло щось розповісти.

— Ти надто ласий,—почала вона.— А я, я пішла до кухні...

Але вона припинила сама себе.

— Ах, ні... не треба йому про це казати, чи не так, мамусю? Немає нічого, зовсім нічого. Я сміялася лише, щоб обдурити тебе.

Ця сцена починалася щовівтірка й завжди мала однаковий успіх. Елен зворушувала та мила лагідність, що з нею пан Рамбо згоджувався на цю гру. Вона ж добре знала, що він довго по-провансальському помірно їсть самий анчовс і шість маслинок на день. Щодо абата Жуве, то він ніколи не знав, що він їсть. З його невідомости і неуважності навіть часто жартували. Жанна стежила за ним своїми блискучими очима. Коли страву подано, вона промовила, звертаючись до священика:

— Мерлан, це дуже смачно...

— Дуже смачно, моя люба,—пробурмотав він.— Дивись, це правда з мерлану, а я гадав, що це палтус...

Усі засміялися, і він наївно запитав,—чого. Розалі, яка щойно повернулася, здавалася дуже ображеною. Ах, справді, пан-отець на її батьківщині багато краще знав їжу з точністю аж до восьми днів. Він відзначав вік птиці, як тільки розрізав її. Йому не треба було йти на кухню, щоб довідатися заздалегідь, що в нього сьогодні на обід. Йому було досить самих пахощів. Боже ласкавий! Якби вона служила в такого кюре, як пан абат, вона не знала б досі навіть, як повернути на другий бік яешню. І священик, зніяковівши, попросив вибачення, немов би цілковитий брак прихильности

до ласощів був у нього такою хибою, що її він уже не сподівався виправити. Але, насправді, у нього в голові були інші речі.

— Це бараняча нога, — сповістила Розалі, ставлячи на стіл печеню.

Всі знову почали сміятися, і перший абат Жуве. Він наблизив свою важку голову, примружуючи вузькі очі.

— Так, це правда, це бараняча нога, — сказав він.—Я гадаю, що пізнав би її.

Та цього дня абат був ще неухважніший, ніж звичайно. Він їв швидко, поспішаючи, як людина, що їй надокучує стіл і що в себе вдома снідає похапцем. Потім він чекав на інших, замислившись, відповідаючи тільки посмішками. Щохвилини він кидав на свого брата погляд, в якому відчувалося підбадьорення й стурбованість. Сам пан Рамбо також здавався не таким спокійним, як завжди, але його стурбованість виявлялася в тому, що він розмовляв і рухався по стільці, а це зовсім не було властиве його розсудливій вдачі. Після брюсельської капусти Розалі спізналася, щоб принести десерт, і раптом настала тиша. Злива надворі побільшала. Буйний дощ стукотів у будинок. В їдальні було трохи душно. Елен відчула, що настрої змінився, що поміж двох братів було щось, про що вони зовсім не казали. Вона стурбовано дивилася на них, і, нарешті, пробурмотала:

— Мій боже!.. який жахливий дощ!.. Чи не так? Це вас турбує? Ви, здається, обидва страждаєте?

Але вони відповіли заперечливо і почали поквапливо заспокоювати її. Прийшла Розалі з великим блюдом, і пан Рамбо вигукнув, щоб сховати своє хвилювання:

— А що, я не казав! От і ще несподіванка!

Несподіванкою цього дня був ванільний крем, один з тріумфів куховарки. І таки треба було бачити її широкий і німий сміх, коли вона подавала на стіл.

Жанна плескала в долоні, повторюючи:

— Я про це знала, я про це знала! Я бачила яєчка на кухні.

— Але я вже не хочу їсти,—промовив пан Рамбо з виглядом одчаю.—Більш їсти я вже не можу.

Тоді Розалі зробилася серйозна й повна стриманої роздратованости. Вона сказала просто, з гідним виглядом:

— Як? Крем, що його я зробила для вас?! Ну, спробуйте тільки не їсти! Так, спробуйте!..

Він скоривсь і взяв велику порцію крему. Абат був неуважний. Він згорнув серветку, підвівся раніш, ніж кінчився десерт, як це часто з ним бувало. Одну мить він почав ходити, схиливши голову на плече, потім, коли Елен і собі залишила стіл, він кинув на пана Рамбо важкий погляд і відвів молоду жінку до відпочивальні. За ними, через двері, що були відчинені, майже відразу почулися їхні повільні голоси, але слів не можна було розібрати.

— Поспішай,— сказала Жанна панові Рамбо, що, здавалося, не міг скінчити бісквіта.—Я хочу показати тобі мою роботу.

Але він не поспішав. Проте, коли вже Розалі почала прибирати зі столу, довелося підвестися.

— Ну, почекай, почекай,—бурмотав він, тим часом як дитина хотіла втягти його до кімнати.

І він відходив від кімнати, стурбований і боязний. Потім, коли абат підвищив голос, його охопила така млюсть, що він мусів сісти знову до вже прибраного стола. Він витяг із своєї кишені газету.

— Я зроблю тобі маленького возика,—сказав він.

Жанна раптом залишила його прохати йти до кімнати. Пан Рамбо захоплював її своїм умінням робити з клаптика паперу всілякі іграшки. Він робив півників, кораблики, архієрейські митри, возики, клітки. Але цього дня його пальці тремтіли, складаючи папір, і маленькі деталі в нього не виходили. При найменшому гомоні, що його було чути з сусідньої кімнати, він спускав голову. Тим часом дуже зацікавлена Жанна сперлась об стіл поруч його.

— А потім ти зробиш півника,—сказала вона,—щоб запрягти його у возика?

У глибині кімнати абат Жуве стояв у світлій тіні, що нею абажур затоплював кімнату. Елен сіла на своє звичайне місце перед столиком,—вівтірками вона не

соромилася своїх друзів і працювала. Видно було тільки її бліді руки, що шили маленький дитячий капелюх.

— Жанна не завдає вам ніяких турбот?—запитав абат.

Вона хитнула головою перше, ніж відповісти:

— Лікар Деберль, здається, зовсім заспокоївся,— сказала вона,— але бідна дитина все ще така нервова. Вчора я знайшла її непритомну на її стільці.

— Вона потребує більш руху,— промовив священник.— Ви надто сидите під замком, ви не живете так, як усі.

Він замовк. Стало тихо. Безперечно — він знайшов перехід, що його шукав, але в ту мить, як треба було говорити, він збирав свої сили. Він узяв стілець і сів біля Елен, кажучи:

— Послухайте, моя люба дочко, вже скільки часу я бажаю серйозно поговорити з вами. Життя, що його ви провадите, не добре. Ніяк не годиться для вашого віку так замикатися, як ви це робите, і те, що ви відмежовуєтеся від світу, шкодить і вашій дитині. Є тисячі небезпек для здоров'я і ще інших небезпек...

Елен здивовано підвела голову.

— Що ви хочете сказати, мій друже?— запитала вона.

— Мій боже! Я дуже мало знаю людей,— казав далі священник, трохи засоромлений, але ж мені відомо, що жінка дуже боїться їх, коли вона лишається без захисту. Нарешті, ви занадто самітні, і ця самітність, що в неї ви поринаєте, не здорова, вірте мені. Прийде день, коли ви почнете від цього страждати.

— Але ж я не скаржуся, мені дуже добре отак, як воно є,— вигукнула вона якимось жваво.

Старий священник тихо похитав своєю великою головою:

— Певна річ, це дуже приємно. Ви почуваете себе цілком щасливою, я це розумію. Та тільки на цьому спаді самітності й мрійности ніколи не знаєш, куди йдеш... О, я знаю вас, ви не здатні на погані вчинки. Але ви можете втратити раніш чи пізніш ваш спокій. Одного ранку більш уже не буде місця, що ви його лишаєте порожнім довкола себе й у собі, напосяде

якесь болісне почуття, що в нім не можна признатися навіть і самому собі.

В сутінку обличчя Елен почервоніло. Чи не прочитав абат в її серці? Значить, він знав турботу, що зростала в ній, це внутрішнє хвилювання, що сповнювало її життя тепер, що про нього вона досі не запитувала сама себе. Робота впала їй на коліна. Її охоплювала млюсть. Вона немов сподівалась від священника побожного почуття, що, нарешті, дозволить їй признатися голосно й визначити точно ті невиразні почуття, які вона витискувала з глибини своєї душі. Він знав усе і тому мав право питати її, вона силкуватиметься йому відповісти.

— Я віддаюсь у ваші руки, друже мій, — мовила вона. — Ви добре знаєте, що я завжди слухалася вас.

Тоді священник замовк на одну мить, потім по волі, поважно промовив:

— Дочко моя, вам треба одружитися!

Вона зацікавилася і спустила руки, приголомшена цією порадою. Сподівалась інших слів, вона більше нічого не розуміла. Тим часом, абат казав далі, висуваючи доводи, що мали переконати її одружитися.

— Подумайте... Ви ще молода... Ви не можете більш лишатися у цьому ведмедячому закутку Парижа, ледве наважуючися виходити, зовсім не знаючи життя. Вам треба ввійти у загальне життя, бо інакше вам доведеться б пізніше шкодувати через свою самотність... Ви зовсім не помічаєте повільного впливу цього ув'язнення, але мої друзі помічають вашу блідість і турбуються.

Він спинявся на кожній фразі, сподіваючись, що вона його перепинить, щоб обговорити його пропозицію. Але вона лишалася цілком холодна, немов заморожена несподіванкою.

— Безперечно, ви маєте дитину, — сказав він. — Це завжди дуже тонка річ... Але ви повинні сказати собі, що для самої ж таки вашої Жанни чоловіча рука була б така корисна тут... О, я знаю, що треба було б знайти когось, хто найкраще підходив би, хто був би справжнім батьком...

Та вона не дала йому скінчити. Раптом вона почала говорити з надзвичайним обуренням і огидливістю:

— Ні, ні, я не хочу... що це ви мені радите, друже мій! Ніколи, ви розумієте, ніколи!..

Все її серце здригалося, вона сама злякалася свого палкого відмовлення. Пропозиція священникова тільки зворушила в ній цей темний куток, де вона уникала читати. І, відчуваючи важкий біль, вона зрозуміла, нарешті, серйозність свого нещастя. Вона жахнулася сорому, що буває у жінки, коли вона почуває, як спадає її останній одяг.

Тоді, під ясным поглядом старого абата, що всміхався, вона почала боронитися.

— Але я не хочу! Але я нікого не кохаю!

Він усе дивився на неї, і Елен подумала, що він читає брехню на її обличчі; вона почервоніла й пробелькотіла:

— Подумайте тільки: всього п'ятнадцять днів, як я зняла мою жалобу.. Ні, це неможливо!..

— Дитино моя, — спокійно сказав священник. — Я багато міркував перше, ніж заговорити. Я гадаю, що в цім ваше щастя... Заспокойтеся! Ви зробите тільки так, як самі схочете.

Розмова припинилася. Елен намагалася стримати хвилю протесту, що підходила їй до вуст. Вона знову взяла свою роботу і зробила кілька стьожків, спустивши голову. Серед тиші почувся мелодійний голос Жанни, що говорила в їдальні:

— Але ж не запрягають півника у возик. Запрягають коня. Хіба ти не вмієш робити коней?..

— Я, ні, коні це дуже важко, — відповів пан Рамбо. — Але, якщо ти хочеш, я навчу тебе робити возики.

Гра завжди кінчалася саме на цьому. Жанна з великою увагою дивилася, як її добрий друг складає папір, у силу маленьких квадратів, а потім пробувала й собі, але вона помилялася, тупотіла ніжкою. Проте, вона вже вміла робити кораблики й архієрейські митри.

— Ти бачиш, — терпляче повторював пан Рамбо. — Ти робиш чотири кутки ось так, потім ти обертаєш...

За одну мить, наставивши вухо, він спіймав, мабуть, якийсь із слів, сказаних у сусідній кімнаті. І його бідні руки тремтіли ще більше; його язик заплітався так, що він ковтав половину слів.

Елен, що не могла заспокоїтися, знову почала розмову.

— Одружитися... Та з ким же? — раптом запитала вона в священника, знову кладучи свою роботу на столика. — Ви маєте когось на увазі, чи не так?

Абат Жуве підвівся і почав поволі ходити, не зупиняючися. Він хитнув головою на знак потвердження.

— Ну, назвіть мені особу, — сказала вона.

Одну мить він стояв просто перед нею; потім знизав злегка плечима, бурмочучи:

— Та навіщо ж. Аджеж ви відмовляєтесь?

— Немає значіння, я хочу знати, — сказала вона. — Як же я можу щось вирішити, якщо я не знаю!

Він не відразу відповів, все стоячи і дивлячись їй в обличчя. Трохи сумна усмішка з'явилася на його вустах. Він скінчив майже тихим голосом:

— Як... ви не догадалися?

Ні. Вона не догадувалася, Вона міркувала й дивувалася. Тоді він просто зробив знак: рухом голови він показав на їдальню.

— Він?! — вигукнула вона, придушуючи голос.

І вона зробилася дуже серйозна. Вона вже так дуже не протестувала. На її обличчі помічалось тільки здивування і прикрість. Вона лишалася так довго, спустивши очі додолу й роздумуючи. Ні, певна річ, вона ніколи не догадалася б. Тим часом вона не знаходила жодних заперечень. Пан Рамбо був єдиною людиною, у чию руку вона вклала б свою щиро й без страху. Вона знала його добрість, вона не сміялася з його буржуазної огрядності. Але, не зважаючи на всю свою прихильність до нього, думка, що він кохає її, проймала її міцним холодом.

Тим часом абат знову почав ходити по кімнаті з одного кутка до другого; проходячи перед дверима їдальні, він тихо гукнув Елен.

— Ось подивіться!

Вона підійшла й подивилася.

Пан Рамбо, кінець-кінцем, посадив Жанну на свій власний стілець, а сам, спочатку спершися на стіл, щойно спустився до ніг маленької дівчинки. Він стояв перед нею навколюшках, обнявши її однією рукою. На столі стояв возик, запряжений півником, потім кораблики, скриньки, архієрейські митри.

— Значить, ти дуже мене любиш? — казав він.— Повтори, що ти дуже мене любиш!

— Але так, я дуже тебе люблю, ти ж сам знаєш.

Він вагався, тремтячи, немов йому треба було наважитися на признання в коханні.

— А як я попрохав би в тебе дозволу назавжди лишитися тут, щоб ти відповіла мені?

— О, я була б задоволена! Ми б разом гралися, чи не так? Це було б цікаво.

— Назавжди, розумієш ти, я лишився б тут назавжди.

Жанна взяла кораблик і робила з нього жандарського капелюха. Вона пробурмотала:

— Ах, треба ж, щоб мамуся це дозволила.

Ця відповідь, здавалося, повернула йому всю його стурбованість. Вирішалась його доля.

— Певне, що так,—сказав він.—Але, якби мама це дозволила, ти не сказала б ні, чи не так?

Жанна, що закінчувала свого жандарського капелюха, захоплено почала співати на свій власний мотив:

— Я сказала б так, так, так... я сказала б так, так, так. Та ти тільки подивись, який він гарненький, мій капелюх!

Зворушений аж до сліз, пан Рамбо, випростався на своїх колінах і поцілував її, тим часом вона сама охопила його руками круг шиї. Він доручив своєму братові прохати згоди Елен, а сам намагався дістати таку згоду від Жанни.

— Ви бачите це,—сказав священник з посмішкою:— дитина дуже цього хоче!

Елен залишалася серйозною. Вона більше не сперечалась. Абат відновив свої домагання й обстоював добрі якості пана Рамбо. Чи це не означає раптом

знайти батька Жанні. Вона знає його, вона не ризикує, довіряючися йому. Елен мовчала, й абат додав з великим хвилюванням та великою гідністю, що, взявши на себе таке доручення, він зовсім не мав на думці брата, але її, її щастя.

— Я вам вірю. Я добре знаю, як ви мене любите,— жваво сказала Елен.—Почекайте, я хочу відповісти вашому братові у вашій присутності.

Пробила десята година. Пан Рамбо увійшов до відпочивальні. Вона пішла назустріч йому з протягнутою рукою й сказала:

— Я дякую вам за ваше освідчення, мій друже, я дуже вдячна вам за нього. Ви добре зробили, що сказали...

Вона спокійно дивилася йому в обличчя й тримала його велику руку в своїй. Він, увесь тремтячи, не наважувався підвести очей.

— Тільки я прошу в вас дозволу обміркувати,—продовжувала вона.—Мені, може, потрібно буде багато часу.

— О, все, що ви хочете, шість місяців, рік, більше,—белькотав він, щасливий вже з того, що вона не показала відразу ж таки на двері.

Тоді вона тихо посміхнулася.

— Але я розумію, що ми лишаємося друзями. Ви ходитимете до мене, як і перше, тільки обіцяйте мені почекати, доки я сама не заговорю про це... Так, згода?

Він прибрав геть свою руку й почав гарячково шукати свого капелюха, приймаючи все й увесь час хитаючи головою. Потім, у ту мить, як уже виходив, він порушив мовчанку.

— Послухайте,—пробурмотав він,—ви добре знаєте, що я не заперечую цьому, чи ж не так? Ну, скажіть мені, що я на цьому залишуся завжди, щоб там не було. Оце і все, що мав вам пояснити абат... Навіть і за десять років, якщо ви схочете, вам треба буде тільки зробити знак. Я слухатиму вас.

І тепер вже він сам узяв востаннє руку Елен і стиснув її так, що ледве не розтрощив. На сходах обидва брати обернулись, як звичайно, і сказали:

— До вівтірка!

— Так, до вівтірка,—відповіла Елен.

Коли вона ввійшла в кімнату, шум нової зливи, що біла у шибки, знову вчинив їй прикрість. Мій боже! Який упертій дощ, і як змокнуть її бідні друзі! Вона відчинила вікно й кинула погляд на вулицю. Різкі поривання вітру гасили газові лихтарі. І поміж блідих калюж, блискучих штрихів дощу вона помітила круглу спину пана Рамбо, що йшов щасливий, підстрибуючи у пільмі, зовсім, здавалося, не турбуючися від цього потопу.

Тим часом Жанна зробилася дуже серйозна, ледве тільки встигла спіймати кілька останніх слів свого доброго друга. Вона щойно зняла свої маленькі черевички й лишилася в самій сорочці з краю свого ліжка, глибоко замислившись. Коли її мати ввійшла, щоб поцілувати, вона знайшла її в такому становищі.

— На добраніч, Жанно, поцілуй мене!

Дитина, здавалося, не чула; Елен сіла перед нею накарачки, беручи її за стан, і спитала напівголосно:

— Так тобі було б приємно, якби він жив разом із нами?

Здавалося, Жанна не була здивована запитанням. Безперечно, саме про це вона й думала. Поволі вона відповіла „так“ рухом голови.

— Але, чи ти знаєш,—сказала мати,—він був би тут завжди вночі, вдень, за столом, скрізь!

Стурбованість побільшала в ясних очах маленької дівчини. Вона поклала щоку на плече матері, поцілувала її в шию, нарешті, спитала її на вухо, вся тремтячи:

— Мамо, чи він цілував би тебе?

Рожева хвиля піднялася на чоло Елен. Вона не знала, що спочатку відповісти на це дитяче запитання. Нарешті, вона пробурмотала:

— Він був би немов твій батько, моя люба.

Тоді маленькі ручки Жанни застигли, вона раптом бурхливо заридала. Вона белькотіла:

— О, ні, ні, я вже не хочу! О, мамо, прошу тебе, скажи йому, що я не хочу, скажи йому, що я не хочу!..

І вона, задушуючись, кинулась на груди матері й укрила її своїми слізьми та поцілунками. Елен силкувалася заспокоїти її, повторюючи, що все це якось налагодиться. Але Жанна хотіла рішучої відповіді цієї ж хвилини:

— О, скажи ні, мамусю, скажи ні... Ти ж бачиш, що через це я вмерла б! О, ніколи, чи не так, ніколи!

— Ну, ні, я це тобі обіцяю. Будь же розсудлива й лягай спати.

Протягом іще кількох хвилин німа й зворушена дитина стискувала її своїми обіймами, ніби не можучи відірватися від неї й захищаючи її від того, хто хотів узяти її від неї. Нарешті, Елен пощастило її покласти, але вона мусіла спати біля неї частину ночі. Вона хвилювалася уві сні, кожних півгодини розкривала очі, впевнювалася, що її матір тут, і потім засинала знову, притиснувшись вустами до її руки.

III.

Це був чарівний і принадний місяць. Квітневе сонце вкрило сад ніжною, легкою й тонкою, мов мереживо, зеленню. Шалені стеблини ломіносу випускали на стіну свої тонкі паростки, пуп'янки жимолоді пахли найтоншими, майже цукровими, пахощами. По обидва боки моріжка, що його доглядали й підстригали, червона герань та білий сороколісник розквітали на грядках. І букет берестів у глибині в тісноті сусідніх будівель простягав зелену тканину своїх галузок, що їхнє дрібненьке листя тремтіло від найменшого вітерця.

Понад три тижні небо було все таке саме блакитне, без жодної хмаринки. Це було немов чудо весни, що святкувала нову молодість, розквіт, що його Елен носила у своєму серці. Щодня по обіді вона сходила до саду разом із Жанною. Вона мала певне місце біля першого бересту праворуч. Стілець вже чекав на неї, і другого дня вона ще знаходила на жорстві алеї кінчики ниток, що їх порозкидала тут напередодні.

— Ви тут у себе вдома, — щовечора повторювала пані Деберль, що сповнилася до неї однією з своїх пристрастей, якими вона жила півроку.—До завтра. Ви завтра прийдете раніш, чи не так?

І Елен справді почувала себе тут наче у себе вдома. Потрохи вона звикла до цього кутка зелені, із дитячою нетерплячкою чекала на годину, коли зійде сюди. Те, що причаровувало її в цьому буржуазному садку, була зокрема — чистість моріжка й гущавини. Жодна забута травина не псувала симетрії листя. Алеї, які замітали щоранку, були м'які під ногами, мов килим. Вона жила тут, відпочиваючи, не страждаючи від зайвої енергії. Ніщо не турбувало її тут, поміж цих так чітко вири-суваних грядок, поміж цих плащів прочитану, де садів-ник знаходив один по одному пожовклі листки. В за-тишному холодку берестів, у цьому скромному квіт-нику, що його сповняла запаху мускусу присутність пані Деберль, вона могла уявляти, що перебуває в якійсь залі, і тільки вигляд неба, коли вона підводила голову, нагадував їй про вільне повітря і примушував дихати широкими грудьми.

Часто вони проводили тут увесь час по обіді тільки вдвох, не бачачи нікого. Жанна й Люсьєн гралися біля їхніх ніг. Іноді протягом довгого часу бувало зовсім тихо. Потім пані Деберль, що їй набридали мрії, гово-рила цілі години, задовольняючися з німої ухвали Елен, що вміла якнайкраще відповідати непомітним рухом голови. Це були нескінченні історії про її знайо-мих дам, проекти прийомів на майбутню зиму, мірку-вання язикатої сороки з приводу щоденних подій, увесь світський хаос, що ворухився під цим вузьким чолом гарної жінки, ця мішанина різких вибухів любови до дітей і зворушливих фраз, що вихваляли принади дружби. Елен дозволяла стискувати собі руки. Вона слухала не завжди; але в цьому ніжному оточенні вона почувала себе дуже зворушеною пестощами Жюль-єти й казала про її велику, її янгольську добрість.

Часом хтось приходив. Тоді пані Деберль бувала захоплена. Вона припинила свої суботні прийоми ще від Великодня, як воно й належало цієї пори року.

Але вона боялася самотності, і її чарувало, коли хтось приходив до неї попросту, до її саду. Тоді головна її турбота була обміркувати вибір місця морського купання, де вона мала прожити серпень.

За кожного відвідування вона поверталася до цієї теми; вона пояснювала, що її чоловік не поїде з нею на море; потім розпитувала людей; вона не могла спинити свого вибору. Це не для неї, — це для Люсьєна. Коли приходив гарний Маліньйон, він сідав верхи на грубий стілець. Він почував огидливість до села. Треба бути божевільним, — казав він, — щоб іти геть із Парижу, щоб застужуватись і діставати нежить десь на березі океану. Він сперечався про морські купання, — всі вони брудні, й оголошував, що крім Трувіля немає жодного хоч трохи чистого місця. Щоранку Елен слухала ту саму дискусію, не втомлючися від неї, навіть почувуючи себе щасливою від цієї одноманітності своїх днів, що заколисувала її й присипляла єдиною думкою.

Наприкінці місяця пані Деберль іще не знала, куди їй їхати.

Одного вечора, коли Елен вже виходила, Жюльєта сказала їй:

— Мені треба піти завтра, але нехай це не заваджає вам прийти сюди. Почекайте. Я прийду не дуже пізно.

Елен згодилася. Вона чудово провела час по обіді, лишившись сама в садку. Над своєю головою вона чула тільки шум крилець горобців, що стрибали по деревах. Вона вся сповнювалася чарівності цього маленького соняшного містечка. І, починаючи від цього дня, найщасливіші години по обіді були ті, коли її подруга лишала її на самоті.

Дедалі вона ближче знайомилася з Деберлями. Вона обідала в них, як подруга, що її затримують тієї хвилини, коли сідають до столу; коли вона сиділа запізно під берестами, і П'єр спускався на ганок, кажучи: „Стола накрито“, Жюльєта благала її лишитися, і вона іноді поступалася. Це були родинні обіди, що їм додавала веселости дитяча шамотня. Лікар Деберль і Елен здавалися добрими друзями, що поміж їхніми розсуд-

ливими, трохи холодними темпераментами виникала симпатія. Тому Жюльєта часто вигукувала:

— О, ви дуже пасуєте один до одного. А мене призводить до одчаю оця ваша спокійність.

Щодня по обіді, о шостій годині лікар повертався зі своїх відвідувань. Він знаходив дам у садку й сідав біля них. Перших часів Елен поривалася піти тієї самої хвилини, щоб лишити родину на самоті. Але Жюльєта так гнівалася на неї за цей раптовий вихід, що вона тепер вже лишалася. Вона наполовину ввійшла в інтимне життя цієї родини, що завжди здавалася дуже одностайною. Коли приходив лікар, його дружина кожного разу підставляла йому щоку однаковим приятним рухом, і він цілував її, потім допомагав Люсьєнові, що ліз по його ногах, дертися вище, садовив його на коліна, все розмовляючи. Дитина закривала йому рота своїми маленькими ручками, тягла його за волосся, посередині фрази поводитися так погано, що, кінець-кінцем, він ставив хлопчика знову на землю, наказуючи йому йти гратися з Жанною. І Елен посміхалася з цих ігор. Вона лишала на мить роботу, щоб обвести спокійним поглядом батька, матір і дитину. Поцілунок чоловіка не заваджав їй, а пустування Люсьєнове зворушувало її. Можна було б сказати, що вона відпочиває в щасливому родинному спокої.

Тим часом сонце заходило, заливаючи жовтим кольором горішні галузки. Ясність сходила з блілого неба. Жюльєта, що хворіла на манію запитань, навіть і з тими особами, що їх знала дуже мало, все розпитувала чоловіка ще й ще, часто навіть і не чекаючи на відповідь.

— Куди ти ходив? Що ти робив?

Тоді він розповідав про свої відвідування, казав їй про знайомих, що їх зустрів, оповідав про матерію або меблі, що їх бачив у вітрині крамниці. І часто, говорячи, він зустрічався своїми очима з очима Елен. Жодний з них не відвертав голови. Вони дивилися в обличчя одно одному, ставали на мить серйозні, немов би читали в серцях одно в одного, потім посміхалися, поволі спускаючи очі. Нервові пожвавлення Жюльєти,

що виникало з розрахованої томности, не давало їм змоги довго розмовляти, бо молода жінка втручалась у кожну розмову. Проте, вони обмінювалися словами, повільними банальними фразами, що, здавалося, набирали глибокого змісту й виходили за межі звуку їхніх голосів. Усяке слово другого кожний ухвалював легким знаком, немов би всі їхні думки були спільні. Це було цілковите інтимне розуміння, що йшло з глибини їхніх істот і що зміцнювалося навіть в мовчанці. Іноді Жюльєта припиняла свою сорочачу балаканину, трохи засоромившись, що увесь час говорить.

— Ну? Чи вам зовсім це не цікаве?—казала вона.— Ми говоримо про речі, що вас яні трішки не цікавлять.

— Ні. Не звертайте на мене уваги,—весело відповідала Елен.—Я ніколи не нудьгую... Мені просто щастя тільки слухати, а самій нічого не говорити.

І вона казала правду. Саме під час довгої мовчанки вона найкраще відчувала чари перебування тут. Схиливши голову над своєю роботою, підводячи зрідка очі, щоб обмінятися з лікарем цими довгими поглядами, що прив'язували їх одно до одного, вона охоче замикалася в егоїзмі свого хвилювання. Вона признавалась тепер сама собі, що поміж нею й ним було приховане почуття, щось дуже приємне, ще приємніше тому, що ніхто в світі не поділяв його з ними. Але вона мирно ховала свою таємницю, без жодного обурення своєї чесности, бо ж у її хвилюванні не було нічого поганого. Який він був добрий із своєю жінкою та дитиною! Вона ще більше любила його, коли він підкидав угору Люсьєна й цілував у щічку Жюльєту. Від того часу, як вона побачила його в нього вдома, їхня дружба ще побільшала. Тепер вона немов належала до їхньої родини. Елен не уявляла собі, як би могла розлучитися з ними, і в глибині самої себе вона називала його Анрі, звичайно, через те що чула, як дає йому це ім'я Жюльєта. Коли її уста вимовляли „пан“, луна в цілій її істоті повторювала: „Анрі“.

Одного дня лікар найшов Елен саму під берестами, Жюльєта виходила з дому майже щодня по обіді.

— Дивись! Моєї дружини немає тут,—сказав він.

— Ні. Вона покинула мене, — сміючися, відповіла Елен. — Ви звичайно повертаєтеся пізніше!

Діти гралися на другому кінці саду. Він сів біля неї. Те, що вони були віч-на-віч, ані трішки не бентежило їх.

З чверть години вони розмовляли про тисячу речей, ні на одну мить не відчуваючи бажання натякнути на ніжне почуття, що сповнювало їм серця. Навіщо казати про це! Хіба вони не знали, що можуть сказати один одному? Їм не треба було робити жодного признання.

Щоб утішатися, їм було досить бувати вкупі, розуміти одно одного в усьому, насолоджуватися без перешкод своєю самотністю, навіть на тому самому місці, де він щовечора цілував при ній свою дружину.

Цього дня він жартував з того завзяття, з яким вона виконувала свою роботу.

— Ви знаєте, — сказав він, — що я навіть не знаю кольору ваших очей; ви тримаєте їх завжди над вашою голкою.

Вона підвела голову й подивилась на нього, як це вона звичайно робила, просто в обличчя.

— Ви любите дратуватися? — запитала вона лагідно.

Але він казав далі:

— Ах, вони сірі... сірі з блакитним відблиском, чи не так?

На це лише вони й наважилися; але ці слова, що перші прийшли їм на думку, набирали безмірної ніжності. Починаючи від цього дня, він часто знаходив її самотню в присмерку. Проти їхнього власного бажання, не відчуваючи того самі, їхня близькість щораз більшала. Коли вони говорили поміж себе, їхні голоси змінювалися, в них з'являлися ласкаві інтонації, що їх не було раніш, коли їх хтось слухав. І, проте, коли приходила Жюльєта, вся немов у гарячці балакучости від своїх мандрівок по Парижі, вона не завжди заваджала їм; вони могли продовжувати початі балачки — їм не треба було ані бентежитися, ані відходити від своїх стільців. Здавалося, що ця чудова весна, цей сад, де розквітав бузок, пробуджує й у них перші чари пристрасти.

Наприкінці місяця пані Деберль була схвильована одним проектом. Раптом у неї виникла думка влашту-

вати дитячий баль. Сезон вже кінчався, але ця думка так сповнила її порожню голову, що вона негайно ж уся поринула в готування із своєю невгамовною енергією. Вона хотіла влаштувати щось надзвичайно гарне. Баль мав бути костюмований. Від того часу вона говорила тільки про свій баль, у себе вдома, в інших, скрізь. У саду точилися нескінченні балачки. Гарний Маліньйон уважав проєкт за трохи „дитячий“, але все ж поблажливо цікавився ним і обіцяв навіть привести знайомого йому співака-коміка.

Якось опівдні всі зібралися під деревами, і Жюльєта порушила важливе питання про костюми для Люсьєна й Жанни.

— Я дуже вагаюся, — сказала вона. — Я мріяла про костюм П'єро з білого атласу.

— О, це шаблонно, — відповів Маліньйон. — У вас буде добрий десяток П'єро на вашому балі... Стривайте, треба щось вигадати...

І він почав серйозно обмірковувати справу, смочучи головку свого ціпка.

З'явилася Поліна, що вигукнула:

— Я, я хочу вдягтися за покоївку.

— Ти? — здивовано сказала пані Деберль. — Але ж ти не братимеш участі. Чи ти вважаєш себе за дитину, дурна! Будь ласка, прийди просто в білій сукні.

— От маєш! А це було б мені так приємно!.. — пробурмотала Поліна, що, не зважаючи на свої вісімнадцять років і на розвинені форми гарної молододі дівчини, дуже любила скакати вкупі з усіма маленькими дітьми.

Тим часом Елен працювала під своїм деревом, підводячи іноді голову, щоб посміхнутися лікареві й панові Рамбо, що розмовляли, стоячи перед нею. Пан Рамбо, кінець-кінцем, став за доброго знайомого Деберлів.

— А Жанну як ви одягнете? — запитав лікар.

Але його слова перебив вигук Маліньйона:

— Я знайшов... маркіз Людовика XV!

І він, тріумфуючи, махав своїм ціпком. Але, не бачачи навколо себе особливого захоплення, він, здавалось, був здивований.

— Як... Ви зовсім не розумієте? Аджеж, Люсьєн приймає своїх маленьких гостей, чи не так? Ну, от! Ви поставте його біля дверей залі, одягненого маркізом, з великим букетом троянд збоку, і він вітатиме. дам реверансами.

— Але, — заперечила Жюльєта, — в нас буде дуже багато маркізів.

— Ну, так що ж, — сказав спокійний Маліньйон, — що більше буде маркізів, то веселіше буде. Я кажу вам, що це добра думка. Треба, щоб господар дому був маркіз, інакше ваш баль буде бридкий.

Він, здавалося, був такий переконаний, що, кінець-кінцем, захопилась і сама Жюльєта. Насправді, одяг маркіза Помпадур з білого атласу, гаптованого маленькими букетами, це буде чарівно.

— А Жанна? — повторив лікар.

Маленька дівчинка сперлася на плече своєї матері в тій улесливій позі, що її вона так любила. Тільки Елен хотіла розкрити вуста, як вона пробурмотала:

— О, мамо, чи ти не знаєш, що ти мені обіцяла?

— А що таке? — запитали навколо неї.

Тоді, бачачи, що дочка благає її поглядом, Елен відповіла, посміхаючись:

— Жанна не хоче, щоб казали про її костюм.

— Але ж правда, — вигукнула дитина, — немає жодного ефекту, коли вже розповіли про костюм!

Це кокетування звеселило на одну мить усіх. Пан Рамбо схотів подразнитися. Вже кілька часу Жанна дулася на нього, і бідолашний пан Рамбо в одчаї, не знаючи, як здобути ласку своєї маленької подруги, пробував дражнитися з нею, щоб наблизитись до неї. Він повторював ніжними тонами, дивлячись на неї.

— А я скажу, а я скажу!..

Дитина вся зблідла. Її добре обличчя із слідами страждання, набрало суворого й упертого вигляду; дві великі зморшки перерізали чоло, підборіддя нервово витяглося.

— Ти, — белькотіла вона, — ти нічого не скажеш!..

І вона шалено, бо він усе удавав, що хоче сказати, кинулась на нього з криком:

— Мовчи!.. Я хочу, щоб ти мовчав! Я хочу!..

Елен не мала часу запобігти припадку, одного з тих випадків сліпого гніву, що іноді так струшували маленьку дівчинку.

Вона сказала суворо:

— Жанно, бережись! Я тебе провчу.

Але Жанна вже не слухала, не чула її. Тремтячи з голови аж до ніг, вона повторювала: „я хочу, я хочу!“ Голос її щораз хрипшав і ламався; вона схопила своїми скорченими руками руку пана Рамбо й почала її крутити з надзвичайною силою. Даремно Елен загрозувала їй. Тоді, не можучи приборкати її суворістю, дуже засмучена цією сценою, що сталася перед усіма, вона обмежилась на тім, що тихо промовила:

— Жанно, ти робиш мені велику прикрість.

Дитина вмить випустила руку пана Рамбо й повернула голову. Побачивши засмучене обличчя і повні стриманих сліз очі своєї матери, вона заридала сама й кинулася їй на шию, белькочучи:

— Ні, мамусю, ні, мамусю...

Вона водила руками по обличчі, щоб не дати їй плакати. Мати поволі віддалила її. Тоді, з розбитим серцем, у розпачі, маленька дівчинка, пройшовши кілька кроків, кинулася на лаву й заридала ще більше.

Люсьєн, що йому повсякчасно ставили її за приклад, дивився на неї здивований й невиразно захоплений... Елен складала свою роботу, прохаючи вибачити за таку сцену. Жюльєта сказала їй:

— Мій боже! Треба все вибачити дітям. Навпаки, в маленької дівчинки добре серце, і вона, бідненька, так плакала, що вже занадто покарана.

Вона покликала її, щоб обняти, але Жанна, відмовлюючись від пробачення, лишалася на своїй лаві, душачись слізьми.

Тим часом пан Рамбо і лікар наблизилися. Перший нахилився й запитав своїм добрим зворушеним голосом:

— Що це, моя люба! Чому ти сердишся? Що я тобі зробив?

— О,—сказала дитина, відхиляючи руки й показуючи своє схвильоване обличчя, — ти хотів забрати від мене маму!

Лікар, що прислухувався, почав сміятися. Пан Рамбо не зрозумів відразу.

— Що ти таке кажеш?

— Так, так, того вітїрка. О, ти й сам знаєш добре, ти ставав навколюшки, питаючи мене, що я сказала б, якби ти лишився в нас удома.

Лікар уже не сміявся. Його вуста зблідли і тремтіли. Щоки пана Рамбо, навпаки, почервоніли. Він знизив голос і пробелькотів.

— Але ж ти сказала, що ми будемо завжди разом бавитися.

— Ні, ні, я не знала — відповіла дитина обурено. — Я не хочу, ти чуєш! Не кажи про це ніколи, ніколи й не будемо друзями.

Елен, стоячи із своїм рукоділлям у кошику, почувла ці останні слова.

— Ну, вставай, Жанно, — сказала вона. — Коли плачеш, не треба надокучати всім навколо.

Вона вклонилася, штовхаючи дівчинку поперед себе. Лікар же, блідий, пильно дивився на неї. Пан Рамбо стояв заляклий. Щождо пані Деберль і Поліни, вони, за допомогою Маліньйона, схопили Люсьєна й крутили його поміж себе, жваво сперечаючися, як сидітиме костюм маркіза Помпадур на його хлоп'ячих плечах.

Другого дня Елен сиділа сама під берестами пані Деберль, що бігала, заклопотана своїм балем і взяла з собою Люсьєна та Жанну. Коли лікар повернувся раніше, ніж звичайно, він відразу зійшов на ганок, але не сів, а почав ходити навколо молодої жінки, обдираючи з дерев шматочки кори. Вона підвела на мить очі, стурбована його хвилюванням, а потім знову встромила свою голку трохи тремтячою рукою.

— А погода псується, — сказала вона, збентежена мовчанкою. — Майже холодно цього півдня.

— Та тепер же тільки квітень, — пробурмотав він, силкуючися заспокоїти свій голос.

Здавалося, він хотів піти геть, але раптом повернувся й запитав:

— Так ви виходите заміж?

Це несподіване запитання так здивувало її, що вона випустила своє рукоділля. Вона вся зблідла. Надзвичайним зусиллям волі вона застигла з мармуровим обличчям, широко розкривши на нього очі. Вона не відповіла, і він почав благати:

— О, я прошу вас. Тільки одне слово... єдине. Ви виходите заміж?

— Так, може, а що вам до цього? — промовила вона, нарешті, льодовим тоном.

Він зробив енергійний жест і вигукнув:

— Але ж це неможливо!

— А чому саме? — запитала вона, не зводячи з нього очей.

Тоді під цим поглядом, що прибивав гвіздками слова йому до вуст, він мусів замовкнути. Він лишився тут ще на мить, руки його були піднесені до скронь; потім, задушуючися, боячися піддатися лютості, він пішов від неї; вона ж удала, що спокійно береться знову до роботи.

Але чари цих приємних післяпівдневих годин були зруйновані. Даремно він другого дня показував себе ніжним і покірливим, — Елен, здавалося, почувала себе в поганому настрої, як тільки лишалася з ним. Вже зникла та добра близькість, те довір'я, з яким вони лишалися попереду на самоті одно біля одного, не відчуваючи збентеження, а саму чисту радість з того, що були вони зкупі. Не зважаючи на всі зусилля, яких він прикладав, щоб якось не налякати її, іноді він, охоплений раптовим тремтінням, дивився на неї з обличчям, розпаленим від припливу крові. Вона сама втратила щось із своєї чудової спокійності, її хвилювало тремтіння, вона лишалася без сил, з утомленими порожніми руками. Здавалося, в них виникали протилені почуття, — гнів і бажання.

Елен дійшла до того, що не хотіла, щоб Жанна відходила від неї. Лікар завжди знаходив поміж собою й нею цього свідка, що стежив за ним своїми ясними великими очима. Але зокрема Елен страждала від почуття збентеженості перед пані Деберль, що раптом прокинулося в ній. Коли вона поверталася з волоссям,

розпущеним по вітру, і, називаючи її „моя люба“, розповідала про свої мандрівки, Елен не слухала вже, як попереду, спокійно всміхаючись; у глибині її зростала тривога, почуття, що їх вона відмовлялася визначити сама собі. Це був немов сором і злість. Потім її чесна вдача обурилася: протягуючи руку Жюльеті, вона не могла заглушити фізичного тремтіння, що його викликали на поверхні її шкіри в'ялі пальці подруги.

Тим часом погода зіпсувалася. Зливи примусили шукати собі притулку у японським павільйоні. Сад, досі такий чистий і гарний, обертався на озеро. Алеями вже не можна було ходити, бо доводилось ризикувати занести з них землю на своїх підошвах. Коли ще світив поміж двох хмарок один промінь сонця, мокре зілля висихало, на кожній маленькій квітці бузку висів перл. Під берестами падали великі краплини.

— Ну, нарешті, це буде в суботу,—сказала одного дня пані Деберль.—Ах, моя люба! Я вже більше не можу... Чи не так? Будьте тут о другій годині,—Жанна почне баль разом з Люсьєном.

І, піддаючися пориванню ніжності, захоплена своїм готуванням до балю, вона поцілувала обох дітей. Потім, посміхнувшись, вона взяла Елен за руку і дзвінко поцілувала також її в обидві щоки.

— Це, щоб нагородити себе,—весело сказала вона;—насправді, я ж на це заслужила, я досить бігала. Ви побачите, як це буде гарно.

Елен лишилася зовсім холодна. Лікар тим часом дивився на них із-за голови Люсьєна, що висів на його шиї.

IV.

У вестибюлі маленького готелю стояв П'єр у білім одязі й краватці, відчиняючи двері при кожному гуркоті екіпажу. Долітали пориви мокрого повітря, жовтий відблиск дощового полудневого часу освітлював вузький вестибюль, повний порт'єр та зелених рослин. Була друга година. Вечеріло, немов сумного осіннього дня.

Але, скоро служник відкривав двері маленької залі, яскраве світло засліплювало гостей. Гратчасті віконниці було відчинено і порт'єри було дбайливо спущено, з каламутного неба не проходило жодного променя; поставлені на меблі лампи, свічки в жирандолі й кришталевих навісках горіли тут, немов біля труни, освітленої з усіх боків свічками. У глибині маленької залі шпалери кольору резеди трохи приглушували сяйво ламп; велика, чорна з золотим заля блищала, прикрашена немов для того балю, який пані Деберль давала щороку в січні.

Діти вже почали з'їжджатися. Дуже заклопотана Поліна тим часом вирівнювала в залі стільці в одну лінію перед дверима їдальні, які були зняті й замінені на червону завісу.

— Тату,— кричала вона,— підштовхни отут трохи, а то ми ніколи не встигнемо.

Пан Летельє, що, заклавши руки за спину, оглядав жирандолі, поспішив підштовхнути там, де треба було. Поліна сама перемістила стільці. Вона послухалася своєї сестри й одяглась у білу сукню. Тільки її корсаж мав квадратний виріз, з якого було видно її шию.

— Ну, готово,— промовила вона... — Можуть іти. Але що ж це Жюльєта? Вона ніколи не кінчить одягати Люсьєна.

Та саме цієї хвилини пані Деберль привела маленького маркіза.

Почулися вигуки всіх присутніх. О, цей амур! Він був досить милий у своєму одязі з білого атласу, затканого букетами, в жилеті, гаптованому золотом, і панталюнах з вишневого шовку... Його підборіддя й ніжні руки потопали в мереживі. Грашковий меч з великим рожевим вузлом теліпався біля його ліктя.

— Ну, будь же ввічливим господарем! — сказала йому мати, ведучи його до першої кімнати.

Уже вісім днів він вивчав свою ролю. Тому він злегка напружив свої маленькі литки, трохи відкинув назад свою голову і, тримаючи свій трикутний капелюх під лівою рукою, почав робити реверанси кожній із своїх гостей, що приїздили, потім подавав руку, вкло-

нявся й повертався. Його поважна постать, навіть з відтінком чванливости, викликала сміх... Він вів отак Маргеріт Тіссо, дівчинку п'яти років, одягнену в чарівний одяг молочниці з відерцем для молока на поясі; він вів двох маленьких Берт'є, Бланш і Софі, одна з них мала одяг блазнюхи, а друга—субретки; він навіть атакував Валентину де-Шермет, велику особу чотирнадцяти років, яку її мати завжди одягала еспанкою; і він був такий малий, що вона, здавалося, несла його. Але особливо збентежився він перед родиною Левассер, що складалася з п'яти панянок, які з'явилися за мірою їхнього зросту—найменша ледве мала два роки, а найстарша—десять. Усі п'ять, одягнені Червоними Шапочками, мали шапки й сукні з червоного атласу, стрічки з чорного оксамиту, що на ньому чітко вирізнявся широкий хвартушок з мережива. Нарешті, наважившись, він кинув свого капелюха, взяв двох більших під свою праву й ліву руки й увійшов у залю—три інші йшли слідом за ними. Це дуже звеселило всіх, проте, він ані трохи не втратив свого прекрасного самовпевнення маленької людини.

Пані Деберль тим часом сварилася із своєю сестрою.

— Чи ж це можливо так декольтуватися!

— Дивись! Ну, і що ж такого. Батько нічого не сказав,—спокійно відповіла Поліна.—Якщо ти хочеш, я причеплю букетика.

Вона зірвала у жардин'єрці пучок живих квіток й сунула їх собі межі груди. Але далі матері у парадних міських убраннях оточили пані Деберль й робили вже компліменти з приводу її балю. Близько проходив Люсьєн, і його мати направила йому пуклю його напудреного волосся, а він став навшпиньки, щоб запитати її.

— А Жанна?

— Вона прийде, мій любий. Будь обережний, щоб не власти... Поспішай, ось маленька Гіро... А, вона одягнена по-ельзаському...

Заля наповнювалася. Майже всі стільці біля червоної завіси були вже зайняті, і гомін дитячих голосів зростав.

Хлопчики приходили купами. Вже було три арлекіни, чотири полішинелі, один фігаро, тирольці, шотляндці. Маленький Барт'є був пажем. Маленький Гіро, хлопчисько двох з половиною років, був такий комічний у своєму одязі П'єро, що, коли він проходив, усі його підхоплювали, щоб поцілувати.

— Ось Жанна,—раптом сказала пані Деберль.— О, вона чарівна!

Почулося шепотіння. Голови серед легкого крику обернулися. Жанна спинилася на порозі першої залі, бо її мати ще роздягала у вестибюлі свій плащ. На дитині був одяг японки, на диво оригінальний. Сукня, мережена квітами та дивними птахами, спадала аж до маленьких ніг і навіть закривала їх, а за розсунутими полами, нижче її широкого пояса, було видно зеленкувату шовкову спідницю з жовтими візерунками. Не було нічого чарівніше й дивніше за її тонке обличчя під високою зачіскою, проткнутою довгими шпильками, з її підборіддям і очима кізочки, тонкими й блискучими.

З цим обличчям вона здавалася справжньою дівчиною із Уеддо, що поширює пахощі ладану й чаю. І вона стояла так, вагаючися, повна хоробливої туги чужої земної квітки, що мріє про свій рідний край.

Позаду її з'явилась Елен. Обидві раптом, опинившись після блілого світла вулиці в цьому блискучому сьайві свічок, примружували повіка, немов засліплені, і все ж усміхалися.

Вони трохи задушувались, і їхні свіжі щоки червоніли від цього теплого повітря, пахощів цієї залі, де панувала фіялка. Кожний гість, входячи, так само дивувався й вагався.

— Ну ж, Люсьєне,— сказала пані Деберль.

Хлопець не помітив Жанни. Він кинувся до неї, схопив її за руку, забуваючи про реверанс. І обое вони були такі тендітні, такі ніжні,— маленький маркіз у своєму одязі з букетами і японочка у своїй вишитій пурпуровій сукні, що можна було сказати,— це дві тонко розмальовані й позолочені статуетки саксонської порцеляни, що раптом ожили.

— Ти знаєш, я на тебе чекав,—белькотів Люсьєн.— Мені вже це набридло подавати кожній руку... Ну, так як? Ми будемо вкупі?..

І він сів з нею в першому ряді стільців. Він зовсім забув про свої обов'язки господаря дому.

— Справді, я вже турбувалася,—говорила Жюльєта Елен.—Я боялася, чи не захворіла часом Жанна.

Елен прохала вибачити,—з дітьми завжди доводиться цяцькатися без краю. Вона ще стояла в кутку залі серед дам, коли почула, що лікар підходить до неї ззаду. Справді, він щойно зайшов, розсуваючи червону завісу, за яку висунув голову, щоб зробити останнє розпорядження. Але раптом він спинився. Він також відгадував присутність молодої жінки, що, проте, зовсім не оберталась. У сукні з чорної гренадини, вона ще ніколи не була так велично гарна. І він затремтів від свіжости, що ввійшла з нею зокола і що, здавалося, йде від її плечей і рук, голих, тільки прикритих прозорою матерією.

— Анрі нікого не бачить,—сказала сміючись Поліна.— Ну ж бо, добридень, Анрі!

Тоді він наблизивсь і вклонився дамам. Панна Орелі, що була тут, затримала його, щоб здалека показати йому небожа, якого привела з собою. Він лишався ввічливим господарем. Елен, нічого не кажучи, протягла йому руку в чорній рукавичці, яку він не наважився стиснути занадто міцно.

— Як, ти тут?—вигукнула з'являючися, пані Деберль:—Я шукаю тебе скрізь... Уже близько 3-ої години. Можна вже починати.

— Безперечно,—сказав він.—Зараз.

Заля була вже повна. По цілій кімнаті під яскравим світлом люстри витяглися темною смугою міські вбрання батьків. Дами, здвигаючи свої стільці, поділялися на окремі купки; чоловіки стояли нерухомо вздовж стін і заповнювали проміжок. А в дверях сусідньої залі переступали з однієї ноги на другу численні високі рединґоти.

Все світло падало на юрбу малих, що схвильовано вовтузилися посередині маленької кімнати. Тут було

щось із сотня дітей, весела, різнокольорова мішанина світлих костюмів, де блищали блакитний і рожевий кольори.

Це була скатертина з русявих голів усіх відтінків, тонкого, попелястого, аж до червоно-золотого з білками вузлів та квіток, нива русявих зачісок, що хвилювалися немов від вітру, від голосного сміху. Іноді в цій мішанині стрічок і мережива, шовку та оксамиту, з'являлося і знову губилось обличчя — рожевий ніс, пара блакитних очей, уста з посмішкою або надуті. Тут були діти не вищі на зріст від чобота, їх іноді важко було помітити поміж хлопців десяти років, і матері шукали їх здалека, ніяк не можучи знайти. Хлопці були засоромлені й виглядали дурнувато проти дівчаток, що топчили своїми спідницями. Інші вже виявляли свою завзятість, підштовхуючи ліктем незнайомих сусідок, регочучи їм просто в обличчя.

Але маленькі дівчатка були царицями, — купами з трьох-чотирьох подружок вони лізли на свої стільці, трохи не ламаючи їх і розмовляючи так голосно, що не розуміли одна одну.

Всі очі були втуплені в червону завісу.

— Увага, — сказав лікар перед тим, як дати три легких удари у двері їдальні.

Червона завіса поволі розгорнулася, і поміж дверей з'явився маріонетковий театр. Зробилося тихо. Раптом з лаштунків вискочив Полішинель, так завзято вигукнувши своє „куїк“, що малий Гіро відповів йому переляканим захопленням вигуком. Це була одна з жахливих вистав, де Полішинель, відлупцювавши комісара, забиває жандара і топче з лютою веселістю всі божеські й людські закони. При кожному ударі дрючка, від якого тріщали дерев'яні голови, безжальний партер пронизливо реготав; удари наконечників, що протикали груди, дуелі, де супротивники дубасили один одного по головах, немов по порожніх гарбузах, різанина, з якої дієві особи виходили з поламаними ногами й руками, — все це подвоювало сміх, що безугавно лунав з усіх боків. Потім, коли Полішинель скрутив голову жандареві, це був апогей. Це супроводжувалося такою величезною

веселістю, що ряди глядачів змішалися, падаючи одні на одних. Одна маленька дівчинка, чотирьох років, рожева й біла, блаженно притискувала свої рученята до серця, так їй все це подобалося. Інші ляскали в долоні, хлопці сміялися, широко роззявивши роти, низьким тоном, що акомпанував мелодійним голосам дівчаток.

— Ось як їм весело, — пробурмотав лікар.

Він знову сів біля Елен. Вона веселилась, як діти. А він позаду неї впивався пахощами, що йшли від її волосся. При одному ударі дрючка, дужчому, ніж інші, вона обернулася, щоб сказати йому:

— Ви знаєте... Це дуже смішно.

Але зворушені діти змішалися вже з виставою. Вони подавали репліки акторам. Одна дівчинка, що, очевидно, знала п'єсу, сповіщала про те, що мало бути далі.

— Зараз він заб'є свою жінку, тепер його повісять...

Найменша Левассер, остання, та, що мала два роки, раптом вигукнула:

— Мамо, чи його посадять до в'язниці?

Крім того, чути було вигуки, думки, що висловлювалися на весь голос. Але Елен шукала очима поміж дітей.

— Я не бачу Жанни, — сказала вона. — Чи ж весело їй?

Тоді лікар нахилився й наблизив свою голову до її, кажучи:

— Ось там поміж цим Арлекіном і цією нормандочкою шпильки її зачіски, ви бачите... Вона сміється від щирого серця.

І він лишився зігнутий, відчуваючи на своїй щоці вогкість Елениного обличчя. Досі в жодного з них іще не вихопилось признання. Ця мовчанка зберігала для них ту близькість, яку тільки збентежувала від деякого часу невиразна тривога. Але серед веселого сміху цих дітей вона й сама знову робилася дитиною й забувалася. Тим часом подих Анрі грів їй потилицю. Дзвінки вдари дрючка примушували його тремтіти, і його горло підносилося; а вона оберталася до нього блискучими очима.

— Мій боже, яке це безглуздя, — казала вона щоразу, — ох, як вони б'ються!

Він, тремтячи, відповів:

— О, в них міцні голови!

Це було все, що знаходило його серце.

Вони обидва повернулися до дитинства. Їх спокушало не дуже зразкове життя Полішинеля. Потім, при розв'язці п'єси, коли з'явився диявол, почалася найбільша бійка, загальна колотнеча. Елен, відкинувшись, притиснула покладену на спинку її фотелі руку Анрі, дитяча ж аудиторія, вигукуючи й виляскуючи в долоні, здавалося, зараз поламає від захоплення стільці.

Червона завіса впала. Тоді у метушні Поліна сповістила своєю звичайною фразою про Маліньйона.

— А ось прекрасний Маліньйон!

Він ішов захеканий, штовхаючи стільці.

— Ну, й чудернацька думка,— все навкруги зачинити,— вигукнув він, здивований, вагаючися: — немов ідеш до мертвих!

І, обертаючися до пані Деберль, що підходила, він промовив:

— Ну, ви можете похвалитися, що через вас мені таки досить довелося побігати... Від самого ранку я шукаю Пердіге, мого спі.ака, ви знаєте. Ну, а не встигши його піймати, я привів до вас великого Морізо.

Великий Морізо був аматор і звеселяв сальони тим, що перекидав кульки. Йому дали столика, і він виконав найкращі із своїх штук, але ані трішки не захопив глядачів. Бідні милі маленята зробилися дуже серйозні. Хлопчики засинали, ссучи свої пальчики. Решта, більші, повертали голови, посміхалися батькам, які вже самі стиха позіхали. Тому всі зідхнули полегшено, коли великий Морізо виніс, нарешті, геть свого столика.

— О, він дуже спритний,— пробурмотав Маліньйон у шию Деберль.

Але червона завіса розгорнулася знову, і чарівне видовище підвело на ноги всіх дітей.

Під яскравим світлом центральної лампи й двох канделябрів, кожний у десять ріжків, простягся довгий стіл їдальні, накритий і приготований, немов для парадного обіду. Він був улаштований на п'ятдесят чоловіка. Посередині й з двох боків у низьких кошиках

стояли кущі живих квіток. Поміж них підносилися високі вази, де були нагромаджені „сюрпризи“ у блискучому, позолоченому й розмальованому папері. Далі стояли високі пироги, піраміди политих цукром овочів, купи сандвічів, а нижче витяглися у симетричну лінію численні тарілки, повні цукерок і пундиків; пиріжки з кремом, пухкі булочки чергувались із сухими бісквітами, сухарцями, мигдалевим печивом. Желе тремтіло у кришталевих вазах. Креми сповняли порцелянові чаші. Пляшки шампанського, заввишки з руку, зроблені відповідно до зросту гостей, кидали навколо столу блиск своїх срібних шишачків. Можна було сказати, що це був один з тих величезних бенкетів, що про них діти мріють уві сні, бенкет, улаштований на зразок справжнього обіду великих осіб. Це був стіл батьків, що з'явився мов через чародійне закляття, і куди хтось просипав розкішні речі з якоїсь цукерні та крамниці іграшок.

— Ну, руку дамам, — сказала пані Деберль, посміхаючися з захоплення дітей.

Але урочистий похід ніяк не можна було організувати.

Люсьєн, тріумфуючи, взяв руку Жанни й ішов першим. Інші позаду його трохи змішалися. Треба було, щоб їх розмістили матері. І вони лишилися тут, позаду своїх малих, доглядати їх, щоб чого не сталось. Правду кажучи, гості спочатку були трохи засоромлені. Вони дивились один на одного, не наважуючися доторкнутися до всіх цих смачних речей, почувуючи невиразну тривогу від того, що світ немов перевернувся догори ногами: діти біля столу, а батьки стоять. Нарешті, найбільші, посмілившавши, протягли руки. Потім, коли їм на допомогу прийшли матері, ріжучи пироги, прислуговуючи їм, бенкет пожвавішав і хутко став дуже гомінливим. Гарна симетрія столу була знищена немов бурею, все ходило навколо відразу поміж простягнутих рук, що спустошували блюда, коли вони проходили. Обидві малі Бертє, Блянш і Софі, задоволено сміялися, дивлячись на свої тарілки, де було всього, — варення, крему, пирогів, овочів. П'ять панночок Левас-

сер захопили цілий куток ласощів, а Валентина, пишаючися із своїх чотирнадцяти років, удавала з себе серйозну даму, клопочучи за своїх сусідів. Тим часом Люсьєн, щоб показати своє знаття ввічливости, відкоркував пляшку шампанського, але так незграбно, що пролляв вино на свої вишневі шовкові штани. Це наробило клопоту.

— Чи ти залишиш пляшки? Тільки я відкоркову шампанське, — кричала Поліна.

Вона робила дивні рухи, дратуючи його. Як тільки з'являвся служник, вона відбирала від нього шоколядницю й мала найбільшу втіху з того, що наливала філіжанки так спритно, немов служник із кафе. Вона також передавала морозиво і пляшки з сиропом, потім кидала все, щоб нагодувати якогось хлопчика, що про нього забули, і знову питала:

— Що тобі, тобі, карапузику? Ну, булочку? Печкай, моя люба, я передам тобі помаранчі. Ну, їжте ж, дурні, гратиметесь потім.

Пані Деберль, спокійніша, повторювала, що треба дати їм спокій і що вони самі добре впораються. В кутку кімнати Елен, разом з кількома дамами, сміялися з вигляду столу. Всі ці рожеві маленькі обличчя трошили все своїми білими зубами. І не було нічого смішнішого, як їхні маніри добре вихованих дітей, що їх вони забували у своїх вибриках молодих дикунів. Вони брали свої склянки обома руками, щоб пити все до дна, замащувалися, забруднювали свої сукні. Гомін зростав. Розтягали останні тарілки. Навіть Жанна танцювала на своєму стільці, чуючи звуки кадрилі в залі, і коли її матір підходила, дорікаючи, що вона занадто багато їла, дівчинка відповідала:

— Ах, мамусю, мені так весело сьогодні!

Але музика підняла інших дітей з-за столу. Потроху стіл спорожнявався, залишилось тільки одне товстенке маленятко. Воно, здається, зневажає і сміється з рояля. З серветкою на шиї, торкаючися підборіддям скатерти — таке мале воно було, — воно розплющувало величезні очі й витягало рота кожного разу, як мати давала йому ложку шоколяду. Філіжанка ставала порожня — воно

давало обтирати собі рота, все ковтаючи і щораз ширше розплющуючи очі.

— Гей, пузанчику! Тобі не погано, я бачу, — сказав Маліньйон, що замислено дивився на нього.

Тепер розподіляли „сюрпризи“. Кожна дитина, залишаючи стола, брала з собою великі позолочені паперові згортки і якнайшвидше роздирала їх. Звідти з'являлися цяцьки, чудернацьке головне вбрання з тонкого паперу, птахи й метелики. Але найбільше тишилися з пукавок. В кожному сюрпризі була одна пукавка, з неї хлопці сміливо стріляли, задоволені з голосного її звуку, а панночки щораз заплющували собі очі. Одну мить було чути тільки сухе тріскотіння від цієї стрілянини. В цьому гармидері діти повернулися до залі, де рояль безперервно грав кадрили.

— Дуже приємно було б з'їсти одну булочку, — пробурмотала, сідаючи, панна Орелі.

Тоді до столу, що був тепер вільний, і де ще панувало безладдя після цього величезного десерту, сіли дами. Тут був десяток таких, що розсудливо почекали, щоб поїсти потім. Вони не мали близько нікого із слуг, їм прислужував Маліньйон. Він спорожнив шоколадницю, обслідував дно пляшок, навіть знайшов морозиво. Але, показуючи себе дуже ввічливим, він усе повертався до дивної думки, що з'явилася в когось, — зачинити віконниці.

— Точнісінько, немов сидиш у льоху, — сказав він.

Елен стояла, розмовляючи з пані Деберль, що вже знову поверталася до залі. Елен хотіла піти слідом за нею, коли почула, що хтось легенько доторкується до неї. Посміхаючися, за нею стояв лікар. Він не покидав її.

— Ви нічого не їсте? — запитав він.

І в цю банальну фразу він вкладав таке палке благання, що вона відчула велику тривогу. Вона дуже добре розуміла, що він каже їй про щось інше. Хвилювання потрохи опанувало її, не зважаючи на веселість, що оточувала її. Всі ці маленята, що стрибали й вигукували, доводили її до гарячкового стану: щоки її були рожеві, очі блискучі. Вона спочатку відмовилася:

— Ні, дякую, мені нічого не треба.

Але він настоював, і, охоплена турбуванням, бажаючи, щоб він залишив її, вона сказала:

— Ну, гаразд! Філіжанку чаю.

Він побіг і приніс філіжанку. Його руки тремтіли, коли він подавав її. І коли вона пила, він наблизився до неї, і уста його розкривалися й тремтіли від признання, що йшло від його серця. Тоді вона відсторонилася, протягла йому порожню філіжанку й урятувалася тоді, коли він ставив її на буфетний прилавок, — він лишився в їдальні сам з панною Орелі, що, поволі жуєчи, методично оглядала тарілки.

В глибині залі дуже голосно грав рояль. І з одного краю до другого хвилювався чарівно комічний баль. Кадриль, де танцювала Жанна й Люсьєн, оточувало коло. Маленький маркіз трохи плутав фігури; він танцював добре тільки тоді, коли схоплював Жанну; тоді він брав рукою її стан і повертав її. Жанна танцювала як дама, яку бере досада, що кавалер зібгає її сукню. Потім, захоплена втіхою, вона й собі хапала його й підносила над підлогою. Затканий букетами білий атласний одяг змішувався з убранням, гаптованим дивними квітами й птахами, ці дві фігурки старої саксонської порцеляни були граціозні й дивні, немов дрібниці з етажерки.

Після кадрилі Елен покликала Жанну, щоб зав'язати їй убрання.

— Це він, мамусю, — сказало маленятко. — Він треться об мене. Просто непереносно.

Навколо в залі батьки посміхалися. Коли рояль знову заграв, всі хлопчики знову почали скакати. Проте, вони відчували недовір'я, бачачи, що на них дивляться. Вони стали серйозні і стримувалися від того, щоб стрибати й робити вибрики, вони хотіли вдавати з себе порядних хлопців. Дехто з них умів танцювати; більшість, не знаючи фігур, топталася на місці й не знали, що з собою робити. Але тут утрутилася Поліна.

— Треба й мене сюди. О, дурні!..

Вона кинулася всередину кадрилі, взяла двох за руки, одного за ліву, другого за праву й так затрусила обох, що затріщали квадрати паркету. Було чути тільки гармидер від маленьких ніжок, що тупотіли, згу-

бивши такт, і тільки сам рояль продовжував грати у такт. Інші дорослі теж утрутилися сюди. Пані Деберль і Елен, бачачи соромливих дівчаток, що не наважувалися ризикувати, ввели їх у самісінький натовп. Вони вели фігури, штовхали кавалерів, робили кола, і матері водили туди зовсім малих діток, щоб вони трохи поскакали тут, тримаючися обома руками за матір. Баль був у самому розпалі. Танцюристи тішилися від щирого серця, сміючись і штовхаючи один одного, подібні до якогось пансіону, раптом охопленого веселим шаленством під час відсутности вчителя. І не могло бути яснішої веселости, ніж цей дитячий карнавал, ці маленькі чоловіки і жінки, що змішували тут у цьому зменшеному світі моди всіх народів, фантазії роману й театру. Одяг запозичав у цих блакитних очей і рожевих уст, у цих ніжних обличчях свіжість дитинства.

Можна було сказати, що це свято з казки про фею, з амурами, що, замаскувавшись, з'явилися на весілля якогось принца Чарівливого.

— Можна задихнутися,—сказав Маліньйон.—Я піду просвіжитися.

Він вийшов, відчиняючи двері залі. Тоді з вулиці ввіллялося проміння блілого світла, що від нього стало сумним сяйво ламп і свічок. І кожної чверть години Маліньйон відчиняв двері.

Але музика не спинялася. Мала Гіро з чорним ельзаським метеликом на русьвому волоссі, танцювала в обіймах Арлекіна, вдвоє більшого за неї. Один шотландець так швидко крутив Маргеріт Тіссо, що вона губила по дорозі своє відерце молочниці. Двоє Бертъє, Блянш і Софі, що були нерозлучні, скакали вкупі—субретка на руках у блазнихи дзвеніла своїми бубонцями. І не можна було кинути око на баль, щоб не зустріти якусь з панночок Левассер. Число червоних шапочок, здавалося, побільшало. Скрізь були маленькі шапочки й убрання з яскраво-червоного атласу, з чорними оксамитовими стрічками. Але великі хлопці й дівчатка, щоб натанцюватися досхочу, втекли у глибину залі. Валентіна де-Шермет, закутана в свою еспанську мантильку, добірно виробляла тут свої „па“ напроти

молодого пана, що прийшов у звичайному одязі. Раптом залунав сміх. Усіх покликали подивитися. За одними дверима, у кутку, малий Гіро, П'єро двох років, і зодягнена, як селяночка, маленька дівчинка його віку, обнявшись, тримались і міцно притискувались одно до одного, боялися власти й крутилися зовсім сами, немов пустельники.

— Я більше не можу, — сказала Елен, підходячи притулитися до дверей ідальні.

Вона обмахувалася, червона й сама від біганини. Її груди підносилися під прозорим гренадином корсажу. І вона все ще відчувала на своїх плечах подих Анрі, що все був тут позад неї. Тоді вона зрозуміла, що він говоритиме з нею. Але вже більш не мала сили уникати його признання.

Він наблизився й сказав совсім тихо в її волосся:

— Я вас кохаю! Я вас кохаю!

Гарячий подих опалив її всю від голови до ніг. Мій боже!.. він таки вимовив ці слова. Її серце вже не зможе більш удавати перед собою мирний спокій незнання. Діти, захоплені останніми кадрилями, ще більше тупотіли ногами. Дзвенів сріблястий сміх, чути було, як утіха звучить у легких вигуках їхніх пташиних голосів. Свіжість ішла від цього кола маленяток, кинутих у гальоп бісенят.

— Я кохаю вас! Я кохаю вас! — повторив Анрі.

Вона затремтіла ще більше. Вона не хотіла слухати. Все змішалось їй у голові, вона подалася до ідальні. Але ця кімната була порожня. Тільки пан Летельє спав мирним сном на стільці. Анрі пішов слідом за нею. Він наважився, ризикуючи скандалом, схопити її за китиці рук, і обличчя його було так схвильоване пристрастю, що вона затремтіла. Він щораз повторював:

— Я кохаю вас, я кохаю вас!..

— Залишіть мене, — пробурмотала вона, знемагаючи. — Залишіть мене, ви божевільні.

А на балі, обік, усе так само стукотіли маленькі ніжки. Було чути, як бубонці Блянш Берт'є акомпанують глухим нотам рояля. Пані Деберль і Поліна ляскали у долоні, щоб відзначити такт. Це була полька.

Елен могла бачити, як, поклавши одно одному руки на стан, танцюють і посміхаються Жанна і Люсьєн.

Тоді різким рухом вона визволилась від його рук і врятувалася до сусідньої кімнати, де було зовсім світло. Це раптове освітлення засліпило її. Вона боялася, вона не відчувала змоги ввійти в залю з цим виразом пристрасти, що його можна було прочитати на її обличчі. І, проходячи сад, вона зійшла відпочити до себе, — гомін бальних танців гнався за нею вслід.

V.

Нагорі, в своїй кімнаті, в цій приємній замкнутості, Елен відчула, що вона задушується. Її дивував спокійний сонний затишок цієї кімнати з її блакитною оксамитовою оббивкою, куди вона принесла переривчастий і гарячий подих хвилювання, що сповнювало її. Чи це була її кімната, цей мертвий закуток самотності, де їй бракувало повітря? Вона гостро штовхнула вікно і сперлася на лікоть, дивлячися на Париж.

Дощ ушух, хмари упливали, подібні до потворної отари, що її розвіяна смуга зникала в туманах на обрії. Над містом утворилася блакитна діра, що поволі ширшала. Але Елен, лікті якої тремтіли на поруччі й яка була захекана від занадто швидкого бігу по сходах, не бачила нічого й чула тільки міцні удари серця, що підносили їй горло. Вона дихала довгими подихами, і їй здавалося, що у величезній долині, з її річкою, з її двома мільйонами людських істот, її велетенським містом, її віддаленими горбами — не вистачало повітря, щоб повернути їй правильність і спокій подиху.

Кілька хвилин вона лишалася тут, розгублена, вся у владі цієї кризи. В ній немов би тік великий струмінь почувань та думок, і дзюрчання його заваджало їй прислухатися до себе і зрозуміти себе; в її вухах дзенчало, перед її очима поволі пливли великі ясні плями.

Вона спіймала сама себе на тому, що дивилася на свої руки у рукавичках, — вона пригадувала, що забула

пришити гудзика до лівої рукавички. Потім вона заговорила голосно й повторила багато разів, знижуючи голос:

— Я кохаю вас!.. Я кохаю вас!.. Мій боже — я кохаю вас!

І інстинктивним рухом вона поклала обличчя на свої складені до купи руки, спираючи на пальці свої заплющені повіки, немов би, щоб поглибити ніч, що оповила її. Її опанувало бажання перестати існувати, нічого не бачити, поринути самій у глибочінь пільми. Її подих заспокоювався. Париж слав їй в обличчя свій могутній подих; вона відчувала його близько і хоч зовсім не бажала його, проте, була охоплена страхом перед думкою відійти від вікна, не бачити під собою цього міста, що його безкраїсть заспокоювала її.

Швидко вона забула все. Сцена признання мимоволі знову з'являлася перед нею. На тлі чорнильної темряви з'являвся Анрі з дивною виразністю, — так чітко їй було помітно легке нервово тремтіння його вуст. Він наближався, схилявся перед нею, і вона, мов божевільна, відкидалася назад.

Та, не зважаючи ні на що, вона почувала на своїх плечах гострий опік. Вона чула голос: „Я кохаю вас!.. Я кохаю вас!..“

Але, прогнавши останнім зусиллям цей привид геть, вона бачила, як він знову створюється там, далеко й поволі збільшується. І це знову був Анрі. Він переслідував її в їдальні тими самими словами: „Я кохаю вас!.. Я кохаю вас!..“ — і це повторювання лунало в ній, як невпинний дзвін. Вона чула тільки ці слова, що шалено вібрували в її тілі. Це розбивало їй груди. Проте, вона хотіла міркувати — вона все ще силкувалася позбутись образу Анрі. Він сказав, що вона більше не наважиться бачити його віч-на-віч. Його чоловіча грубість щойно зіпсувала їхню ніжність. І вона пригадувала години, коли він кохав її, не маючи жорстокости казати їй про це, ці години, проведені в глибині саду, в ясності весни, що народжувалася.

Мій боже! Він сказав! Ця думка прив'язалася до неї. Зробилася така велика й така важка, що удар

блискавиці, який знищив би перед нею Париж, здавалось, не мав би такої сили. Її серце плекало почуття обурення й гордовитого гніву, змішаного з глухим і непереможним бажанням, що зростало в середині її й сп'яняло її. Він сказав раз — і він казав ще й ще, він уперто з'являвся з цими палкими словами: „Я кохаю вас!.. Я кохаю вас!..“ — що кудись заносили все її минуле життя дружини й матері.

Проте, пригадуючи все це, вона мала ясну свідомість того, що перед нею розгортаються широкі простори, там он за ніччю, що, засліплювала її. Міцнішав дужий голос, живі хвилі ширилися й обгортали її. Гомін і пахощі вона ясно відчувала на своєму обличчі, і даремно нервово стискала свої руки. Іноді світло, здавалось, раптом пронизувало її заплющені повіки, і в цьому світлі в її уяві невиразно майоріли пам'ятники, шпилі й собори.

Тоді вона витягала руки, розплющувала очі й лишалася одубіла. Небо стало порожнє. Анрі зник.

Уже було видно тільки смугу хмар, там на обрії, що, нагромаджуючися, падали у провалля крейдяних скель. Тепер у чистому густо-блакитному повітрі тільки пролітали легкі білі хмаринки. Вони пливли поволі, немов флотилії на вітрилах, що їх надимав вітер. На півночі на Монмарті було видно надзвичайно тонку сітку, немов блідий шовковий невід, протягнений там, у кутку неба, для якихось ловів риби на цьому спокійному морі. Але на заході, поблизу Медонських горбів, що їх Елен не могла бачити, хвіст зливи певне ще затоплював сонце, бо в цьому місці Париж, хоч і під полиском сонця, лишався похмурий і мокрий, зникаючи в парі, що підносилося з дахів, які сохли. Це було місто одноманітного тону, сіро-блакитного, кольору грифльової дошки, з чорними плямами від дерев; проте, воно дуже виразно вирисовувалося гострими краями дахів і тисячами вікон своїх будинків. На Сені лежало тьмяне сяйво старовинного срібного стопку. Пам'ятники на обох берегах здавалися помащеними сажею; вежа Сен-Жак, немов повиїдена іржею, витягалася якимсь музейним мотлохом; а Пантеон, що підносився

над темним кварталом, набирав профілю велетенських примар. Лише собор Інвалідів ще зберігав плями світла на своїй позолоті; це були немов запалені ясного дня лампи, який меланхолійно мріяли поміж жалобу при смерку, що огортав небо. Обриси губилися. Париж, оповитий хмарою, чорнів на обрію, подібний до велетенського й тонкого малюнка олівцем, дуже виразного на цьому прозорому небі.

Елен стояла перед цим похмурим містом, мріючи, що вона зовсім не знає Анрі. Вона була дуже міцна тепер, коли його образ не переслідував її. Обурення штовхало її відкинути цю манію пристрасти, що протягом кількох тижнів сповняла її цією людиною. Ні... Вона його не знала. Вона нічого не знала ні про нього, ні про його вчинки, ні про думки. Вона не могла б навіть сказати, чи досить він розумний. А може йому бракувало серця ще більш, як розуму. І вона вичерпувала отак усі припущення, сповняючи собі серце гіркістю, яку знаходила в глибині кожного з них, щораз наштовхуючись на своє незнання, на цей мур, що відокремлював її від Анрі й заваджав їй пізнати його. Вона нічого не знала, вона ніколи нічого й не знатиме. Тепер вона уявляла його собі вже жорстоким, — він шепотів їй ці вогневі слова, він приносив із собою першу тривогу, що від цього часу знищила щасливу рівновагу її життя. Та відкіля взявся він, щоб отак руйнувати її долю? Раптом вона подумала, що шість тижнів тому вона ще й не існувала для нього, і ця думка була їй нестерпна. Мій боже! Не бути одному для одного! Приходити й не бачити одно одного! Може, зовсім не зустрічатися! В розпачі вона стиснула собі руки, і сльози поллялися їй по обличчю.

Тепер Елен пильно подивилася на вежі Нотр-Дам, там, ген-ген у далечині. Один промінь, що видерся з-поміж двох хмар, позолотив ці вежі. Голова в неї була важка, немов занадто сповнена тих плутаних думок, що стукалися до неї. Це було страждання. Вона хотіла зацікавитися тим, як до Парижу знову повертається його ясність, обводячи, як і щодня океан, дахів своїм спокійним поглядом. Скільки разів тих самих

годин безвість великого міста у спокої гарного вечора присипляла її ніжною мрією.

Тим часом соняшне проміння освітлювало вже Париж перед нею. За першим променем, що впав на Нотр-Дам, з'явилися інші, ллючися на місто. Сонце, заходячи, розганяло хмари. Квартали простяглися у мішанині темних і ясних плям. Одну мить увесь лівий берег мав сіро-олив'яний колір, а круглі плями світла рябіли на правому, що розкинувся на краю річки, мов велетенська шкіра звіра. Потім форми мінилися і змішувалися за примхою вітру, що заносив геть хмари. По золотому тону дахів пропливали всі в одному напрямку чорні скатертини, — рух їхній був тихий і мовчазний. Там були величезні, що пливли немов величний адміральський корабель, який оточували менші, що додержувалися симетрії ескадри в бойовому порядку. Величезна тінь, що витяглася, роззявляючи пащу гадини, перегородила на мить Париж, здавалося, вона хоче пожерти його. І коли вона зникла в глибині обрію, зменшившись до розмірів земляного гробака, один промінь, що проллявся дощем крізь розколину хмари, потрапив у порожню діру, що її лишила розколина. Було видно, як тягнеться золотий порошок, немов тонкий пісок, як він ширшає у великий конус і безперервно точиться дощем на квартал Єлісейських Полів, забризкуючи їх тремтячим сяйвом. Довго лялалась ця злива іскор, розсипаючись мов ракета.

Так! Пристрасть була фатальна, і Елен не захищалась від неї більше. Вона відчувала, що серце її знемоглося: Анрі міг її взяти, вона підкорювалася. І цієї хвилини вона відчула безкрає щастя від того, що їй вже не треба більше боротися. Та чому саме вона відмовлятиметься надалі? Чи не досить вже вона чекала! Спогад про її минуле життя сповнював її презирством і лютістю. Як могла вона жити в цій холодності, що з неї перше так пишалася? Вона знову бачила себе молодую дівчиною в Марселі на вулиці Пті-Марі, на цій вулиці, де вона завжди клацала зубами від холоду. Вона бачила себе заміжньою, холодною, мов лід, перед цією великою дитиною, що цілувала її голі ноги,

бачила, як вона ховається сама від себе, віддаючися турботам, як добра господиня; вона бачила себе кожної години свого життя, як вона йде тим самим кроком, тією самою дорогою, без жодного хвилювання, що порушило її спокій. І ця одноманітність, цей сон кохання, в якому вона спала, призводив її до одчаю.

Тільки сказати, — вона вважала себе за щасливу, що мала так провадити і дальші тридцять років, що були перед нею, отак, з німим серцем, маючи тільки самі гордощі чесноі жінки, щоб заповнити порожнечу свого життя. А яким обманом була ця дріб'язкова порядність, що оточила її марними радощами самовідданости! Ні, ні!.. досить. Вона хоче жити! І жахливий глум із свого розуму прокинувся в ній.

Її розум! Насправді, він викликав почуття жалю, цей розум, що за весь час її уже довгого життя не дав їй радощів, подібних до тих, які вона відчувала цієї години. Вона зневажала падіння, вона мала чванливу дурість гадати, що йтиме так і до самого кінця, ані разу не спіткнувшись об камінь. Ну, так тепер вона хоче падіння, вона хотіла б, щоб воно прийшло негайно й було б глибоке. Все її обурення призводило до цього владного бажання. О, зникнути в обіймах, прожити за одну хвилину все, що вона не прожила.

Проте, в глибині її плакав великий сум. Нутро її стискалося, відчуваючи порожнечу й темряву. Тоді вона почала вишукувати доводи, чи не була вона вільна. Кохаючи Анрі, вона не обурювала нікого, вона тільки розпоряджала своєю ніжністю, як їй подобалося. До того ж, чи не мала вона виправдання у всьому. Яке було її життя ці два роки? Вона розуміла, що все пом'якшило і підготувало її до кохання, — її вдовування, її цілковита воля, її самотність. Пристрасть мусіла вистигати в ній, коли вона проводила довгі вечори поміж двох своїх старих друзів, абата та його брата, оцих двох простих людей, що їх ясність уколисувала її. Вона вистигала, коли зачинялася так тісно, окремо від усіх, віч-на-віч з Парижем, що гримів на обрію; вона вистигала кожного разу, коли спиралася ліктем на цьому вікні, охоплена однією з тих мрій, що їх не знала

попереду й що потрохи так знесилювали її. І в неї виник спогад, спогад про той ясний весняний ранок над білим і чистим, наче під кришталем, Парижем, ясним, немов дитина, що його вона так ліниво споглядала, простягши на своєму шезльонзі із книжкою, що впала їй на коліна. Того ранку в неї прокинулося кохання, сповнене тремтінням, що його вона не знала, як назвати, й що проти нього почувала себе такою дужою. Сьогодні вона була на тому самому місці, але пристрасть святкувала в ній свою перемогу. А перед нею заходило сонце, запалюючи місто.

Їй здавалося, що минув тільки один день; що це був пурпурний вечір того прозорого дня, і вона немов би відчувала, як усі ці вогні палали в її серці.

Але небо змінилося. Сонце, сходячи до Медонських горбів, щойно розтяло останні хмари й залляло їх блиском. Сяйво запалило блакить. У глибині обрію з руїни крейдяних скель, що перетинали далечинь Шарантона й Шуазі-ле-Руа, склали кармінові купи, облямовані свіжим ляком. Фльотилія маленьких хмарок, поволі плывучи в блакиті над Парижем, вкрилася пурпуровими вітрилами, а тонка біла шовкова сітка, простягнута над Монмартром, раптом здалася зробленою з золотих мотузків, що в їх правильні петлі потрапляли зірки, коли сходили. І під цим полум'яним склепінням простяглося ціле місто, жовте, покреслене великими тінями. В долині, на великому місці вздовж алей схрещувалися у червоножовтому порослі омнібуси й фіякри серед натовпу перехожих, що їх чорну комашню золотили й освітлювали краплини світла. Семінарія, що йшла щільними лавами вздовж надбережжя Біллі, довгою лінією сутан, кольору вохри, слалась у невиразнім світлі. Далі, карети й пішоходці губилися; можна було відрізнити там, дуже далеко, на якомусь мості, тільки низку екіпажів, що блищали своїми лихтарями. Ліворуч високі, прості, рожеві димарі Військової Пекарні лишали великі клубки тонкого диму ніжного тілесного відтінку. З другого берега річки — гарні берести надбережжя д'Орсей становили похмуру купу, що її дірявило своїм промінням сонце. Сена поміж своїх схилів, позолочена косим промінням,

Котила свої хвилі, що танцювали й що в них блакитний, жовтий та зелений кольори розбивались у рябій мішанині, але вгору по річці ця різнобарвність східного моря набирала тільки самого золотого тону, що чимраз більш засліплював. Це був немов стоп, що зійшов на обрій з якогось невидного провалля. Він ширшав, відбивався живими кольорами, в міру того, як холонув.

Мости, що простяглися сходами, все зменшуючи свої легкі криві лінії, кидали на цю блискучу течію сірі смуги, що губилися в купі будинків, які палали; нагорі цієї купи дві вежі Нотр-Дам червоніли, немов два смолоскипи. Праворуч, ліворуч, палали пам'ятники. Різнобарвні вітражі Палацу Промисловости простяглися, немов полум'яні головешки посеред старих дерев Єлісейських Полів; далі, за розплющеним дахом Мадлен, величезне громадище Опери здавалося зробленим із міді, а інші будинки — бані та вежі, Вандомська колона, Сен-Венсан-де-Поль, вежа Сен-Жак, а ближче павільйони нового Лювру й Тюльєрі були увінчані полум'ям, що підносилося на кожному перехресті величезним вогнищем.

Собор Інвалідів був у вогні, такому блискучому, що можна було боятися кожної хвилини побачити, як він завалиться, вкриваючи квартал іскрами свого риштування. Над нерівними вежами Сен-Сюльпіс Пантеон вимальовувався на небі темним сьйвом, подібний до пожежі Королівського палацу, що розсиплеться зараз на жар. І от, цілий Париж, у міру того, як заходило сонце, запалав вогнищами пам'ятників. Світло перебігало на шпильях дахів; у долинах тим часом спали чорні дими. Усі фасади, обернені до Трокадеро, червоніли, тремтячи своїми шибками, кидаючи дощ іскор, що злітали над містом, немов якісь міхи безперервно роздмухували цю велетенську кузню.

Пучки світла, що все поповнювалися, зникали у сусідніх кварталах, де губилися темні й обпалені вулиці. Навіть у далечині рівнини, у глибині рудого попелу, що ховав під собою зруйновані, але ще теплі передмістя, блищали загублені ракети, що з'явилися з якогось

вогнища, яке раптом знову запалало. Швидко все перетворилося на якусь піч. Париж палав. Небо дедалі пурпурнішало, хмари точилися кров'ю над величезним, червоним і золотим містом.

Елен, що купалася у хвилях цих вогнів, віддаючися пристрасті, що від неї знемагала, дивилась, як палає Париж, — коли маленька ручка, лягаючи їй на плече, змусила її здригнутись. Це кликала її Жанна.

— Мамо!.. Мамо!..

І, коли вона обернулася, дитина сказала:

— Ах, це чудово! Але ж ти не чуєш! А я вже разів десять гукаю до тебе.

У малої, що ще була в одязі японки, блищали очі, а щоки були зовсім рожеві від утіхи. Вона не лишила своїй матері часу на відповідь:

— Ти, напевне, дуже втомилася... Ти знаєш, тебе шукають скрізь, ну, скрізь. Без Поліни я ніколи не наважилася б перейти вулицю.

І гарним рухом вона наблизилася своє обличчя до вуст своєї матері, питаючи її далі:

— Ти мене любиш?

Елен поцілувала її, але не уважно, ледве торкаючись вустами. Вона відчувала здивування й немов би невдоволення з того, що дочка так швидко повернулася. Чи справді минула година від того часу, як вона залишила баль? І, щоб відповісти на запитання стурбованої дитини, вона сказала, що справді відчула себе не зовсім здоровою. Повітря повернуло їй сили. Їй тепер потрібно було трохи спокою.

— О, не бійся!.. Я занадто втомилася,—пробурмотала Жанна.— Я буду сидіти тихесенько, отутечки... Але, мамусю, я можу говорити, чи не так?

Вона сіла коло Елен, притискуючись до неї, щаслива, що її не роздягають цієї ж хвилини. Її одяг, облямований пурпуром, її зеленкувата шовкова спідничка захоплювали її, і вона хитала своєю гарненькою голівкою, щоб почути, як дзвенять застромлені їй у зачіску нависки довгих шпильок. І тепер хвиля поспішних слів зривалася з її вуст. Вона все бачила, все чула, і все пам'ятала, хоч і мала дурненький вигляд, немов нічого не

розуміла. Тепер вона нагороджувала себе за те, що перше лишалася розсудною, з замкненим ротом і байдужими очима.

— Ти знаєш, мамо, це такий старенький дядько з сивою бородою рухав Полішинеля. Я це добре бачила, коли завіса розгорнулася... А маленький Гіро плакав. Ну, він дурний!.. Тоді йому сказали, що жандар ішов наляти йому в суп води, і треба було забрати його геть, так він голосив... Це так, як на бенкеті Маргеріт замастила собі весь одяг варенням. Її мама витерла, кричачи: „Ах, мурзулька!“ Маргеріт була замашена аж до волосся. А я, я нічого не казала, але мені було дуже смішно дивитися, як вони всі накинулися на тістечка. Вони погано виховані, чи не так, мамусю?

Вона замовкла на кілька секунд, захоплена спогадом, а потім, замислившись, запитала.

— А скажи, мамо, чи ти їла ті піріжки, жовті, з білим кремом всередині? О, це було смачно, це було смачно! Я тримала тарілку весь час близько біля себе.

Елен не слухала цієї дитячої балаканини, але Жанна говорила, щоб полегшити себе—голова її була занадто повна. Вона починала розповідати про баль з надзвичайними подробицями. Найменші дрібниці набирали величезної ваги.

— Ти цього не бачила,—коли почали, в мене саме розв'язався пояс. Одна незнайома дама заколола його шпилькою. Я їй сказала: „дуже вам дякую, пані!“ Тоді Люсьєн, танцюючи зо мною, вколовся. Він спитав мене: „А що там таке у тебе спереду, що коле?“ А я знала не більше, як він, і відповіла, що нічого такого в мене нема. Поліна оглянула мене й налагодила шпильку, як треба... Ні,—ти не можеш собі уявити! Всі так тиснулися, а один великий хлопець, такий дурний! вдарив ззаду Софі, і вона мусіла впасти. Панночки Левассер скакали із складеними ногами. Ні, це вже не танці, це певно... Але найкраще, що було, розумієш, це кінець. Тебе там вже не було, ти не можеш знати. Побралися за руки й крутилися навколо. Можна було вмерти із сміху! Там були й дорослі пани, що теж крутилися.

Справді, справді, я не брешу. Чому ж ти не хочеш мені повірити, мамусю?

Мовчанка Елен, нарешті, розгнівала її. Вона притиснулася міцніше й потрусила їй руку. Потім, бачачи, що від матері можна зараз чекати тільки на короткі відповіді, вона замовкла потроху й сама,—мрія опанувала і її, мрія про цей баль, що сповняла її молоде серце. Тепер обидві—і мати і дочка—лишалися німі, а там, перед ними палав Париж. Він став для них іще невідоміший тепер, коли на нього лялося це сяйво від хмар, що з них точилася кров, він був подібний до якогось легендарного міста, що покутувало свою пристрасть загибеллю під вогневим дощем.

— Танцювали колом? — раптом спитала Елен, немов несподівано прокинувшись.

— Так, так, — відповіла Жанна, забувшись й собі.

— А лікар? Чи він танцював?

— Я гадаю—він же крутився зо мною. Він підносив мене. Він питав: „де твоя мама, де твоя мама?“. Потім він мене поцілував.

Елен мимоволі всміхнулася. Вона сміялася із своєї ніжності. Чи їй потрібно знати Анрі? Їй здавалося приємнішим не знати його, не знати ніколи і прийняти його, як того, що на нього вона чекала вже так довго. Чому б їй дивуватися й турбуватися? Він опинився призначеного часу на її дорозі. Це було добре. Її щира натура приймала все. В ній народжувався спокій через те, що вона кохала, і її кохали. І вона казала собі, що вона досить дужа, щоб не нищити свого щастя.

Тим часом надходила ніч; подув холодний вітер. Жанна, мріючи, відчула тремтіння. Вона поклала голову на груди матері і, немов би це запитання було зв'язане з її глибокими думками, пробурмотала вдруге:

— Чи ти мене любиш?

Тоді Елен, усе ще посміхаючися, взяла її голову обома своїми руками і, здавалося, шукала щось на її обличчі. Потім вона довго затримала вуста коло її рога над маленькою рожевою родинкою. Це саме сюди — вона добре це бачила — Анрі поцілував дитину.

Темний гребінь Медонських горбів уже перерізав місячний диск сонця. Косе проміння над Парижем подовшало. Тінь собору Інвалідів надміру збільшилась і затопила цілий квартал Сен-Жермен; а Опера, вежа Сен-Жак, колони й шпилі чорними смугами вкрили цілий правий берег. Лінії фасадів, коридори вулиць, піднесені хвилі дахів усе ще палали, але вже значно тьмяніше. У тьмяних вікнах догорали скалки полумені, немов будинки розсипалися на жар. Лунали далекі дзвони. Гомін котився і знову стихав. І небо, ширшаючи разом із вечором, розкладало навколо свою бузкувату з золотими й пурпуровими жилами скатертину над містом, що червоніло. Раптом знову спалахнула велика пожежа; Париж запалав останнім полум'ям, що освітило його аж до передмість, невідомо де загублених.

Потім здалося, що падає сірий попіл, і квартали лишилися у напівтемряві, легкі й чорнуваті, немов згасле вугілля.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ.

I.

Одного травневого ранку Розалі прибїгла із своєї кухні, як була, навіть із ганчіркою в руці і сповістила з фамільярністю розбещеної служниці:

— О, пані, ідіть но мерщій! Пан абат там унизу в лікаревому саду копає землю.

Елен не поворухнулася. Але Жанна вже кинулася, щоб побачити. Повернувшись, вона вигукнула:

— Вона дурна, ця Розалі! Він зовсім не копає землю. Він там з садівником, що ставить рослини на маленького возика... Пані Деберль обриває всі троянди...

— Це, певне, для церкви,—спокійно відповіла Елен, дуже ретельно працюючи над вишиванням.

За кілька хвилин почувся дзвоник, і з'явився абат Жуве. Він прийшов сповістити, щоб другого вівтірка не чекали на нього. Всі найближчі вечори він братиме участь у службах свята Пречистої. Кюре доручив йому прикрасити церкву. Це буде чудово. Всі ці дами надавали йому квіток. Він чекав іще на дві пальми по чотири метри заввишки, щоб поставити їх праворуч і ліворуч од вівтаря.

— О, мамусю... мамусю,—бурмотала Жанна, слухаючи, немов зачарована.

— Ну, ви не знаєте, мій друже,—сказала, посміхаючися, Елен,—якщо ви не можете прийти самі, ми прийдемо до вас... Ви зовсім спантеличили Жанну вашими букетами.

Вона майже не була побожною, навіть не бувала ніколи на обіднях, покликаючися на нездоров'я своєї дочки, що виходила з церкви, вся тремтячи. Старий настоятель уникав релігійних розмов з нею. Він просто казав з добрячою терплячістю, що добрі душі знаходять собі порятунок і самі через свою розсудливість та милосердя. Бог уже знає, як ставитися до них.

Аж до вечора другого дня Жанна тільки й мріяла, що про свято Пречистої. Вона розпитувала свою матір, вона мріяла про церкву, сповнену білих троянд, з тисячами свічок, про небесні голоси, про солодкі пахощі. І вона хотіла бути поблизу віттаря, щоб краще бачити мережаний одяг богородиці, одяг, що коштував силу грошей, як казав абат. Але Елен заспокоювала її, загрожуючи не взяти її з собою, якщо вона робитиме сама себе хворою заздалегідь.

Нарешті ввечері, після обіду, вони пішли. Ночі були ще свіжі. Коли вони прийшли на вулицю Благовіщення, де стоїть Нотр-Дам-де-Грас, дитина тремтіла.

— Церкву нагріто, — сказала їм мати. — Ми сядемо біля самої пічки.

Коли вона штовхнула оббиті повстю двері, що по волі відчинилася, їх охопила тепла вогкість, засяло яскраве світло й залунав спів. Служба вже почалася.

Елен, бачачи, що всередині церкви вже повно людей, пішла стати десь у притворі. Але їй довелося подолати силу перепон перш, аніж дістатися до віттаря. Вона тримала руку Жанни, терпляче посуваючися вперед, потім, відмовляючись іти далі, нарешті, зайняла два перші вільні стільці, що трапилися. Колона ховала від них половину хорів.

— Я нічого не бачу, мамо, — пробурмотала мала з великою прикрістю. — Нам тут дуже погано.

Елен примусила її замовкнути. Тоді дитина почала вередувати. Вона бачила перед собою тільки величезну спину якоїсь старої дами. Коли мати обернулася, вона побачила, що дитина стоїть на стільці.

— Чи ти сядеш? — сказала вона, знижуючи голос. — Ти нестерпна.

Але Жанна впиралася.

— Та слухай, це пані Деберль... Ось вона там, усередині. Вона робить нам знаки.

Жвавий опір викликав у молодій жінки нетерплячий рух. Вона струснула дитину, що відмовлялася сісти.

Після балю, протягом трьох днів вона уникала відвідувати лікаря, відмовляючися тисячею справ.

— Мамо,—продовжувала Жанна з дитячою впертістю,—вона дивиться на тебе, вона каже тобі добридень.

Тепер Елен уже мусіла повернути очі й привітатися. Дві жінки вклонилися одна одній.

Пані Деберль у шовкому одязі з тисячею смужок, прикрашеному білим мереживом, сиділа в середині церкви за два кроки від хорів, дуже свіжа й помітна. Вона прийшла із своєю сестрою Поліною, що почала жваво жестикулювати рукою. Співи продовжувалися, широкий голос натовпу котився гамою, що спускалася, а дуже високі дитячі ноти щораз пронизували повільний і рівноважний ритм співів.

— Вони запрошують тебе прийти до них, ти ж добре бачиш,—сказала Жанна, тріумфуючи.

— Це дарма, нам чудово й тут.

— О, мамо, підемо до них! У них є два стільці.

— Ні, зійди но. Сядь.

Проте, дами настоювали, посміхаючися їм, не звертаючи найменшої уваги на легкий скандал, що його вони викликали; вони, навпаки, були щасливі, бачачи, що люди обертаються. Елен мусіла поступитися. Вона штовхнула дуже раду Жанну, силкуючися пройти, тим часом руки її тремтіли від стриманого гніву. Але це була не така легка справа. Парафіяни зовсім не хотіли безладдя, що створювалося, і міряли її обуреними поглядами, розкривши роти і не припиняючи співати.

Вона пробивалася отак протягом довгих п'яти хвилин, оточена бурею голосів, що гриміли все голосніше. Коли вона не могла пройти, Жанна дивилася на всі ці порожні чорні роти і притискувалася до матері. Нарешті, вони дісталися до вільного місця перед хорами, їм треба було зробити тільки кілька кроків.

— Ну ж бо, йдіть сюди, — пробурмотала пані Деберль.—Абат сказав мені, що ви прийдете, і я зберегла для вас два місця.

Елен подякувала і відразу ж почала перегортати свій молитовник, щоб гостро перервати розмову. Але Жюльєта зберігала свої світські звички. Вона почувала себе цілком вигідно тут, чарівна й балакуча, немов у своєму сальоні, нахилившись, вона далі говорила:

— Вас ніде не видно. Я б завітала завтра до вас. Принаймні, ви не були хворі?

— Ні, дякую... всілякі справи...

— Послухайте, треба, щоб ви прийшли завтра обідати... по-сімейному, тільки ми...

— Ви дуже ласкаві... ми побачимо.

І вона, здавалося, зосередилась і почала прислухатися до співів, вирішивши більше не відповідати. Поліна взяла Жанну до себе, щоб та погрілася біля пічки, теплом якої вона насолоджувалася з виглядом щасливої мерзлячки. Обидві, у вогкому подиху церкви, підводилися, з цікавістю оглядаючи кожну річ, низьку стелю з фігурною різьбою, присадкуваті колони, з'єднані півкруглими арками, відкіля звисали панікадила на катедрі з різного дуба. Кучеряві голови рухалися під ритм співу, їхні погляди доходили аж до темних кутків притворів, до капиць, що губилися, осяяні золотом, до хрестильниці з ґратами біля головних дверей. Але вони завжди поверталися до сьйва хорів, з його яскравими фарбами й блиском позолоти; все у вогні, кришталеве панікадило звисало із склепіння; величезні канделябри вирівнювали хвилясту лінію свічок, що пронизували дощем симетричних зірок темну глибину церкви, відокремлюючи світлом головний вівтар, подібний до великого букета з листя й квітів. Угорі над цілим полем троянд богородиця, одягнена в атлас і мережива, увінчана перлами, тримала на руці Ісуса в довгому одязі.

— Ну, тобі тепло? — запитала Поліна. — Це просто чудово.

Але Жанна в захопленні дивилась на богородицю поміж квітів. Вона тремтіла. Вона злякалася, що погано

поводиться, спустила очі, силкуючися зацікавитись білими й чорними тафлями, щоб тільки не плакати. Ламкі дитячі голоси з хору легко ворушили їй волосся своїм подихом.

Тим часом Елен, пильно дивлячись у свого молитовника, щоразу віддалялася, коли тільки відчувала, що Жюльєта торкається її своїм мереживом. Вона зовсім не була готова до цієї зустрічі. Не зважаючи на присягу, що її вона поклала на себе, присягу свято любити Анрі, але ніколи не належати йому, вона відчувала тривогу, думаючи, що вона зраджує цю жінку, що так довірливо й лагідно ставиться до неї. Єдина думка сповняла її, — вона зовсім не піде на цей обід. І вона шукала способів, що дали б їй змогу потроху порвати відносини, які ображали її чесність. Але грім голосів за кілька кроків від неї заваджав їй думати; вона нічого не знаходила, вона віддавалася колисанню співу, побожному і приємному настрою, що його ніколи не відчувала в церкві.

— Чи вам уже хтось розповідав історію пані де-Шермет? — запитала Жюльєта, знову охоплена випадком балакучости.

— Ні, я нічого не знаю.

— Ну, так от уявіть собі. Ви бачили її онуку, таку велику на зріст, як на її п'ятнадцять років? Річ у тім, що її хочуть віддати на той рік за того маленького брюнета, що його завжди бачать поміж спідниць її матері. Про це говорять, говорять...

— Ах! — сказала Елен, що зовсім не слухала.

Пані Деберль перейшла до інших подробиць. Але раптом співи скінчилися, орган застогнав і замовк. Тоді замовкла й вона, раптом здивовано відчувши розкати свого голосу в глибокій тиші. Священник щойно з'явився на своїй катедрі. Він затремтів і потім почав говорити. Ні, безперечно, Елен не піде на цей обід. Втупивши очі у священника, вона уявила собі це перше побачення з Анрі, що його уникала вже три дні, вона бачила його блідим у гніві, уявляла, що він дорікає їй за те, що вона ховається від усіх у себе, і боялася, що не покаже себе досить холодною.

В її мріях священник зник, вона сприймала тільки окремі фрази, що їх вимовляв відкілясь згори зворушливий голос:

— Це була несказана мить, коли богородиця, схиливши голову відповіла — „ось служниця господня“.

О, вона буде мужньою! Вся її розсудливість повернулася до неї. Вона відчуватиме радість бути коханою, вона ніколи сама не признається у своєму коханні, бо вона добре відчувала, що лише цією ціною можна забезпечити собі спокій. І як вона кохатиме,—глибоко, нічого про це не кажучи, задовольняючись з самого слова Анрі, самого погляду, що ним вони обмінюються здалека, лише тоді, коли випадок наблизить їх одно до одного. Це була мрія, що сповняла її думкою про вічність. Церква довкола неї ставала для неї близькою, милою. Священник казав:

— Янгол зник. Марія поринула у споглядання божественної таємниці, що творилася в ній, сповненій світла й любови...

— Він говорить дуже добре, — пробурмотала пані Деберль, нахилиючися. — І він зовсім молодий, — йому ледве тридцять років, чи не так?

Пані Деберль була зворушена.

Релігія подобалася їй, як почуття гарного смаку. Приносити квіти до церков, мати маленькі справи з священниками, людьми ввічливими, скромними, з добрими почуттями, приходити в туалеті до церкви, де вона афектовано згоджувалася щомісяця допомагати богові бідних. Це давало їй особливі радощі, тим паче, що її чоловік був не надто богомільний. Отже її побожність набирала смаку забороненого плоду. Елен подивилася на неї й відповіла їй лише нахилом голови. Обличчя обох зблідли й посміхалися. Знявся великий гамір від стільців і хусток. Священник щойно покинув катедру, кидаючи цей останній вигук:

— О, поширюйте вашу любов, побожні душі християнські! Бог віддається вам, ваше серце сповнене його присутності. В його ласці тоне ваша душа.

Відразу ж загудів орган. Прозвучала літанія богородиці з її закликами палкої ніжності. З притворів, з

тіні віддалених капиць, лунав спів далекий і приглушений, немов би це сама земля відповідала янгольським голосам дітей хору. Подих повівав над головами, подовжуючи прямі вогні свічок, а божа мати у своєму великому трояндовому букеті, поміж квітів, що вмирили, віддаючи свої останні пахощі, спустила, здавалося, голову, щоб посміхнутися своєму Ісусові.

Раптом Елен обернулася, охоплена інстинктивною тривою.

— Чи ти не хвора, Жанно? — запитала вона.

Дитина, зовсім біла, з вогкими очима, немов уся в струмку молитовного захоплення, дивилась на вітгар, бачила, як множаться, падають дощем троянди. Вона пробурмотала:

— О ні, мамо!.. Я запевняю тебе, я задоволена, дуже задоволена.

Потім вона запитала:

— А де ж твій добрий друг?

Вона казала про абата. Поліна помітила його, — він мав місце на хорах. Але треба було підвести Жанну.

— А, я його бачу!.. Він дивиться на нас, він робить маленькі очі...

Абат „робив маленькі очі“, як казала Жанна, коли він сміявся внутрішнім сміхом. Елен тоді обмінялася з ним дружнім знаком головою. Це було для неї немов якоюсь певністю спокою, останньою запорукою душевної ясності, що робила їй церкву дорогою й присипляла її блаженством, повним милосердя. Кадила колихалися перед вітгарем, легкі купи диму підносились угору, прозвучав одпуск священника, дароносиця, подібна до сонця, поволі підносилася й проходила над чолами, схиленими до землі. Елен лишалася нерухомою на землі у щасливім занімінні, коли вона почула слова панні Деберль:

— Це кінець, ходім но!

Рух стільців, тупотіння перекочувалося під склепінням. Поліна взяла Жанну за руку. Йдучи першою, разом із дитиною, вона питала її:

— Ти ніколи не була в театрі?

— Ні. А що, це ще краще?

Маленька дівчинка, з переповненим серцем, хитала підборіддям, немов стверджуючи, що не може бути нічого кращого. Але Поліна не відповіла: вона щойно стала просто перед священником, що проходив у стихарі, і коли він був за кілька кроків, вона сказала зовсім голосно з таким виразом, що дві парафіянки обернулися до неї:

— О, яка гарна голова!

Тим часом Елен підвелася. Вона пішла обік Жюльєти в натовпі, що ледве посувався. Перейнята ніжністю, немов стомлена й безсила, вона не відчувала більш жодної тривоги від того, що та йшла біля неї. Одну мить китиці їхніх голих рук торкнулися одна однієї, й вони посміхнулися. Вони задихувалися, і Елен, охороняючи Жюльєту, схотіла, щоб та пройшла перша.

Вся їхня інтимність, здавалося, знову повернулася.

— Це вирішено, чи не так? — запитала пані Деберль. — Ми чекаємо на вас цього вечора.

Елен не мала сили відмовитися. Там, на вулиці, вона побачить. Нарешті, вони вийшли останні. Поліна й Жанна чекали на них на протилежнім тротуарі. Але їх спинив плаксивий голос.

— Ах, моя добра пані, як уже давно я не мала щастя бачити вас!

Це була тітка Фетю. Вона прохала милостині біля дверей церкви. Заступивши дорогу Елен, немов би вона підстерігала її тут, вона казала далі.

— Ах, я була дуже хвора все, знаєте, там, у шлунку... Тепер це точнісінько удари молота... І анічогісінько вдома... Я не наважувалася казати вам про це... Хай вже нагородить вас добрий бог!

Елен щойно сунула їй у руку монету, обіцяючи подумати про неї.

— Дивись! — сказала пані Деберль, спиняючися на паперті, — хтось розмовляє з Поліною та Жанною... Та це Анрі!

— Так, так, — підхопила тітка Фетю, що переводила свої хитрі погляди з однієї дами на другу. — Це добрий пан лікар... Я бачила його протягом цілої церемонії: він не сходив з тротуару, він чекав на вас, — це певне...

Ось свята людина. Я кажу так, бо це правда перед богом, що чує нас... О, я знаю вас, пані! Ви маєте чоловіка, що заслуговує на те, щоб бути щасливим... Хай небо здійснить ваші бажання, хай всі його благословення спочинуть на вас! Во ім'я вітця, й сина, й святого духа, хай буде так!

І її обличчя в тисячі зморшок, подібне до старого яблука, її маленькі невгамовні й лукаві очі все блукали, переходячи з Жюльєти на Елен, і не можна було зрозуміти ясно, до якої з двох вона зверталася, кажучи про доброго лікаря.

Вона супроводжувала їх безугавним бурмотінням, де уривки плаксивих фраз плуталися з побожними вигуками.

Елен була здивована й зворушена стриманістю Анрі. Він ледве наважувався підвести на неї очі. Коли його жінка щось пожартувала з приводу його поглядів, що заваджали йому входити до церкви, він пояснив просто, що він прийшов сюди назустріч дамам, палячи дорогою сигару, й Елен зрозуміла, що він бажав знову її бачити, щоб їй показати, як вона винна перед ним, боячися з його боку брутального поводження. Безперечно, він, як і вона, дав собі присягу поводитися розсудливо. Вона не питала себе, чи може він бути щирим перед самим собою, це робило її надто нещасливою — бачити нещасливим його. Тому, йдучи від Деберлів з вулиці Вінез, вона весело сказала:

— Ну, хай так! До завтра о сьомій!

Тепер стосунки зав'язалися ще щільніші, почалося чудове життя.

Для Елен це було так, немов Анрі ніколи не піддавався хвилині божевілля: вона мріяла про це, вони кохають одно одного, але не признаватимуться одно одному про це. Вони будуть задоволені вже з того, що знатимуть про це. Чарівні години, коли вони, нічого не кажучи про свою ніжність, завжди промовлятимуть рухами, інтонацією, навіть самою мовчанкою. Все приводило їх до цього кохання, все купало їх у цій пристрасті, що її вони носили з собою, навколо себе, немов єдине повітря, де вони лише й могли жити.

І вони могли вибачати самим себе завдяки цій чесності, вони цілком свідомо грали цю комедію своїх сердець; бож вони не дозволяли собі навіть стискати руки, і це надавало безмірної насолоди простому щастю, що вони його собі здобули.

Щовечора дами приєднувалися одна до одної, щоб іти до церкви. Захоплена пані Деберль відчувала у цьому нову втіху, для якої вона почасти поступилася танцювальними вечірками, концертами, прем'єрами в театрах, вона віддавалася новим емоціям, і тепер її можна було зустріти тільки з черницями й абатами. Релігійні вірування, що їх вона винесла ще з пансіону, знову оселилися в її перевернутій голові й давалися знаки своєю тимчасовою побожністю, що бавила її, немов би їй пригадалися забуті гри її дитинства. Елен, що зросла і була вихована поза всякою побожністю, все ж віддавалася чаруванню божих відправ місяця богородиці, тим більше, що її робила щасливою радість, яку, здавалося, приносило це Жанні. Обідали раніш, термосили Розалі, щоб не спізнитися і не прогавити гарних місць. Потім заходили по Жюльєту. Якось взяли Люсьєна, але він так погано поводився, що від того часу його лишали вдома. І коли Елен увіходила в теплу церкву, що вся сяла свічками, її охоплювало почуття безсилости й спокою, що потроху ставало конче потрібне їй. Якщо вдень вона ловила себе на тім, що невиразна тривога охоплює її, коли вона згадує про Анрі, церква ввечері знову присипляла її. Через край сповнені божественного надхнення, звучали співи, щойно зрізані квіти проймали своїми дурманними пахощами задушливе повітря церкви.

Елен вдихала тут у себе все перше сп'яніння весни, обожання жінки, піднесене аж до культу, і впивалася цією таємницею любови й чистости, стоячи перед Марією, — дівчиною і матір'ю в короні з білих троянд. Щодня вона стояла навколюшках все довше.

Іноді вона раптом помічала, що стоїть, з складеними на молитву руками. А коли служба була вже скінчена, на зміну їй приходила інша втіха, — втіха повертання додому. Анрі чекав біля двсрей, вечори були теплі,

поверталися темними й мовчазними вулицями Пассі, коли-не-коли обмінюючися словами.

— Але ж ви робитеся побожною, моя люба!—сміючися, сказала одного вечора пані Деберль.

Це була правда. Елен дозволяла побожності входити в її широке розкрите серце. Ніколи б вона не повірила, що так приємно кохати. Вона знову й знову йшла сюди, як до місця зворушливої ніжності, де їй дозволялося мати на очах вогкість, лишатися без жодної думки, ніяковіти у почутті німого обожання. Щовечора, протягом години, вона більше не боронилася. Розквіт кохання, що його вона носила в собі, що його стримувала протягом цілого дня, мав, нарешті, змогу вийти з її грудей на волю, перетворившись на молитву у присутності всіх, в оточенні натовпу, що тремтів у релігійному захопленні.

Молитви, що їх белькотали, ставання навколюшки, благословіння, ці слова й ці невиразні рухи, що безнастанно повторювалися, заколисували її, здавалися їй єдиною мовою, завжди тим самим почуттям, що висловлювалося тим самим словом і тим самим знаком. Вона мала потребу вірити, вона була захоплена божественною ласкою.

І Жюльєта не жартувала тільки з самої Елен, вона твердо казала, що сам Анрі теж повертається до релігії. Хіба тепер він вже не входить у саму церкву, щоб чекати на них тут? Атеїст, поганець, який казав, що він шукав душу кінцем свого скальпеля—і ще не знайшов її. Скоро Жюльєта помічала його перед катедрою за колоною, вона штовхала ліктем Елен.

— Дивіться, він уже тут... Чи ви знаєте, що він не хотів сповідатися навіть тоді, коли ми брали шлюб? Ні, далєбі, у нього кумедна постать! Він дивиться на нас з таким смішним виглядом. Ви тільки подивіться на нього.

Елен не відразу підводила голову. Служба мала зараз скінчитись, кадило курилося, радісно гримів орган. Але її подруга не була з таких жінок, що можуть когось дати спокій—і Елен мусіла відповідати.

— Так, так... я його бачу,—белькотіла вона, не підводячи очей.

Вона відчула його присутність, коли осанна прокотилася своїм громом по церкві. Подих Анрі, здавалося їй, доходить на крильцях співу аж до самої її потилиці. Їй здавалося, що вона бачить за собою його погляди, які освітлювали склепіння й обволікали її, коли вона стояла навколюшках, золотим промінням. І вона починала молитися так палко, що їй бракувало слів. Він, дуже серйозний, мав на обличчі коректний вираз людини, що зайшла до бога по своїх дам, як ото він пішов би чекати на них у театральнім фойє.

Але, коли вони приєдналися одно до одного у натовпі, що поволі виходив з церкви, обоє вони відчули, що були близькі одно одному, ще попереду з'єднані цими квітами й цими співами. І вони уникали розмови, бо серця їхні були в них на вустах.

П'ятнадцятого дня пані Деберль утомилася. Вона стрибала від одного захоплення до іншого, бо її мучила конечна потреба робити те, що роблять цієї хвилини всі інші.

Тепер вона вже вся поринула у справу добродійних базарів. Вона дряпалася щодня після полудня на шістдесят поверхів, щоб збирати доброхитні офіри малярками від відомих художників, а вечори свої вона використовувала виключно на те, щоб головувати з дзвоником на зборах дам-патронес. Тому якось у четвер, увечері, Елен із своєю дочкою лишилися самі в церкві. Після проповіді, коли хор почав „Величить душа моя“, молода жінка, покійрно слухаючи голоса свого серця, повернула голову: Анрі був тут, на звичайнім місці. І вона лишилася із схиленим додолу чолом аж до самого кінця служби, чекаючи на вороття.

— Ах, як це ласкаво з вашого боку прийти сюди,— сказала із своєю дитячою фамільярністю Жанна, коли вони виходили.—Мені було б страшно на цих темних вулицях.

Але Анрі удав з себе здивованого. Він, мовляв, гадав зустріти тут жінку.

Елен дала відповідати дівчинці, а сама йшла за ними, нічого не кажучи. Коли вони проходили всі втрьох папертю, почувся жалісний голос:

— Будьте милосерді... Бог вам за це заплатить...

Щовечора Жанна спускала монету в десять су в руку тітки Фетю. Коли тітка помітила лікаря одного з Елен, вона просто хитнула головою з тямким виглядом, замість того, щоб почати, як завжди, надто голосно висловлювати свою подяку.

З церкви всі вже вийшли, і тому вона почала йти за ними, тягнучи ноги по землі, невиразно бурмочучи крізь зуби. Іноді, де б іти вулицею Пассі, дами гарними ночами поверталися вулицею Рейнуар, збільшуючи через це свою дорогу на п'ять чи шість хвилин. Цього вечора Елен пішла вулицею Рейнуар, — вона бажала тіні й тиші, і тому охоче віддалася чарам цього довгого безлюдного шосе, зрідка освітлюваного газовими ріжками, — навколо не було помітно на бруку жодної тіні пішохода.

Пассі вже спав, дихаючи тихим подихом провінціального міста. По краях тротуару витяглися готелі, дівочі пансіони, чорні у міцнім сні табльдоти, де на кухні ще було видно світло. Жодна крамничка не розрізала темряву промінням своєї вітрини. Ця самотність стала за велику втіху Елен і Анрі. Він навіть не наважився взяти її під руку. Жанна йшла поміж них, по середині шосе, посипаного піском, як алея парку. Будинки скінчилися, витяглися мури, по яких спускалися кереї ломіносу і квітки бузку. Великі сади розділяли готелі, через ґрати іноді можна було бачити темні купи зелені, де моріжки відрізнялися своїм ніжнішим тоном від дерев, букети ірисів у вазах, що їх ледве можна було розгледіти, сповняли повітря пахощів.

Усі троє почали йти повільніше під покриттям цієї вогкої весняної ночі, що ляла на них свої пахощі, і коли Жанна, бавлячися, по-дитячому підводила обличчя вгору, на небо, вона повторювала:

— О, мамусю, дивись, скільки зірок!..

Але позаду їх кроки тітки Фетю здавалися луною їхніх. Вона наближувалася, чути було уривок латин-

ської фрази: „богородице, діво, радуйся“, — бурмотання цих слів безперестанку відновлювалося на однім і тім самім місці. Тітка Фетю молилася по чотках, повертаючися додому.

— Я ще маю монету. Що, як я її дам їй? — запитала Жанна в матері.

І, не чекаючи на відповідь, вона вислизнула й побігла до старої, що вже мала увійти до пасажу О.

Тітка Фетю взяла монету, закликаючи всіх небесних святих. Але рівночасно вона схопила дитину за руку, затримала її і, змінивши голос, запитала:

— А що, друга дама хвора?

— Ні, — відповіла здивована Жанна.

— Ах! Хай береже її небо, хай воно осипле її своїми ласками, її та її чоловіка... Не тікайте, моя добра панночко... Дайте, я скажу „богородицю“ за вашу маму, а ви відповісте „амінь“ разом зо мною... Ваша мама на це дозволяє, ви потім її доженете.

Тим часом Анрі й Елен підійшли під тінь високих каштанів край дороги, тремтячи від того, що раптом лишилися на самоті. Тихо пройшли вони кілька кроків, каштани вкрили всю землю навколо дощем своїх маленьких квітів, і вони йшли цим рожевим килимом. Потім вони спинилися, — серця їхні були надто повні, щоб дати їм можливість спокійно йти далі.

— Пробачте мені! — просто сказав Анрі.

— Так, так, — пробелькотіла Елен, — але тільки мовчіть, благаю вас.

Відчувши, що його руки торкнулися її, вона відійшла. На щастя, Жанна прибігла назад.

— Мамо!.. Мамо!.. — кричала вона. — Вона примусила мене сказати „богородицю“, щоб це принесло тобі щастя.

І всі троє повернулися на вулицю Вінез, а тітка Фетю тим часом спускалася сходами пасажу О, закінчуючи свою молитву по чотках.

Минув місяць. Пані Деберль тільки двічі чи тричі ще з'явилася в церкві. Однієї неділі, останньої, Анрі знову наважився чекати на Елен та Жанну. Поворотна дорога була чудова. Цей місяць минув надзвичайно

спокійно. Маленька церква, здавалося, прийшла на допомогу, щоб дати спокій і тим часом підготувати кохання.

Елен спочатку заспокоїлася, щаслива, що знайшла собі притулок в релігії, де, вона гадала, зможе кохати, не соромлячись. Але глуха робота почуття тривала, і коли Елен прокидалася від свого побожного заніміння, вона відчувала себе в полоні якихось ліян, що видерли б з неї м'ясо, якщо вона схотіла б їх розірвати. Анрі зберігав свою пошану. Проте, вона добре бачила, що полум'я щораз пробивається на його обличчі. Вона боялася якогось пориву божевільного бажання. Вона сама завдавала собі жаху, схоплена раптовими випадками гарячки.

Якогось полудня, повертаючися із гулянки разом із Жанною, вона пішла вулицею Благовіщення й увійшла в церкву. Дівчинка скаржилася на велику втому. Аж до останнього дня вона ніяк не хотіла признатися, що вечірня служба втомлювала її, таку велику насолоду це давало їй, але її щоки набрали воскової блідости, і лікар радив повести її далеко гуляти.

— Сідай тут,—сказала їй матір.—Ти відпочинеш... Ми лишимось тільки десять хвилин...

Вона посадила її біля колони. Сама ж стала навколошки за декілька стільців далі.

Робітники, у глибині, перед віттарем, виривали цвяхи з оббивки, виносили горщики з квітами;—служби місяця Богородиці напередодні скінчилися.

Закривши руками голову, Елен нічого не бачила, нічого не чула. Вона з тривогою питала себе, чи не повинна вона признатися абатові Жуве у жахливій кризі, що її переживала. Він дасть їй пораду. Може, він поверне їй втрачений спокій. Але в глибині її серце через край сповнювалося радістю, що народжувалася з самої її туги. Вона пестила свій біль, вона тремтіла, щоб священник якось не зміг зцілити її. Минуло десять хвилин, минула година. Вона поринала в боротьбу із своїм серцем.

І коли, нарешті, вона підвела голову з очима, повними сліз, вона побачила обік себе абата Жуве,

погляд його був перейнятий прикрістю. Він керував тут робітниками. Пізнавши Жанну, він щойно підійшов сюди.

— Що з вами, дитино моя? — запитав він Елен, що швидко підвелася й, стоячи, обтирала сльози.

Вона не знайшла, що відповісти, боячися впасти навколюшки й нестримно заридати. Він підійшов іще ближче й лагідно промовив:

— Я не можу вас питати, але чому ви не довіряєте мені, священникові, а до того ще й другові?

— Потім, — белькотіла вона, — потім, я обіцяю вам це...

Тим часом Жанна, спочатку терпляче чекала, розважаючися розгляданням кольорових вікон, статуй, царських ворот, сцен Хрестового Шляху, виліплених маленькими барельєфами вздовж притворів. Потроху свіже повітря церкви оповило її немов саваном, і в цій утомі, що заваджала їй навіть думати, їй щораз гіршало від побожної тиші каплиць, дзвінкої луни від найменшого шуму, від цього священного місця, де, здавалося їй, вона зараз помре. Але найбільший смуток вона відчувала, бачачи, як виносять із церкви квіти. В міру того, як зникали великі букети троянд, з'являвся віттар, голий і холодний. Цей мармур без жодної свічки, без диму кадила, леденив її. Одну мить богородиця, вся у мереживі, хитнулася, а потім упала горілиць на руки двох робітників. Тоді Жанна тихо скрикнула, руки їй розкинулися, і вона витяглася на землі, скорчена припадком, що вже кілька днів загрожував їй.

І коли, приголомшена цим випадком, Елен за допомогою засмученого абата змогла віднести її до фіякру, вона повернулася до паперти, витягши руки і вся тремтячи:

— Це все церква, це все церква! — повторювала вона з обуренням, де був жаль і догана за місяць побожної ніжності, що її вона пережила тут.

II.

Ввечері Жанні вже було краще. Вона змогла підвестися. Щоб заспокоїти матір, вона вперто пішла,

ледве тягнувши ноги, до їдальні і сіла там перед своєю порожньою тарілкою.

— Це нічого,—казала вона, силкуючися посміхнутися.—Ти ж добре знаєш, що я дохлячка. Їж но, ти! Я хочу, щоб ти їла!

І вона сама, бачачи, що матір дивиться, яка вона бліда і як тремтить, нарешті, хоч і не могла проковтнути й крихти чогось, сказала, що вона трошки хоче їсти. Вона з'їсть трохи варення, вона присягається. Тоді Елен поспішно почала їсти, дитина ж усе з тією самою посмішкою, але нервово тремтячи головою, дивилась на неї з обожанням в погляді. Потім за десертом вона хотіла додержати свого слова. Але сльози з'явилися на її повіках.

— Це не минає, ти бачиш!—пробурмотала вона:—не треба на мене сердитись.

Вона відчувала жахливу втому, що від неї умлівала. Її ноги здавались їй мертвими, залізна рука стискала їй плечі. Але вона трималась молодцем і стримувала легкі крики, що їх викликав у неї гострий біль у шиї. На одну мить, коли голова їй надто поважчала, вона забулася, пригнічена стражданням. І мати, бачачи, як вона марніє, яке кволе її ніжне, любе тіло, не мала сили кінчити грушу, що її силкувалася їсти. Ридання здушили її. Вона випустила серветку й взяла Жанну на руки.

— Моя дитино!.. моя дитино!..—белькотіла вона, і серце їй розривалося, коли вона дивилася на цю їдальню, де її дівчинка так часто звеселяла її своїм ласуванням, коли гарно себе почувала.

Жанна випростувалася, намагаючися весело посміхнутися.

— Не муч себе... це нічого... напевне. Тепер, коли ти скінчила, ти мене покладеш спатоньки. Я хотіла бачити тебе за столом, бож я добре тебе знаю, ти інакше не проковтнула б і крихти.

Елен віднесла її. Вона підкотила її маленьке ліжко до свого, до іншої кімнати.

Коли Жанна простяглася на ліжку під ковдрою, накиненою аж до підборіддя, їй помітно покращало. Вона

нарікала — лише на глухий біль у голові ззаду. Потім вона зворушилася — її пристрасна любов, здавалося, ще побільшала від того часу, як почалися її страждання. Елен мусіла поцілувати її, присягаючися, що дуже любить її, і обіцяти поцілувати її ще, коли вона ляже.

— Це немає значіння, якщо я сплю. Я однаково відчуваю тебе.

Вона заплющила очі й заснула. Елен лишилася біля неї, щоб бачити, як вона спить. Коли навшпиньках прийшла Розалі запитати, чи може вона вже піти, вона їй відповіла ствердним рухом голови.

Пробила одинадцята година, Елен усе ще була тут, коли їй здалося, що хтось тихо стукає в двері ганку. Вона взяла лампу й дуже здивована пішла побачити, в чім річ.

— Хто там?

— Це я, відчиніть! — відповів придушений голос.

Це був голос Анрі. Вона швидко відчинила, вважаючи цю візиту за природню. Безперечно, лікар щойно довідавсь про випадок з Жанною й прибіг, хоч вона не посилала по нього, бо була охоплена соромом, гадаючи, що поступається ним задля здоров'я своєї дочки.

Але Анрі не дав їй часу говорити. Він пішов слідом за нею до їдальні. Він тремтів, і кров ударила йому в обличчя.

— Я прохаю вас, пробачте мені, — пробелькотів він, хапаючи її за руку, — ось вже три дні, як я вас не бачив, я не зміг подолати потребу вас бачити.

Елен забрала свою руку. Він подався назад і, дивлячися на неї, говорив далі:

— Не бійтеся... я кохаю вас! Я лишився б стояти біля ваших дверей, якби ви мені не відчинили. О, я добре знаю, що все це божевілля, але я кохаю вас, кохаю...

Вона слухала його дуже серйозно і з німою суворістю, що мучила його. Цей прийом викликав у нього цілий струмок пристрасних слів.

— Ах, навіщо граємо ми цю жорстоку комедію!.. Я не можу більше, інакше моє серце розірвалося б.

Я зробив би щось божевільне, гірше, ніж те, що було того вечора, я схопив би вас перед усіма і кудись поніс би.

Невиразне бажання, здавалося, корчить йому руки. Він наблизився, він цілував її одяг, його руки блукали, мов у гарячці. Вона стояла нерухомо, наче льодова статуя.

— Значить, ви нічого не знаєте?—запитала вона.

Але він схопив її голу, під відкритим рукавом, руку й почав покривати її жадібними поцілунками, вона, нарешті, нетерпляче відсторонилася.

— Але ж залишіть це! Ви ж добре бачите, що мені зараз абсолютно не до цього. Чи можу я навіть подумати про щось таке!

Вона заспокоїлася й запитала вдруге:

— Значить, ви нічого не знаєте? Моя дочка хвора. Я задоволена, що бачу вас. Ви мене заспокоїте.

Беручи лямпу, вона пішла перша, але на порозі обернулася, щоб сказати йому твердо, дивлячись на нього своїм ясним поглядом.

— Я забороняю вам починати тут... ніколи, ніколи...

Він пішов за нею, ще тремтячи, погано розуміючи те, що вона йому казала. В кімнаті цієї нічної години, поміж розкиданої білизни й одягу, він знову дихав цими пахощами вервени, що так зворушили його тоді, коли першого вечора він побачив Елен розкуйовджену, коли в неї впала з плечей шаль.

Знайти її знову тут і стати навколюшки, вбирати все це повітря кохання, що віяло у кімнаті, і чекати так з обожанням, коли прийде день, щоб забутися під владою своєї мрії! Його скроні розривалися, він сперся на маленьке залізне ліжко дитини.

— Вона заснула,— сказала тихо Елен.—Подивіться на неї.

Він нічого не розумів. Припадок його пристрасти не хотів угамуватися, бо вона схилилася перед ним, і він побачив її золотисту потилицю з тонким кучерявим волоссям. І він заплющив очі, щоб подолати своє бажання поцілувати її в це місце.

— Лікарю, ви ж бачите, вона палає!.. Це щось серйозне, кажіть?

Тоді, охоплений божевільним бажанням, що розривало йому голову на частки, він механічно помацав пульс Жанни, професійна звичка вже опанувала його. Але боротьба була надто велика, він лишився на одну мить нерухомим, не розуміючи, здавалося, що він тримає цю бідну маленьку ручку в своїй.

— Скажіть, у неї дуже велика лихоманка?

— Дуже велика лихоманка, ви гадаєте?

Маленька ручка зогривала його руку. Знов стало тихо. Лікар прокидався в ньому. Він полічив пульс. Вогонь у його очах погасав. Потроху його обличчя зблідло, він нахилився, заспокоєний, пильно дивлячися на Жанну, і пробурмотав:

— Припадок дуже важкий, ви маєте рацію... Мій боже, бідна дитина!

Його бажання вмерло, його опанувало єдине почуття — зробити їй послугу. Вся його холонокровність поверталася до нього. Він сів і почав розпитувати матір про все, що було перед припадком.

Цієї хвилини дитина прокинулася, стогнучи. Вона скаржилася на жахливий біль у голові. Біль у шиї і в плечах так зміцнів, що вона не могла більше зробити жодного руху без того, щоб не заридати.

Елен, стоячи навколюшках з другого боку ліжка, підбадьорувала її, посміхаючися їй, хоч серце її розривалося від страждань, що мучили її дочку.

— Та тут хтось є, мамо, — запитала Жанна, обертаючися й помічаючи лікаря.

— Це друг, ти його знаєш.

Дитина дивилася на неї одну мить, задумливо й немов вагаючися. Потім ніжність з'явилася на її обличчі.

— Так, так... я його знаю, я дуже люблю його!

І додала, хитрувато дивлячися:

— Треба мене вилікувати, пане, чи не так? Це, щоб мама була задоволена... Я питиму все, що ви мені даватимете, це вже напевне...

Лікар знову взяв її за пульс, а Елен тримала її за другу руку. І дівчина, лежачи поміж них, дивилася на

обох по черзі, — голова її нервово трохи тремтіла, вона пильно приглядалася до них, немов би ніколи не бачила їх так близько. Її маленькі ручки скорчилися й схопилися за них обох.

— Не йдіть, я боюся... Обороніть мене, не давайте цим людям наближатися до мене.. я хочу тільки вас, я хочу тільки вас двох отут, близько, о, зовсім близько, біля мене, обох разом!..

Вона їх тягла до себе, конвульсійно наблизилася, повторюючи:

— Разом... разом...

Марення повторювалося таким чином ще кілька разів. За хвилину спокою Жанну опанувала соннота, що під час її вона майже не дихала, була немов мертва. Коли ці короткі хвилини сонноти минали, вона більш нічого не чула й не бачила, очі їй затягав білий туман. Лікар не спав над нею частину ночі, що була дуже тривожна. Він спустився тільки на мить, щоб чогось випити. Ранком, коли він ішов, Елен проводила його з тривогою до передпокою.

— Ну, що ж, — запитала вона?

— Її стан дуже серйозний, — відповів він, — але не бійтеся, благаю вас, покладіть надію на мене. Я повернуся цього ранку о десятій годині.

Елен, входячи до кімнати, побачила, що Жанна сидить на своєму ліжку, шукаючи чогось навколо себе розгубленим поглядом:

— Ви покинули мене, покинули, — вигукнула вона. — Ой... я боюся, я не хочу бути зовсім сама.

Мати поцілувала її, щоб утішити, але вона все чогось шукала.

— Де він? О, скажи йому, щоб він не йшов од мене!.. Я хочу, щоб він був тут, я так хочу...

— Він зараз повернеться, мій янголе, — повторювала Елен, змішуючи свої сльози з дитячими. — Він нас не покине, присягаюся тобі, він надто нас любить. Ну, будь же розумненька, лягай. Я, я ж тут, я чекаю, щоб він прийшов.

— Це напевне, напевне? — пробурмотала вона, знову потроху поринаючи в глибоку сонноту.

Тепер почалися жахливі дні, три тижні розпачу й тривоги. Гарячка не припинялася ані на годину. Жанна трохи спокійнішала тільки тоді, коли лікар був біля неї, і коли вона давала йому одну з своїх маленьких ручок, другу тримала мати. Вона шукала собі в них порятунку, й вона розділяла поміж них своє тиранічне обожання, немов би відчуваючи ту палку ніжності, що під охорону її вона віддавалася. Не було сумніву, її надзвичайна нервова чутливість, ще більше вигострена хоробою, попереджувала її, що тільки одне чудо їхнього кохання могло її врятувати.

Протягом цілих годин вона кидала на них по обидва боки свого ліжка погляди своїх серйозних і глибоких очей. У цім погляді маленької дівчинки, що вмирала, можна було заздалегідь угадати всю глибину людської пристрасти. Вона зовсім не розмовляла, вона казала їм про все теплим стискуванням руки, благаючи їх не відходити од неї, показуючи їм, як їй приємно бачити отак близько їх обох. Коли лікар, після своєї відсутності, з'являвся знову, вона була мов причарована, її очі, що вона їх не зводила з дверей, сповнялися світлом, потім вона мирно засипала: заспокоєна тим, що чує, як вони — він та її мати — ходять поблизу неї і стиха розмовляють.

Другого ранку після випадку з'явився лікар Боден. Але Жанна капризувала, крутячи головою, відмовляючися дати себе оглянути.

— Не він, мамусю, — бурмотала вона, — будь ласка, не він.

Але він все ж прийшов другого дня, й Елен мусіла сказати йому про опір дитини. Тому старий лікар більш уже не входив у кімнату. Він заходив кожних два дні, розпитував, як справи, іноді розмовляв із своїм колегою Деберлем, що поблажливо ставився до нього, шануючи його старість.

Але ж даремні були б спроби обдурити Жанну. Її надзвичайна чутливість не зраджувала її.

Абат і пан Рамбо приходили щовечора, сідали, проводили тут годину у тривожній тиші. Одного вечора, коли лікар ішов, Елен зробила знак панові Рамбо

сісти на її місце тримати руку дівчини, щоб вона не помітила відсутності її доброго друга. Але за дві чи три хвилини Жанна, що спала, розплющила очі і раптом забрала геть свою руку. І, заплакавши, вона сказала, що це на лихо їй обдурюють її.

— Так, значить, ти вже мене більше не любиш? Ти більше не хочеш мене? — повторював бідний пан Рамбо із сльозами на очах.

Вона подивилася на нього, не відповідаючи. Здавалося, вона навіть не хоче його пізнавати. І гідна людина повернулася до свого кутка з болем у серці... Кінець-кінцем, він мусів заходити у кімнату навшпиньки й ховатися у глибині вікна — тут, напівсхований за вісою, він і лишався цілий вечір, пильно дивлячися, повний смутку, на хвору. Абат також бував тут із своєю великою зовсім блідою головою на худих плечах. Він голосно сякався, щоб сховати сльози. Небезпека, що загрожувала його маленькій подрузі, турбувала його так, що він забував про своїх бідних. Даремно обидва брати віддалялися у глибину кімнати, — Жанна однаково відчувала, що вони тут, вони їй заваджали, й вона перекидалася на ліжку, мов би їй гіршало, навіть і тоді, коли гарячка присипляла її. Тоді матір нахилялася, щоб почути слова, які вона белькотала.

— О, мамо, болить... вишли всіх, цю ж мить, цю ж мить...

Елен, як могла, ввічливо пояснювала обом братам, що дівчинка хоче спати. Вони розуміли й виходили від неї із опущеними головами. Як тільки вони були вже за дверима, Жанна глибоко вдихала повітря, оглядала кімнату, потім із безмірною ніжністю переносила свій погляд на матір і лікаря.

— Добри вечір, — бурмотала вона. — Мені добре, лишіться тут.

Протягом трьох тижнів вона отак утримувала їх. Анрі спочатку приходив двічі на день, але потім проводив тут усі вечори, він віддавав дитині всі свої вільні години. Спочатку він боявся тифозної гарячки, але потім з'явилися такі протилежні симптоми, що хутко велика розгубленість опанувала його. Не було сумніву,

перед ним був один з таких невлених проявів лихого недокрів'я, що ускладнення їх бувають такі жахливі у тому віці, коли дівчина перетворюється на жінку.

По черзі він припускав, що це є порок серця й початок сухот. Його турбувала нервова екзальтованість Жанни, — він не знав, як її заспокоїти, зокрема, йому була загадкова ця важка гарячка, вперта аж до того, що вона не піддавалася найенергійнішим медичним заходам. Він прикладав до цього випадку всю свою енергію і всі свої знання, з єдиною думкою, що він дбає за своє щастя, за саме своє життя. В ньому створився великий спокій, повний урочистого чекання. Ані разу, протягом трьох тривожних тижнів, його пристрасть не прокидалась у ньому. Він більше вже не тремтів від подиху Елен, і коли їхні погляди зустрічалися, вони були по-дружньому сумні, як дві істоти, що їм загрожує однакове нещастя.

Проте, з кожною хвилиною їхні серця чимраз глибше поринали одне в одне. Вони жили одною думкою. Скоро лікар приходив, він довідувався, тільки дивлячися на неї, як Жанна провела цю ніч, і йому не треба було говорити, щоб переказати їй свої думки про стан хворої. А втім, вона, сповнена прекрасної матерньої мужності, примусила його присягнутися їй не обдурювати її, говорити їй про свої побоювання. Завжди на ногах, протягом двадцяти ночей, не спавши навіть трьох годин підряд, вона виявляла надлюдську міць і спокійність, без жодної сльози приборкуючи свій одчай, щоб не стерятись у цій боротьбі з хворобою її дитини. У ній, всередині і навколо неї створилася величезна порожнеча, де потонуло все, що оточувало її, її звичайні почуття, навіть свідомість її власного існування. Нічого більше не існувало. Вона трималася за життя тільки через цю дорогу істоту в агонії і цю людину, що обіцяла їй чудо. Його, його самого вона бачила й чула, його найменші слова набирали найвищої ваги, йому вона довірялася вся до краю, з однією мрією — бути в ньому, щоб віддати йому частину своєї сили. Глухо, непереможно це почуття чимраз більшало. Коли Жанні загрозувала небезпека, а

такий час бував майже щовечора, у ту мить, коли сила гарячки подвоювалася, вони були тут, мовчазні, самітні, у вогкій кімнаті, і проти свого бажання, так, немов би борючися із смертю, кожний з них хотів ближче відчутти присутність іншого, їхні руки зустрічались на краю ліжка, довге стискання зближало їх, а тремтіння тривоги й жалю опановувало їх, аж доки легка посмішка дитини, заспокоєний і правильний подих давав їм знати, що припадок минув. Тоді нахилом голови вони заспокоювали одно одного.

Цього разу ще раз їхнє кохання перемогло, і дедалі їхні стискання все дужчали, вони зближувалися одно з одним чимраз тісніше.

Одного вечора Елен догадалася, що Анрі щось ховає від неї. Вже десять хвилин він оглядав Жанну, не вимовляючи ані слова. Дівчинка скаржилася на нестерпну спрагу; вона задихувалася, з її сухого горла виходив безперечний свист. Потім соннота опанувала її, обличчя дуже почервоніло, вона відчула таке обважніння, що не могла навіть розплющити очей. І вона лишилася нерухома, можна було подумати, що вона мертва — жодний подих не виходив з її горла.

— Ви гадаєте, що їй дуже погано, чи не так?—запитала Елен коротко.

Він відповів, що ні, що зміни немає. Але він був дуже блідий, він сидів, пригнічений почуттям своєї безсилости. Тоді, не зважаючи на страшенну напруженість цілої своєї істоти, вона впала на стілець з другого боку ліжка.

— Скажіть мені все... Ви присяглися сказати мені все... вона загинула?...

Він мовчав. Вона запитала його голосніше.

— Ви ж бачите, що я міцна... Чи ж я плачу, чи я у відчаю?.. Кажіть, я хочу знати правду!

Анрі пильно подивився на неї. Він почав говорити поволі.

— Так, — сказав він. — Якщо за годину вона не вийде з цієї сонноти, — все буде скінчене.

Жодного звуку ридання не вихопилося з грудей Елен. Вона була вся холодна, і тільки жах здіймав її

на голові волосся. Її очі подивилися на Жанну, вона впала навколюшки і взяла свою дитину собі на руки, гордим, владним рухом, немов би обороняючи її своїм плечем. Протягом довгої хвилини вона нахилила своє обличчя близько до її, п'ючи її поглядом, бажаючи передати їй свій подих, своє життя.

Подих хворої дитини, що задихувалася, чимраз коротшав.

— Невжеж не можна нічого зробити? — сказала вона, підводячись. Чому ви лишаєтесь отак стояти? Робіть же щось!

Він зробив розгублений рух.

— Робіть щось! Чи ж я знаю? Немає значіння що. Тут треба щось робити. Ви не дасте їй померти. Це неможливо!

— Я зроблю все, — просто сказав лікар.

Він підвівся, і почалася остання боротьба. Вся його лікарева холонокровність і рішучість повернулися до нього. Досі він зовсім не насмілювався вживати жодних міцних заходів, побоюючися ще більше ослабити це маленьке тіло, вже таке бідне на життя. Але більше він не вагався. Він послав Розалі по дванадцять п'явок і не втаїв від матері, що це одчайдушна спроба, яка може або врятувати, або забити її дитину.

Коли п'явки були принесені, він помітив, що вона слабшає.

— О, мій боже! — бурмотала Елен: — боже, якщо ви її заб'єте!..

Йому довелося видерти в неї згоду.

— Хай так! Прикладіть їх, і хай небо дасть вам надхнення.

Вона не покинула Жанни, вона відмовилася відійти від неї і схотіла підперти її голову своїм плечем.

Він, з холодним обличчям, не сказав нічого, ввесь поринувши в спробу, що на неї наважився. Спочатку п'явки не прийнялися. Хвилини минали, у великій кімнаті, затопленій тінню, було чути тільки впертий і безжалісний звук годинника. Кожна мить забирала з собою частину надії. Під колом жовтого світла, що лялося з-під абажура, чарівна й повна страждань голість Жанни поміж розкинутих простирал набирала воскової

блідости. Елен, з сухими очима, придушена горем, дивилася на ці маленькі члени, вже мертві; щоб побачити хоч краплину крові своєї дочки, вона охоче віддала б усю свою. Нарешті, з'явилася червона краплина, п'явки приймалися. Одна по одній вони пристали. Вирішувалося дитяче життя.

Це були жахливі хвилини, хвилини відчаю, що розривали душу. Чи був оцей подих, оце зідхання, що виходило з Жанни, останніми, чи це поверталось до неї життя? Одну мить Елен, відчуваючи, що дівчина витягається, подумала, що це кінець, і в неї з'явилося нестримне бажання відірвати цих тварин, що так ненажерливо ссали, але невідома сила стримала її, і вона лишилася на місці з розкритими вустами і вся холодна, мов лід. Маятник усе рухався, тривожна кімната, здавалося, чекає.

Дитина поворухнулася. Її очі поволі розплющилися, потім вона їх знову заплющила, немов здивована, стомлена. Легке тремтіння, подібне до подиху, проходило по її обличчю. Вуста її здригнулися.

Елен, витягшись з жадібною увагою, схилилася над дівчинкою, — вона з жахом чекала.

— Мамо, мамусю, — бурмотала Жанна.

Тоді Анрі став у головах ліжка, біля молодшої жінки, кажучи:

— Її врятовано.

— Її врятовано... її врятовано, — повторювала Елен, заїкуючися, захлинувшись такою радістю, що вона сковзнула на землю біля ліжка, дивлячися на свою дочку й лікаря божевільним поглядом. І міцним рухом вона підвелася й кинулася на шию Анрі.

— Ах! Я кохаю тебе! — вигукнула вона.

Вона цілувала його, душила в обіймах. Це було її признання, признання, що так запізнилось, але, нарешті, вирвалося з її серця цієї фатальної хвилини. Мати й коханка з'єднались у ній в цю чарівну мить. Вона віддавала своє кохання, вся палаючи вдячністю.

— Я плачу, ти бачиш, я можу плакати! — белькотіла вона. — Мій боже! Як я кохаю тебе, і які ми будемо з тобою щасливі!

Вона вже зверталася до нього на ти, вона ридала. Струмок сліз, що висох три тижні тому, котився по її щоках. Вона лишилася в його руках, по-дитячому ніжно милуючи його, захоплена цим розквітом усієї своєї ніжності. Потім вона знову впала навколюшки, вона взяла Жанну, щоб приспати її на своєму плечі, і раз-у-раз, коли її дочка засинала, вона підводила на Анрі очі, вогкі від пристрасти.

Це була щаслива ніч. Лікар лишався дуже пізно. Простягшись на своєму ліжку, покрита ковдрою до підборіддя і поклавши свою гарну чорну голівку поміж подушок, Жанна заплющувала очі, хоч і не спала, — їй було краще, і вона заспокоїлася. Лямпка, поставлена на нічний столик, що його підкотили до каміна, освітлювала тільки один кінець кімнати, лишаючи в невиразній тіні Елен і Анрі, що сиділи на своїх звичайних місцях з двох країв вузького ліжка. Але дитина не відокремлювала їх, навпаки, зближала й додавала своєї невинності їхньому першому вечерові кохання. Обоє відчували заспокоєність після довгих днів тривоги, які їм щойно довелось знести. Нарешті, вони були один біля одного з ще ширше розкритими серцями й добре розуміли, що після пережитих разом жаху й радощів, з яких вони тремтіли, їхнє взаємне кохання ще зміцніло.

Кімната, така тепла, така таємна, сповнена побожного почуття, що оточує зворушливою тишею ліжка хворих, стала їм за співучасника. Іноді Елен підводилася, йшла навшпиньках по питво, або щоб поправити лямпку, щось наказати Розалі, а лікар, слідкуючи за нею очима, робив їй знаки ступати тихо. Потім, коли вона знову сідала, вони обмінювалися посмішкою. Вони не казали одно одному ані слова, вони цілком віддавали себе Жанні, що була неначе саме їхнє кохання.

Але іноді, клопочучись біля неї, коли вони направляли ковдру, чи підіймали їй голову, рука одного зустрічалася з рукою другого, й вони забувалися так на мить. Це була єдина ніжність, мимовільна й потайлива, що їй вони собі дозволяли.

— Я не сплю, — бурмотала Жанна, — я добре знаю, що ви тут.

Вони зраділи, почувши, що вона розмовляє. Їхні руки роз'єдналися, — у них не було інших бажань. Дитина їх задовольняла й заспокоювала:

— Чи добре тобі, моя люба? — запитала Елен, побачивши, як дівчинка поворухнулася.

Жанна не відповіла відразу. Вона розмовляла, мов уві сні.

— О, так, я себе не почуваю, але я вас чую!.. це мені приємно...

Потім з мить вона силкувалася розплющити повіки й подивитися на неї. І вона посміхнулася чарівною усмішкою, заплющуючи очі.

Коли другого ранку прийшли абат і пан Рамбо, Елен мимоволі зробила нетерплячий рух. Вони були зайві в цьому кутку її щастя. Тому, коли вони почали розпитувати її, боячися довідатися про погані новини, вона мала жорстокість сказати їм, що Жанні не краще. Вона дала цю відповідь, не думаючи, під впливом егоїстичної потреби зберегти тільки для себе й Анрі радість, що дитину врятовано і що тільки вони про це знають. Чому хтось хоче поділити з ними їхнє щастя? Воно належало їм. І їй здавалося, що вона поменшає, коли хтось довідається про нього... Вона подумала б, що хтось чужий втручається в їхнє кохання.

Священник наблизився до ліжка.

— Жанно, це ми, твої добрі друзі... Ти не пізнаєш нас?

Вона хитнула головою з поважним виглядом. Вона їх пізнавала, але не хотіла розмовляти і тільки задумливо підводила тямкі очі на свою матір. І обидва добрі чоловіки пішли, ще засмученіші ніж інших вечорів.

За три дні Анрі дозволив хворій перше яйце нарідко. Це була справа не останньої ваги. Жанна неодмінно хотіла його з'їсти на самоті, тільки зі своєю матір'ю й лікарем, при чому двері мусіли бути зачинені. Але саме цієї хвилини тут був і пан Рамбо, й вона пробурмотала матері на вухо, що вже накривала на ліжку серветку на кшталт скатерті:

— Почекай, коли він піде.

Потім, коли він вже пішов, вона наказала:

— Цієї ж хвилини, цієї ж хвилини!.. багато приємніше, коли нікого немає.

Елен посадила її, а Анрі підклав їй під спину дві подушки, щоб підтримати її. Нарешті, серветку покладено, тарілки поставлено на коліна, й Жанна почала чекати з посмішкою.

— Я розіб'ю тобі його, чи ти хочеш? — запитала мати.

— Так, так, мамусю.

— А я відріжу тобі три шматочки хліба, — сказав лікар.

— О, чотири, я напевне з'їм чотири, ти побачиш!

Вона вже казала лікареві ти. Коли він дав їй перший шматочок, вона схопила його за руку, й, тримаючи в другій своїй руці руку матері, поцілувала їх обидві, переходячи від однієї до другої з тим самим виразом пристрасного почуття на обличчі.

Ну-бо, будь розсудлива, — сказала Елен, — бачачи, що дівчинка готова розридатися, їж но своє яечко, нам буде приємно це побачити.

Тоді Жанна почала їсти, але вона була така квола, що після другого шматка лишалася зовсім без сил. Ковтаючи, кожного разу вона посміхалася, кажучи, що в неї м'які зуби. Анрі підбадьорював її, а в Елен з'явилися сльози на очах.

Мій боже, вона бачить, як її дитина їсть! Вона слідувала за хлібом. Це перше яечко зворушило її невимовно. Від раптової думки про Жанну мертву, простягнену під простиралом, вона заледеніла.

Жанна їла, їла так мило, повільно рухаючи руками, вагаючися, як усі ті, що видужують.

— Ти не сердься, мамусю... я їм, скільки можу. Ось я вже їм третій шматочок... Чи ти задоволена?

— Так, дуже задоволена, моя любя! Ти не знаєш, скільки радощів мені даєш!

І, захлинаючися від щастя, що задушувало її, Елен, забувшись, сперлася на плече Анрі. Обоє посміхалися дитині. Але Жанну поволі охопило болісне почуття: вона крадькома підвела на них очі, потім спустила голову

і вже більше не їла, — обличчя їй зблідло під тінню недовір'я й гніву. Треба було знову покласти її в ліжку.

III.

Одужання тривало місяці. В серпні Жанна ще була в ліжку. Вона підводилася на годину чи дві ввечері, і її дуже стомлювало дійти до вікна, де вона лишалася, простягши у фотелі, перед Парижем, що палав від вечірнього сонця. Її бідні ніжки відмовлялися нести її, як вона казала з блідою посмішкою, в ній було крові менше, як у маленького птаха; треба було довго чекати, доки вона з'їсть трохи супу. Їй кришили в бульйон м'яса. Кінець-кінцем, вона це полюбила, бо дуже хотіла йти гратися в садок.

Ці тижні, ці місяці, що текли, минули, монотонні й чарівні. Елен не помічала днів. Вона більш не виходила, вона забувала цілий світ біля Жанни. Жодної новини зокола не доходило до неї. Це був притулок віддаленіший і відлюдніший, аніж святі монастирі, загублені в скелях, а перед ним був Париж, що сповнював обрій своїм димом і гомоном. Її дитину було врятовано; свідомості цього їй було досить. Цілими днями вона спостерігала, як до дівчинки повертається здоров'я, і була щаслива, коли бачила блискучий погляд, чи веселий її рух. Далі вона чимраз більше пізнавала свою дочку, її гарні очі, її волосся, що знову ставало гнучке. Їй здавалося, що вона дає їй життя вдруге.

Що повільніше було одужання, то більше вона знаходила в ньому втіх, — вона пригадувала далекі дні, коли годувала свою дитину, вона відчувала, бачачи, як до неї повертаються сили, хвилювалася ще міцніше, аніж давніш, коли вона змірювала її маленькі ніжки у своїх складених руках, щоб довідатися, чи хутко вона ходитиме.

Проте, вона лишалася неспокоїна. Багато разів вона помічала цю тінь, що від неї блідло обличчя Жанни, ставало враз недовірливе й суворе. Чому, щойно така весела, — так раптово вона мінилася? Чи вона страждала, чи ховала від матері якийсь біль, що знову пробуджувався?

— Скажи мені, моя люба, що тобі таке? Щойно ти сміялася, і ось ти така сумна. Скажи мені, чи в тебе є десь вава.

Але Жанна, гострим рухом, повертала голову й ховала обличчя в подушку.

— Немає нічого, — коротко відказувала вона, — прошу тебе, залиши мене.

І у такому неприязному настрої вона бувала завжди пополудні, — очі її були вперто втуплені в стінку, великий сум огортав її, і її мати, засмучена, не могла його собі пояснити. Лікар не знав, що казати: випадки траплялися завжди, коли він був тут, і він пояснював їх нервовим станом хворої. Зокрема він вимагав, щоб уникали їй перечити.

Одного дня пополудні Жанна спала. Анрі, що знайшов її в дуже доброму стані, залишився в кімнаті, балакаючи з Елен, що знову повернулася до свого вічного рукоділля перед вікном. Од тієї самої жахливої ночі, коли вигуком пристрасти вона призналася йому, що його кохає, обоє жили без жодного зворушення і лише тішилися з того, що знали, як вони кохають одно одного, і їм було байдуже до завтрашнього дня, до цілого світу. Біля ліжка Жанни, в цій кімнаті, ще сповненій хвилювань над дитиною, що допіру агонізувала, невинність боронила їх від будь-якого випадку жадоби. Вони були спокійні, чуючи її невинний подих. Проте, в міру того, як хвора чимраз дужчала, разом набирало сил і їхнє кохання. Кров оживала в них, вони лишалися одно біля одного, тремтячи, насолоджуючися цією годиною, не маючи бажання питати себе, що вони робитимуть, як Жанна видужає, і коли їхня пристрасть розквітне на волі, оточена щастям.

Протягом годин вони заколисували себе кількома словами, що коли-не-коли вимовлялися тихо, щоб не збудити маленя. Хай слова були цілком банальні, вони глибоко їх зворушували. Цього дня вони обоє відчули з усією силою ніжність одно до одного.

— Я присягаюся вам, що їй багато краще, — сказав лікар. — Не мине й 15 днів, як вона зможе спуститися у садок.

Елен швидко встромлювала голку в шитво. Вона пробурмотала:

— Вчора вона ще була дуже сумна... Але цього ранку вона сміялася; вона обіцяла мені бути розсудливою.

Запанувала довга тиша. Дитина все спала сном, що обволікав великим спокоєм. Коли вони так відпочивали, вони відчували полегкість, вони тоді більше належали одно одному.

— Ви ще не бачили садка? — спитав Анрі. — Він тепер повний квіток.

— Стокротки вже розквітли, чи не так? — запитала вона.

— Так, грядка чудова... Ломиніс зріс аж до берестів. Це зовсім, як кубло з листя.

Знову стало тихо. Елен, припиняючи шити, подивилася на нього з посмішкою, їхня спільна думка направила їх обох до глибоких алей, ідеальних, чорних від тіні, де падали дощі троянд. Схилившись над нею, він впливав легкі пахощі вервени, що йшли від її пеньюара. Але тремтіння білизни занепокоїло їх.

— Вона прокидається, — сказала Елен, підвівши голову.

Анрі відійшов. Він також кинув погляд у напрямку ліжка. Жанна щойно взяла свою подушку своїми маленькими ручками і, притиснувшись підборіддям до неї, тепер цілком обернула до них обличчя. Але її повіка лишалися заплющені; здавалося, вона знову заснула, її подих був повільний.

— Ви все шиєте? — запитав він, наближаючися.

— Я не можу лишатися без діла, — відповіла вона. — Це механічно, це регулює мої думки... Протягом годин я думаю про те саме й не втомлююся.

Анрі нічого більше не сказав. Він стежив за її голкою, що встромлювалася у перкаль з легким помірним шумом.

І йому здавалося, що ця нитка заносила з собою і трохи єднала їхнє життя. Якби вона шила протягом цілих годин, він лишався б тут, щоб чути мову голки, це колісання, що приводило їх до одного й того самого слова, ніколи не втомлюючи. Це було їхнім бажанням, проводячи так дні у цьому затишному кутку,

притискуватися одно до одного, тим часом як дитина спала; вони уникали рухатися, щоб не перебити її сон. Чарівна нерухомість, тиша, що в ній вони чули свої серця, безмірна ніжність, яка викликала в них обох почуття кохання й рівночасно вічності!..

— Ви добрі, ви добрі,—пробурмотав він багато разів, знаходячи тільки це слово, щоб висловити радість, яку він їй завдячував.

Вона знову підвела голову, не відчуваючи ніякого збентеження від цього палкого кохання. Одну мить вони подивилися одно на одного,

— Дайте мені працювати, — сказала вона дуже тихим голосом, — я ніколи не скінчу!

Але цієї хвилини інстинктивне турбування примусило її обернутися. І вона побачила Жанну із зовсім блідим обличчям — вона дивилася на них своїми збільшеними очима атраментового кольору. Дитина не ворухнулася, її підборіддя все було у подушці, вона щораз стискувала її своїми маленькими руками. Вона щойно розплющила очі й дивилася на них.

— Жанно, що тобі? — спитала її Елен. — Чи ти хвора, чи тобі щось треба?

Вона не відповідала і не ворушилася, вона не закривала навіть повік, — з її великих пильних очей виходило полум'я. Суворі тінні лягла їй на чоло, її щоки блідли й западали. Вона вже закидала руки, немов знову мав трапитися припадок конвульсій. Елен швидко підвелася, благаючи її говорити; але вона вперто мовчала, немов одубівши, й зупинила на матері такий похмурий погляд, що ця, кінець-кінцем, почервоніла й пробелькотіла:

— Лікарю, подивіться но, що з нею!

Анрі відставив свій стілець від стільця Елен. Він наблизився до ліжка, і хотів узяти одну з маленьких ручок, що так міцно стискали подушку. Але ледве він доторкнувся, Жанну немов щось струснуло. Раптом вона обернулася до стінки, вигукуючи:

— Залишіть мене, ви, мені боляче від вас!

Вона поринула під ковдру. Даремно, протягом чверти години, обоє пробували заспокоїти її лагідними словами

Вони не відставали від неї, і вона, кінець-кінцем, підвелася, склавши руки і благаючи:

— Я прошу вас, залишіть мене... Мені боляче від вас. Залишіть мене!

Елен, приголомшена, пішла сісти перед вікном. Але Анрі не зайняв свого місця біля неї. Вони, нарешті, зрозуміли: Жанна була ревнива. Вони не знаходили слова. Лікар мовчки ходив хвилину, потім пішов, бачачи тривожні погляди, що їх мати кидала на ліжко. Скоро він вийшов з кімнати, Елен повернулася до дочки, взяла її силоміць на руки і довго говорила до неї.

— Слухай, моє маленятко, я сама... Подивись но на мене! Скажи мені щось... Тобі не боляче? Так що ж, може це через мене? Треба все мені сказати!.. Чи ж ти ненавидиш мене? Що в тебе на серці?

Але даремно вона питала її, надаючи своїм запитанням всіляких форм. Жанна все присягалася, що з нею нічого.

Потім раптом, вона закричала, повторюючи:

— Ти мене не любиш більше!.. Ти мене не любиш більше!

І вона голосно заридала, конвульсійно охопивши своїми руками шию матері, вкриваючи її обличчя ненаситними поцілунками. Елен, серце якої змертво, довго тримала її на своїх грудях, придушуючи невимовний сум, змішуючи свої сльози з її слізьми і присягаючися їй ніколи нікого не кохати, як тільки її.

Починаючи від цього дня, ревності пробуджувалися в Жанні через одне слово, через один погляд. Попереду, коли вона відчувала себе у небезпеці, інстинкт примусив її прийняти цю любов, що оточувала її такою ніжністю й що врятувала її. Але тепер, вона одужувала, і більш не хотіла поділяти з кимсь своєю матір. Тому її охопила неприязнь до лікаря, неприязнь, що глухо зростала й оберталася на зненависть в міру того, як вона почувала себе краще. Це почуття розвивалося в її упертій голівці, в її маленькій, підозрливій і німій істоті. Ніколи вона не згоджувалась пояснити своє почуття. Вона сама не розуміла його. Їй бувало погано, коли лікар надто наближався до її матері, вона скла-

дала тоді обидві свої руки на грудях. Це мов вогнем палило її, і нестримний гнів душив її. Вона блідла від нього й сама не могла перешкодити цьому; вона вважала, що люди несправедливі. Коли їй дорікали, що вона зла, вона впиралась ще більше, не відповідаючи. Елен, тремтячи, не наважувалася й натякнути їй про причини її хвороби й одвертала очі перед цим поглядом дитини одинадцяти років, що в ній надто рано світилося полум'я жіночої пристрасти.

— Жанно, я дуже страждаю через тебе, — казала вона їй із слізьми на очах, коли бачила, як припадок божевільного пориву охоплює дитину, що стримува-лася й задихалася від нього.

Але це слово, що було таким могутнім попереду, що кидало її в сльозах до рук Елен, уже більше не зворушувало її. Її вдача змінювалася. Десять разів на день різноманітні настрої охоплювали її. Найчастіше коротким і владним голосом вона казала своїй матері, як казала б Розалі, турбуючи її задля найменших дрібниць, завжди нетерпляче скаржучись.

— Дай мені чашку з питвом!.. Яка ти забарна! Я, здається, помру від спраги.

Потім, коли Елен давала їй чашку:

— Тут зовсім немає цукру... Я не хочу цього.

Вона різко падала знову в ліжко, а потім удруге відштовхувала питво, кажучи, що там забагато цукру. Про неї не хочуть дбати, її навмисне дратують.

Елен, що боялася ще більше турбувати її, не відповідала їй і тільки дивилася на неї із слізьми на щоках.

Жанна зберігала свій гнів зокрема на ті години, коли приходив лікар. Лише він входив до кімнати, вона розкидалася на ліжку й похмуро спускала голову, мов дикі тварини, що не зносять, коли наближається хтось чужий. Певних днів даючи йому свій пульс, дозволяючи оглядати її, вона відмовлялася розмовляти. Очі її були інертно втуплені в стелю. Інших днів вона навіть не хотіла його бачити, й закривала очі обома руками з такою лютістю, що треба було силоміць роздвигати їх. Одного вечора, коли мати давала їй ложку питва, вона промовила жорстокі слова:

— Ні, це мене отруює.

Елен була приголомшена. Серце їй простромив гострий біль, та вона боялася допоминатися від дитини пояснити зміст цих слів.

— Що ти кажеш, моя дитино? — запитала вона. — Чи ти знаєш, що ти кажеш?.. Ліки завжди бувають неприємні. Треба випити це.

Але Жанна вперто мовчала, відхиляючи голову, щоб не ковтати питво. Починаючи від цього дня, вона зробилася примхлива, п'ючи чи не п'ючи ліки, згідно із своїм настроєм. Вона торкалася пляшечок, недовірко розглядала їх на нічному столику. І раз вже відмовившись від якоїсь мікстури, вона її пізнавала і швидше вмерла б, ніж випити хоч одну краплину. Добрий пан Рамбо один міг іноді переконати її. Тепер вона утрудняла його своєю перебільшеною ніжністю, зокрема, коли лікар бував тут; і вона кидала на матір блискучі погляди, щоб побачити, чи та страждає від цього почуття, що його вона віддає іншому.

— А, це ти, добрий друже, — кричала вона, скоро він з'являвся, — ну, сідай тут, зовсім близько... В тебе є помаранчі?

Вона підводилася і рилася, сміючися, в його кишенях. де він завжди мав ласощі. Потім вона цілувала його, граючи комедію кохання, задоволена із своєї помсти, з того страждання, що його, здавалося їй, вона вгадувала на блідому обличчі своєї матері. Пан Рамбо весь сяяв, що йому пощастило встановити такий мир з його любою дівчинкою. Але в передпокої Елен, ідучи йому назустріч, встигала швидким словом попередити його. Тому раптом він, здавалося, помічав питво на столику.

— Що це, ти п'єш сироп?

Обличчя Жанни хмарніло. Вона казала напівголосно:

— Ні, ні, це погане, це смердить, я не п'ю цього.

— Як? Ти не п'єш цього, — казав пан Рамбо з веселим виглядом, — але я кажу, що це дуже добре... Чи ти дозволиш мені трохи випити?

І, не чекаючи на дозвіл, він наливав собі велику ложку і ковтав її без гримаси, вдаючи задоволення ласуна.

— О, чудово!—бурмотав він:—ти помилялася. Ось, чекай но, ну, тільки трохи, трошечки!

Жанну звеселяло це, і вона більш не боронилася. Вона дуже хотіла всього того, що скоштував пан Рамбо, і, з увагою стежачи за його рухами, вона, здавалося, вивчала на його обличчі вплив ліків. І, таким чином, добра людина влила за місяць у себе силу ліків. Коли Елен дякувала йому, він знизував плечима.

— Облиште, це дуже добре! - казав він нарешті, переконаний сам, поділяючи задля своєї втіхи ліки з дівчинкою.

Він проводив вечори біля неї. Абат і собі також регулярно приходив кожних два дні.

І вона тримала їх найдовше і сердилася, коли бачила, що вони беруть свої капелюхи. Тепер вона намагалася не бути сама разом із своєю матір'ю й лікарем: вона бажала б, щоб завжди тут були інші люди, аби тільки поділити їх. Часто без причини вона гукала Розалі. Коли вони лишалися самі, її погляди ввесь час стежили за ними, переслідували їх у всіх кутках кімнати. Вона блідла, скоро їхні руки торкалися одна до одної. Якщо вони раптом обмінювалися тихо сказаним словом, вона підводилася, роздратована, бажаючи дізнатися. Вона не зносила навіть, щоб одяг її матері на килимі торкався до ноги лікаря. Вони не могли наблизитися одно до одного, дивитися одно на одного без того, щоб відразу ж вона не починала тремтіти. Її змучене тіло, її бідна маленька істота, невинна й хвора, мала надзвичайну чутливість, що примушувала її раптом обертатися, коли вона вгадувала, що вони ззаду неї посміхнулися одно одному. Тих днів, коли почуття їхнє дужчало, вона почувала це у повітрі, що його вони з собою приносили: і цих днів вона була похмурніша й страждала, як страждають нервові жінки, коли наближається якась велика гроза.

Навколо Елен усі вважали, що Жанну вже врятовано. Вона сама потроху піддалася почуттю цієї певності. Отже, кінець-кінцем, ці випадки почали здаватися їй примхами розбеценої дитини, вони не мали в її очах особливого значіння. Після шести щойно пере-

житих тривожних тижнів, вона відчувала потребу жити. Її дитина тепер могла цілими часами перебувати без її піклування; це було чарівне заспокоєння; в цих годинах знаходила вона відпочинок і насолоду, вона, що так давно не знала навіть, чи існує вона. Вона порпалась у шухлядах, з радістю знаходила забуті речі, віддавалася всіляким дрібним справам, щоб знову поринути в щасливу течію свого щоденного життя. І через це її кохання зростало. Анрі був немов за нагороду їй, і вона згоджувалася на це, бо так довго страждала. В глибині цієї кімнати вони були поза світом, в них зникла свідомість жодної перешкоди. Ніщо не поділяло їх більше, тільки ця дитина, надто схвильована їхнім коханням.

І саме тому Жанна підхльоскувала їхню пристрасть. Завжди поміж них, із своїми поглядами, що шпигували за ними, вона примушувала їх до постійної стриманості, до кумедії байдужості, з якої вони виходили, ще більш тремтячи. Протягом днів вони не могли обмінятися жодним словом, відчуваючи, що вона їх слухає, навіть тоді, коли, здавалося, була охоплена соннотою. Одного вечора Елен проваджала Анрі; в передпокою, німа, переможена, вона впала йому на руки, коли Жанна за зачиненими дверима почала несамовито кричати: „Мамо! Мамо!“, немов би її вдарив здалека вогневий поцілунок, що ним лікар торкнувся до волосся її матері. Елен мусіла цієї ж хвилини повернутися, бо почула, як дитина скочила з ліжка. Вона знайшла її в одчаю,—тремтячи в одній сорочці, Жанна бігла назустріч їй. Вона більш не хотіла, щоб її лишали саму. Починаючи від цього дня, вони могли тільки стискати руки, вітаючись і прощаючись. Пані Деберль уже місяць була на морських купаннях разом із своїм маленьким Люсьєном; лікар мав у своєму розпорядженні всі свої години, але не наважувався бувати в Елен більш, як десять хвилин. Вони припинили свої такі приємні, довгі розмови перед вікном. Коли вони дивилися одно на одного, в їхніх очах запалювався вогонь, чимраз дужчий.

Зокрема катували їх невпинні зміни у настрої Жанни. Одного ранку вона розридалася, коли лікар нахилився

над нею. І того дня її зненависть обернулася на хворобливу ніжність; вона схотіла, щоб він лишився біля її ліжка, вона гукала свою матір двадцять разів, немов би щоб бачити їх одно біля одного із схвильованими посмішками. Мати, сповнена щастя, вже мріяла про довгу низку подібних днів.

Та другого дня, коли прийшов Анрі, дитина зустріла його так суворо, що мати поглядом почала благати його піти; цілу ніч Жанна хвилювалася, її охоплювало люте каяття в тім, що вона була доброю. Такі сцени відбувалися щоразу. Після щасливих годин, коли дитина осипала їх палкими пестощами, приходили раптом, немов удари бича, години лихі, що викликали в них іще більшу потребу належати одно одному.

І тепер почуття обурення опанувало потроху Елен. Звичайна річ, вона вмерла б за свою дочку, але чому недобра дитина мучить її тепер, коли їй уже не загрожує небезпека? Коли вона віддавалася своїм мріям, що вколисували її, цим невиразним мріям, де разом з Анрі вона йшла до якогось невідомого й чарівного краю, — раптом перед нею з'являвся застиглий образ Жанни, і безупинна мука роздирала їй нутро й серце. Вона надто страждала від цієї боротьби між її матерністю й коханням.

Якось уночі лікар з'явився, не зважаючи на формальну заборону Елен. Уже минуло вісім днів, як вони не могли обмінятися жодним словом. Вона відмовлялася його приймати; але він лагідно підштовхнув її до кімнати, немов щоб заспокоїти її. Тут обоє вважали, що вони певні самих себе. Жанна міцно спала. Вони сіли на свої звичайні місця, біля вікна, далеко від лампи; спокійна тінь обволікала їх. Протягом двох годин вони розмовляли, наближаючи свої обличчя, щоб говорити тихше, так тихо, що вони ледве зворушували повітря великої сонної кімнати своїм подихом. Іноді вони повертали голову, кидаючи погляд на тонкий профіль Жанни, що її маленькі складені ручки лежали на простиралі. Але, кінець-кінцем, вони забули про неї. Їхня розмова ставала щораз голосніша. Елен раптом прокинулася і забрала геть свої руки, що палали під

поцілунками Анрі. Й холодний жах огидливості через те, що вони дозволили собі так поводитися тут, опанував її.

— Мамо! Мамо! — белькотіла Жанна, раптом схвилювана, немов якийсь кошмар мучив її.

Вона билася на своєму ліжку, з очима, важкими від сну, силкуючись підвестися й сісти.

— Сховайтесь, благаю вас, сховайтесь, — повторювала Елен у тривозі.— Ви її заб'єте, якщо лишитесь тут.

Анрі швидко зник в амбразурі вікна, за однією з блакитних оксамитових завіс. Але дитина скаржилася далі.

— Мамо, мамо, о, як я страждаю!

— Я тут, біля тебе, моя люба... Де тобі боляче?

— Я не знаю... Це з цього боку, розумієш. Це мене палить.

Вона заплющила очі, обличчя їй звели корчі, і вона склала свої маленькі ручки собі на груди.

— Це мене охопило раптом... Я спала, чи ж не так?— і відчула немов би великий вогонь.

— Але це минуло, ти вже більш нічого не відчуваєш?

— Ні, ні, відчуваю.

І занепокоєним поглядом вона оглянула цілу кімнату. Тепер вона зовсім прокинулася. Суворі тіні з'явилися на її щоках, і вони поблідли.

— Ти сама, мамо? — запитала вона.

— Але ж так, моя люба.

Вона струсила головою, придивляючись, обмацуючи повітря, дедалі все більше хвилюючися.

— Ні, ні, я це добре знаю... Тут хтось є... Мені страшно мамо, мені страшно! О, ти мене обдурюєш, ти не сама...

Починався нервовий припадок. Вона відкинулася на ліжку, ридаючи, ховаючись під ковдрою, немов би щоб уникнути якоїсь небезпеки. Елен, засмучена, негайно зробила Анрі знак вийти. Він хотів лишитися, щоб доглядати дитину, але вона штовхнула його геть. І повернулася та взяла на руки Жанну, що все скаржилася, висловлюючи цим своє велике страждання:

— Ти мене більш не любиш, ти мене більш не любиш!

— Мовчи, мій янголе, не кажи цього! — вигукнула мати.—Я люблю тебе більш над усе на світі!.. Ти побачиш, чи я тебе люблю.

Вона доглядала її до ранку, вирішивши віддати їй своє серце, бо їй було надто страшно бачити, який болісний відгук викликає її кохання в цій дорогій істоті. Її дочка жила її любов'ю.

Зранку вона попросила консультації.

Лікар Боден прийшов, немов би випадково, й оглянув хвору, вислухуючи її з жартами. Потім у нього була довга розмова з лікарем Деберлем, що лишився у сусідній кімнаті. Обидва прийшли до згоди, що сучасний стан не являє собою чогось важкого, але вони боялися ускладнень. Довго вони розпитували Елен, бачачи перед собою один з тих неврозів, що мають свою історію у родині і що обеззброюють науку. Тоді вона їм сказала те, що вони вже почасти знали, про свою бабку, приміщену до божевільні у Тюлеті, за кілька кілометрів від Плясан, про свою матір, що раптом умерла від скороплинних сухот, після життя, сповненого прикростей і нервових випадків. Вона сама вдалась в свого батька, на нього була подібна й обличчям і оспадкувала його врівноважену вдачу. Жанна, навпаки, вся була портрет бабки; але вона лишалася тендітнішою і ніколи не мала ні її високого зросту, ані її міцної кісткуватої постаті. Обидва лікарі ще раз повторили, що треба багато дбати за неї. Жодна обережність не буває достатня у випадках цих недокровних захворювань, що сприяють розвиткові стількох жорстоких хвороб.

Анрі вислухав старого лікаря Бодена з терплячістю, що з нею він ніколи не ставився до жодного колеги. Він радився з ним про Жанну з виглядом учня, що непевний своїх здібностей.

Правда була в тім, що він, кінець-кінцем, тремтів перед цією дитиною; вона втікала від його знання, він боявся забити її і згубити матір. Минув тиждень. Елен не приймала його більше в кімнаті хворої. Тоді він сам, вражений у серце, хворий, припинив ці відвідування.

Наприкінці місяця серпня Жанна, нарешті, змогла підвестися й ходити у помешканні. Вона сміялася, їй

було легше; протягом п'ятнадцяти днів у неї не було жодного припадку. Її мати, вся віддана їй, завжди була біля неї,—і їй було цього досить, щоб одужувати. Перших часів дитина лишалася недовірлива, вимагала її поцілунків, турбувалася через її рухи, вимагала її руки перше, ніж заснути, і хотіла, щоб мати була з нею, коли вона спала. Потім, бачачи, що ніхто не заходить, що вона не розділяє матері ні з ким, вона знову стала довірлива, і була щаслива знову розпочати їхнє колишнє гарне життя, коли обидві вони працювали перед вікном. День по дню в її обличчі з'являлося більше крови. Розалі казала, що вона розквітає на очах. Проте, певних вечорів, коли вже надходила ніч, Елен забувалася. Від часу хвороби своєї дочки вона стала серйозна, трохи бліда, велика зморшка, що їй не було в неї попереду, розрізувала їй чоло. І коли Жанна помічала одну з цих хвилин утоми, одну з цих, повних одчаю, порожніх годин, вона сама відчувала себе дуже нещасливою, її серце мучила невиразна гризота. Ніжно, нічого не кажучи, вона обіймала материну шию. Потім, тихим голосом, вона питала:

— Чи ти щаслива, мамусю?

Елен тремтіла й покwapно відповідала:

— Але ж так, моя люба.

Дитина настоювала.

— Чи ти щаслива, чи ти щаслива?.. Це певно?

— Певно, певно... Чому ж саме ти хочеш, щоб я не була щаслива?

Тоді Жанна міцно стискувала її своїми маленькими ручками, немов, щоб нагородити її. Вона хотіла любити її так міцно, казала вона, так міцно, щоб не можна було у цілім Парижі знайти другу матір таку ж щасливу.

IV.

У серпні сад лікаря Деберля являв собою справжній колодязь із листя. Коло ґратів бузок і фалшиві ебенові дерева змішували свої гіллячки, а виткі рослини, плющ, жимолость, ломоніс без кінця пускали з усіх боків свої

паростки, що повзли, спліталися, падали дощем і доходили, оповивши всі стіни, аж до берестів у глибині саду; тут немов би створювався тент, перекинутий від одного до другого дерева, берести підносилися вгору, як могутні гіллясті колони зеленої залі. Цей сад був такий маленький, що його цілком закривав найменший шматок тіні. Посередині південне сонце кидало єдину жовту пляму, підкреслюючи опуклість моріжка, облямованого двома грядками. На ганку ріс великий квітник з троянд, величезних чайних троянд, що квітли сотнями. Ввечері, коли спека спадала, їхні пахощі проймали все навколо; теплий запах троянд важко висів під берестами, і не було нічого чарівнішого, як цей загублений, такий запашний куточок. Сюди не могли заглядати сусідські очі, і він нагадував собою незайманий ліс, — а варварські катеринки грали близько, на вулиці Вінез, польки.

— Пані, — казала щодня Розалі, — чому панна не сходить у садок?.. Їй було б розкішно тут під деревами.

Кухня Розалі була затоплена гіллячками одного з берестів. Вона зривала листя рукою, радіючи з життя в цьому велетенському букеті, з глибини якого їй нічого не було видно. Елен відповідала:

— Вона ще не досить дужа, свіжість тіні шкодитиме їй.

Проте, Розалі впиралася. Коли вона гадала, що в неї є гарна думка, вона не легко поступалася нею. Пані помилялася, якщо гадала, що тінь буває шкідлива. Це швидше через те, що пані боїться турбувати всіх, але вона помиляється, панна нікому не буде заваджати, бож там ніколи нікогісінько не буває; пан там не з'являється, а пані лишиться на морських купаннях аж до середини вересня; це так певно, що швайцар попрохав Зефірена трохи попрацювати граблями, і от уже дві неділі Зефірен і вона проводять там час після півдня. О, це гарно, це так гарно, що й повірити не можна!

Елен усе відмовлялася. Жанна, здавалося, дуже хотіла піти в сад, що про нього часто казала під час своєї хвороби; але дивне почуття збентеження, що примушу-

вало її спускати очі, заваджало їй, здавалося, прохати про це свою матір. Нарешті, другої неділі, нянька з'явилася зовсім захекана, кажучи:

— О, пані, там нема нікого, я вам присягаюся. Там тільки я й Зефірен, що працює своїми граблями... Пустіть її туди. Ви не можете уявити собі, як там гарно. Підіть но туди ненадовго, хоч ненадовго, щоб побачити.

Вона вмовляло так переконливо, що Елен згодилася. Вона вкутала Жанну в шаль і наказала Розалі взяти товсту ковдру. Дитина в німому захопленні, що про нього свідчили тільки її великі блискучі очі, схотіла зійти сходами без чужої допомоги, щоб показати свою міць. Ззаду її мати простягала руки, готова її підтримати. Внизу, коли вони вступили в сад, обидві разом здивовано вигукнули. Вони не пізнавали його. Так мало ця непрохідна плутанина була подібна до чистенького, буржуазного кутка, що його вони бачили навесні.

— А що, я ж вам казала! — повторювала, тріумфуючи, Розалі.

Зелень розрослась, і алеї обернулися на вузькі стежки. Створився справжній лабіринт, де спідниці чіплялися при проході. Це немов би була далека лісна глибочінь, під склепінням з листя, що пропускало зелене світло, ніжне й повне чарівної таємності. Елен шукала бересту, що під ним сиділа вона в квітні.

— Але — сказала вона — я не хочу, щоб Жанна лишалася тут. Тінь надто свіжа.

— Почекайте, — відповіла нянька. — Ви побачите.

За три кроки вже був ліс. І там, поміж зеленню на моріжку, знайшли сонце, — велике золоте проміння, що лялось, тепле й мовчазне, немов би на прогалині лісу. Підвівши голову, можна було побачити тільки гіллячки, що вимальовувалися легким мереживом на блакитній скатертині неба. Чайні троянди великого квітника, що трохи зав'яли через спеку, спали на своїх стеблинках. Рожеві й білі, старовинного тону, стокротки на грядках нагадували краї старих килимів.

— Ви побачите, — повторювала Розалі, — ви вже тільки дозвольте мені. Я вже сама все влаштую.

Вона шойно згорнула й розклала ковдру на краю алеї в тому місці, де кінчалася тінь. Потім вона посадила Жанну, накривши їй плечі шаллю, і сказала, щоб та витягла свої маленькі ніжки. Отже, голова дитини була в тіні, а ноги на сонці.

— Чи добре тобі, моя люба? — запитала Елен.

— О, так, — відповіла вона. — Ти бачиш, мені не холодно. Можна подумати, що я гріюся собі біля великого вогню... О, як тут гарно дихати, як тут гарно!

Тоді Елен, що стурбовано дивилася на зачинені віконниці будинку, сказала, що вона зійде на мить угору і дала найрізноманітніші вказівки Розалі: хай вона добре стежить за сонцем, хай не лишає тут Жанну більш як на півгодини, хай вона не відводить від неї очей.

— Та не бійся ж, мамусю! — вигукнула мала, що сміялася. — Тут же не їздять екіпажі, як ти гадаєш?

Лишившись сама, вона набрала собі в жмені риння й почала гратися ним, перекидаючи його дощем з однієї руки до другої. Тим часом Зефірен усе згрібав алеї. Побачивши пані й панну, він покvapно одяг свою шинелю, що висіла на гілляці, і з поваги до них усе стояв, не працюючи.

Ввесь час, коли Жанна була хвора, він приходив, за своєю звичкою, щонеділі; але він проходив до кухні з такими пересторогами, що Елен ніколи не здогадалася б про його присутність, якби Розалі кожного разу не розповідала, що в нього чути нового, додаючи, що він поділяє горе цілого дому. О, він вже звикає до гарних манір, як вона казала; він себе чудово почуває в Парижі. Тому, спершись на свої граблі, він приязно хитнув Жанні головою. Побачивши його, вона посміхнулася.

— Я була дуже хвора, — сказала вона.

— Я знаю, панночко, — відповів він, кладучи руку на серце.

Потім йому забажалося сказати щось приємне, якийсь жарт, що всіх звеселив би. Він додав:

— Ваше здоров'я до вас повернулося, розумієте? Тепер ви так потовстішаєте, ого!

Жанна взяла жменю камінців. Тоді, задоволений сам із себе, сміючись мовчазним сміхом, що розколював

Йому рот від одного вуха до другого, він знову почав працювати граблями, скільки мав сили в руках. Граблі проходили по ринню з правильним, пронизливим шумом. За кілька хвилин Розалі, бачачи, яке маленя щасливе, й що воно зовсім спокійно поринуло в свою гру, почала відходити від неї крок по кроку, немов би її заманював скрип граблів. Зефірен був на другому боці моріжка, на самому погріві.

— Ти прієш, мов бик,—пробурмотала вона.—Скинь свою шинелю. Панночка не образиться.

Він зняв шинелю і знов повісив її на гіллячку. Його червоні штани, ремінь яких стискував йому поясницю, висіли дуже високо, а сорочка з грубої тканини з волосяним коміром була така жорстка, що надималася й робила його ще товстішим. Він закачав свої рукави, жартівливо базікаючи, — це була звичайна річ, для того, щоб ще раз показати Розалі два палаючі серця, що він їх витатуював у полку, з гаслом: „Назавжди“.

— Чи ти був сьогодні на обідні? — запитала Розалі, яка щонеділі питала його задля порядку про це.

— На обідні... На обідні... — повторював він, вищирюючи зуби.

Обидва його червоні вуха стояли сторч на його поголеній голові, і все його маленьке кругле обличчя мало надзвичайно хитрючий вигляд.

— Безперечно, я ходив туди, на обідню,—промовив він нарешті.

— Ти брешеш! — люто відповіла Розалі.—Я добре бачу, що ти брешеш, твій ніс ворухиться... Ах, Зефірене, ти гинеш, ти зовсім забув про релігію! Бережись!

Де б щось відповісти, а він галантним рухом хотів взяти її за стан. Та вона, здавалося, була скандалізована й закричала:

— Я тобі звелю одягти твою шинелю, якщо ти не будеш слухатися... В тебе немає сорому. Ось панна на тебе дивиться!

Тоді Зефірен знову якнайретельніше взявся до роботи. Жанна, справді, щойно підвела очі. Гра трохи втомлювала її. Після камінців вона збрала листя і

нарвала трави; але лінощі опанували її, їй більше подобалося нічого не робити й дивитися на сонце, що потроху досягало її. Раптом, ноги її цілком, аж до колін, почали купатись у цій теплій ванні із проміння; тепер воно доходило їй до стану, і тепло дедалі зростало; вона відчувала, що воно більшає в ній, немов хтось лагідно лоскоче її.

Зокрема їй подобалися круглі плями, гарного жовто-золотого кольору, що танцювали на її шалі. Це немов були якісь тваринки. І вона закидала голову, щоб бачити, чи долізуть вони до її обличчя. Чекаючи, вона склала обидві свої маленькі ручки у соняшному промінні. Які вони були худі! Які вони були прозорі! Сонце проходило їх наскрізь, та вони все ж здавалися їй гарні, рожеві, немов черепашка, тонкі й витягнені, подібні до дитячих рученят Ісуса. Потім від свіжого повітря, цих великих дерев, від цього тепла їй потрохи почало робитися млосно, їй здавалося, що вона спить, і, проте, вона бачила, вона чула. Це було дуже гарно, дуже приємно.

— Панночко, панночко, а чи не лягти вам десь далі? — сказала Розалі, що повернулася до неї. — Сонце занадто вас гріє.

Але Жанна рухом відмовилася ворушитися. Вона почувала себе дуже добре. Тепер її цікавили тільки її нянька й маленький салдат, її опанувала дитяча цікавість, властива дітям щодо речей, які від них ховають. Вона нишком спустила очі, щоб подумали, що вона не дивиться; і з-під своїх довгих вій вона підглядала, хоч, здавалося, вже зовсім заснула.

Розалі лишалася тут ще кілька хвилин. Звук грабель надто спокушав її. Вона знову, крок по кроку, немов би мимоволі, підійшла до Зефірена. Вона його лаяла за нові вибрики; але в глибині душі вона була аж до самого серця сповнена невиразного здивування. Маленький салдат на своїх довгих прогулянках з товаришами в Ботанічному саду і на майдані Шато-д'О, де була його казарма, придбав вільні й галянтні манери паризького піхотинця. Він навчився від них красномовства, добірних висловів, викрутасів стилю, таких жа-

даних дамам. Іноді вона розпливалася з задоволення, чуючи фрази, що їх він вимовляв, трусячи плечима, і що в них деякі слова, яких вона не розуміла, примушували її всю червоніти з гордощів. Мундир уже не заважав йому; він викидав, з дурним виглядом, свої руки так, що вони ледве не відривалися; зокрема він мав звичку носити свого кашкета аж на потилиці, і через це його кругле обличчя було цілком відкрите, ніс був попереду, а кашкет м'яко гойдався у такт рухам тіла. До того ж він емансипувався, трохи випивав, навчився залицятися до жінок. Звичайна річ, тепер він знався на цьому більше, ніж вона, він набув манери жартувати, зовсім не пояснюючи своїх жартів. Париж робив його надто метким. І вона у захопленні і люто-сті схилялася перед ним, вагаючися поміж двох бажань — чи то подряпати його, чи то й далі дозволяти йому казати дурниці.

Тим часом Зефірен, працюючи граблями, повернув вздовж алеї. Він був тепер за великим кущем вересклепу і кидав на Розалі скося ніжні погляди, а її, здавалося, мимоволі потроху притягали до нього рухи його граблів. Коли вона була зовсім близько, він міцно вщипнув її за лікоть.

— Та не кричи, ти, це ж тому, що я тебе кохаю! — пробурмотав він, гаркавлячи. — Сідай но сюди!

Він цілував її маленький талісман на вусі. Потім Розалі й собі вщипнула його аж до крові, — і він наліпив їй другого поцілунка, тепер уже на ніс. Вона вся почервоніла, хоч була дуже задоволена. Її тільки доводило до одчаю те, що вона не могла дати йому доброго ляпаса, бо тут була панна.

— Я вкололася, — сказала вона, повертаючися до Жанни, щоб пояснити легкий крик, що видерся з її горла.

Але дитина бачила всю сцену крізь тонкі гіллячки вересклепу. Салдатові червоні штани й сорочка яскравою плямою вимальовувалися на зелені. Вона поволі підвела очі на Розалі, подивилася на неї одну мить, а та почервоніла ще більше, вуста її були вогкі, а волосся скуйовджене. Потім вона знову спустила вії,

взяла жменю камінців, та не мала сили гратись і лишила обидві ручки в теплій землі, вся охоплена соннотою від міцного впливу сонця. Хвиля здоров'я зростала в ній і задушувала її. Дерева здавалися їй величезними, могутніми, троянди топили її в своїх пахощах. Вона мріяла про невиразні речі, вона була здивована й захоплена.

— Про що саме ви думаєте, панночко? — запитала Розалі стурбовано.

— Я не знаю, ані про що, — відповіла Жанна. — Ах, так, я знаю... Розумієш, я хотіла б жити до глибокої старости...

І вона не могла пояснити цього слова. Це була думка, що прийшла до неї, — казала вона. Але ввечері, вже після обіду, коли вона знову поринула у свої мрії, і коли мати спитала її, вона раптом запитала сама:

— Мамо, чи кузени й кузини одружуються?

— Безперечно, — сказала Елен. — Чому ти питаєш мене про це?

— Та нічого... щоб знати.

Проте, Елен вже звикла до її незвичайних запитань. Дитина так добре почувала себе від тієї години, що її вона провела у садку, що вона сходила туди кожного соняшного дня. Побоювання Елен потроху зникли; будинок був зачинений, Анрі не з'являвся, вона, кінець-кінцем, лишилася тут і сіла біля Жанни на краю ковдри. Але другої неділі вона знову стурбувалася, побачивши вранці, що вікна відчинені.

— Далєбі, там провітрюють помешкання, — казала Розалі, щоб спонукати її спуститись у садок. — Коли ж я вам присягаюся, що там немає нікого!

Цього дня було ще тепліше. Купка золотих стріл проходила крізь листя. Жанна, що чим-раз дужчала, ходила хвилин із десять, спираючися на материну руку, потім, втомившись, повернулася на свою ковдру, даючи маленьке місце Елен. Обидві посміхалися, задоволені з того, що бачать одна одну отак, на землі. Зефірен, скінчивши свою роботу, допомагав Розалі зривати петрушку, що її товсті паростки росли вздовж стіни у глибині саду.

Раптом у будинку почувся великий гомін; Елен вже думала рятуватися, але цієї хвилини на ганку з'явилася пані Деберль. Вона йшла у дорожному одязі, голосно розмовляючи, дуже заклопотана. Але, побачивши пані Гранжан та її дочку на землі, перед моріжком, вона кинулася до них і, розсипаючися в пестошах, приголомшила їх словами.

— Як! це ви!.. ах, яка я щаслива, що вас бачу!.. Поцілуй мене, моя Жанночко! Ти була дуже хвора, чи не так, моє бідне кошенятко? Але тепер ти відчуваєш себе добре? Ось ти вся рожева! Кілька разів я думала про вас, моя любо. Я вам писала, чи одержали ви мої листи? Ви мали пережити дуже жахливі години. Нарешті, це скінчилося... Чи ви дозволите мені вас розцілувати?

Елен підвелася. Вона мусіла підставити свої щоки під два поцілунки й повернути їх. Від цих ласк Елен леденіла. Вона белькотіла:

— Ви пробачте нам, що ми вдерлися до вашого садка...

— Чи ви смієтеся? — палко сказала Жюльєта.—Чи ви тут не в самих себе?

Вона їх покинула на мить і зійшла на ганок, щоб крикнути крізь зовсім відчинені кімнати:

— П'єре, не забувайте, є сімнадцять пакунків.

Але цієї ж хвилини вона повернулася і почала розповідати про свою подорож.

— О, сезон чудовий! Ми були в Трувілі. Ви знаєте, людей на пляжі стільки, що задихнутися можна. І все найкращий світ. Я ходила по візитах, о, по візитах... Папа приїхав провести п'ятнадцять днів з Поліною. Але, однаково, дуже приємно повернутися до себе... Ах, я вам не сказала!.. Але ні, я вам розповім це пізніше.

Вона спустилася, знову поцілувала Жанну, потім стала серйозна й запитала:

— Чи я засмалилась?

— Ні, я не помічаю, — відповіла Елен, що дивилася на неї.

У Жюльєти були такі самі ясні й порожні очі, пухкенькі ручки, те саме гарненьке, миле личко. Вона не

старішала; навіть морське повітря не змогло заплямувати ясности її нечулості. Вона, здавалося, повернулася після прогулянки по Парижу, після об'їзду своїх постачальників, з відблиском вітрин на цілому своєму обличчі. Але хвилювання сповнювала її, і Елен було це тим менше приємно, що вона почувала сама себе якоюсь змертвою й поганою. Жанна на ковдрі не ворушилася; вона тільки підвела свою гарну голівку, що так страждала. Її складені ручки з насолодою грілися на сонці.

— Чекайте, ви не бачили Люсьєна, — вигукнула Жюльєта. — Треба на нього подивитись, він величезний.

І коли її привели маленького хлопця, що з нього покоївка обтрушувала дорожній пил, вона його штовхнула й обернула, щоб показати їм. Люсьєн, товстий, товстопикий, увесь засмаглий, грався на пляжі під вітром, тріскався від здоров'я, був гарно вгодований і мав сердите обличчя, бо його щойно вимили. Його погано витерли, й одна щока була вогка й рожева від того, що її терли серветкою. Побачивши Жанну, він спинився, здивований. Вона дивилася на нього своїм бідним змарнілим личком, кольору білизни, у чорних хвилях свого волосся, що його пуклі падали їй аж до плечей. Її гарні очі, широко розплющені й сумні, надавали стриманого виразу цілому її обличчю; і, не зважаючи на велику спеку, вона трохи тремтіла, а її мерзлячі ручки все витягалися, немов перед великим вогнем.

— Ну, чи ж ти її не поцілуєш? — сказала Жюльєта.

Але Люсьєн, здавалося, злякався. Нарешті, він наважився, з пересторогою, витягаючи вуста, щоб якнайменше наблизитися до хворої. Потім він швидко втік. В Елен висіли великі сльози на очах. Яка ця дитина була здорова! А її Жанна так захекалася тільки з того, що пройшлася навколо по моріжку! О, є дуже щасливі матері! Жюльєта раптом зрозуміла свою жорстокість. Тоді вона розсердилася на Люсьєна.

— Ах, дурний ти... Чи ж так цілують панночок?.. Ви не уявляєте собі, моя люба, він зробився неможливим у Трувілі.

Вона змішалася. На її щастя, з'явився лікар. Вона вигукнула:

— Ах, ось Анрі!

Він чекав на них тільки ввечері. Але вона поїхала іншим потягом. І вона довго пояснювала, чому так, але її ніяк не можна було ясно зрозуміти. Лікар слухав, посміхаючися.

— Кінець-кінцем, ви тут,—сказав він.—Це все, що треба.

Він щойно звернувся до Елен з німим привітанням. Його погляд на мить упав на Жанну; потім, збентежений, він відвернув голову. Маленька дівчинка витримала цей погляд серйозно; і, рознімаючи свої руки, інстинктивним жестом вхопилася за одяг своєї матері й притягла її до себе.

— Ах, молодець!—повторював лікар; він підніс Люсьєна й цілував його у щоки.—Він росте так, що диво.

— Ну, а я, про мене забули?—запитала Жюльєта.

Вона наблизила свою голову.

Тоді він, не випускаючи Люсьєна, взяв його на одну руку, і, схилиючися, поцілував також і свою жінку. Всі троє посміхалися.

Елен, дуже бліда, сказала, що треба вже йти. Але Жанна відмовилася. Вона хотіла бачити, її повільні погляди спинялися на Деберлях, потім поверталися до матері. Коли Жюльєта простягла вуста своєму чоловікові для поцілунку, вогонь запалав в очах дитини,

— Він надто важкий,—продовжував лікар, ставлячи Люсьєна на землю.—Значить, сезон був гарний... Учора я бачив Маліньйона, він розповів мені про те, як там йому жилося. Значить, він виїхав раніше за вас?

— О, він незносний!—пробурмотала Жюльєта, що раптом зробилася серйозна, обличчя її набрало збентеженого вигляду.—Він дратував нас увесь час.

— Твій батько сподівається, що Поліна... А хіба він нічого тобі про це не сповістив?

— Хто! Він, Маліньйон?—закричала вона, здивована і немов ображена.

Потім вона зробила жест нудьги.

— Ах, залиш но, він причинний! Яка я щаслива, що знову в себе!

І, без видимого переходу, її охопило одне з тих поривань, що були властиві їй вдачі чарівної пташки.

Вона притиснулася до свого чоловіка, підводячи голову. Він терпляче й ніжно тримав її одну мить у своїх руках. Здавалося, вони забули, що вони не самі.

Жанна не зводила з них очей. Її зблідлі вуста тремтіли, на її обличчі з'явився вираз ревнивої й злої жінки. Біль, від якого вона страждала, був такий міцний, що вона мусіла відвести очі. Саме цієї хвилини вона помітила в глибині саду Розалі й Зефірена, що все шукали петрушки. Звичайно, щоб не заваджати іншим, вони ховались у самій гущавині зелені, сидячи обоє на карачках. Зефірен нишком взяв одну ногу Розалі, а та, нічого не кажучи, нагороджувала його ляпасами. Жанна, поміж двох гіллячок, бачила обличчя маленького салдата, добру дитячу пику, дуже червону, що лопалася від закоханого сміху. Тут був уступ, маленький салдат і нянька покотилися поза зелень. Сонце йшло просто вниз, дерева спали в теплому повітрі, жодний листочок не ворушився. Внизу під берестами розливалися пахощі, масні пахощі землі, що її ніколи не торкалася копаниця. Поволі, останні чайні троянди розкидали свої пелюстки дощем один по одному на ганок. Тоді Жанна, груди якої піднялися, підвела свої очі на матір; і, бачачи, що вона стоїть нерухома й німа перед усім, що тут діялося, вона кинула на неї погляд надзвичайної тривоги, один з тих глибоких поглядів дитини, що про них не наважуються питати.

Тим часом, пані Деберль наблизилася, кажучи:

— Я сподіваюся, що ми бачитимемося... Бож Жанна почуває себе добре, треба, щоб вона приходила сюда щодня пополудні.

Елен вже вишукувала причини для вибачення, вона хотіла сказати, що вона не хоче її надто втомлювати. Але Жанна швидко перепинила:

— Ні, ні, сонце таке гарне... Ми прийдемо, пані. Ви мені збережете моє місце, чи не так?

Лікар стояв ззаду. Вона посміхнулася йому.

— Лікарю, скажіть но мамі, що повітря не шкодить мені.

Він наблизився, і в цієї людини, що звикла бачити людське страждання, трохи почервоніли щоки, бо ця дитина лагідно розмовляла з ним.

— Безперечно, — пробурмотав він, — свіже повітря може тільки прискорити її одужання.

— Ах, ти ж бачиш, мамусю, нам треба буде приходити сюди, — сказала вона з чарівним ніжним поглядом, — але було чути, що сльози стали їй просто в горлі.

Тим часом П'єр знову з'явився на ганку. Сімнадцять пакунків пані були принесені. Жюльєта разом із своїм чоловіком і Люсьєном утекла, пояснюючи, що вона жахливо брудна і візьме ванну. Коли вони залишилися сами, Елен стала навколішки на ковдрі, немов би щоб зав'язати шаль на шиї Жанни. Потім тихим голосом вона запитала:

— Значить, ти вже більш не гніваєшся на лікаря? Дитина зробила довгий знак головою.

— Ні, мамо.

Стало тихо. Елен тремтливими й неспритними руками, здавалося, не могла зав'язати вузол шалі. Тоді Жанна пробурмотала:

— Чому він любить ще інших... Я не хочу...

І її чорний погляд зробився суворий, а маленькі простягнені ручки пестили плечі її матері. Крик гоговий був вихопитися з її горла; але вона злякалася слів, що йшли їй на уста. Сонце заходило; обидві пішли додому. З'явився Зефірен з пучком петрушки, листя з якої він здирав, кидаючи Розалі убивчі погляди. Нянька була обережна й ішла трохи далі, хоч тепер тут нікого вже не було; він щипав її, як вона нахилялася, щоб згорнути ковдру, і вона давала йому доброго стусана кулаком у спину, що через це гула, мов порожнє барило. Це йому дуже подобалося. Він голосно сміявся ще й тоді, коли повернувся до кухні, все чистячи свою петрушку.

Починаючи від цього дня Жанна вперто відмовлялася спускатися в садок, лише вона чула там голос

пані Деберль. Вона жадібно слухала пльотки Розалі про сусідній маленький будинок, турбувалася, як там живуть, втікала іноді з кімнати, щоб підгледіти у вікно кухні. Внизу, поринувши у маленький фотель, що його Жюльєта наказувала приносити для неї з залі, вона, здавалося, стежила за родиною, була стримана з Люсьєном, нетерпляче ставлючись до його запитань та гулянок з ним, зокрема, коли лікар бував тут. Тоді вона витягалася, немов утомлена, дивлячись широко розплющеними очима. Тому ці полудневі години тільки завдавали великих страждань Елен. І все ж вона ходила сюди, ходила, хоч ціла її істота обурювалася проти цього.

Раз-у-раз, як Анрі, повертаючись додому, цілував волосся Жюльєти, серце їй ніяковіло. І тоді, щоб сховати своє збентежене обличчя, вона вдавала, що клопочеться біля Жанни, і бачила, що дитина ще блідіша, ніж вона сама, — великі чорні дитячі очі були розплющені, а підборіддя стискувалося від стриманого гніву. Жанна страждала не менш од неї. Тих днів, коли її мати, вже зовсім знесилена, вмирала від кохання, відвертаючи очі, вона й сама бувала така похмура й така розбита, що треба було брати її до кімнати й класти в ліжку. Вона більш не могла бачити, як лікар наближається до своєї дружини, — обличчя їм мінилося, вона тремтіла й переслідувала його горящим поглядом зраженої коханки.

— Я кашляю щоранку, — сказала вона якось. — Треба вам до нас прийти, ви мене оглянете.

Почали йти дощі. Жанна схотіла, щоб лікар знову почав її відвідувати. Проте, їй було тепер помітно краще. Її мати, щоб задовольнити її, мусіла двічі чи тричі прийняти запрошення Деберлів на обід. Дитина, серце якої так довго роздиралося на частки від таємної боротьби, здавалося, заспокоїлася, коли її здоров'я, нарешті, вже було зовсім добре. Вона повторювала своє запитання:

— Чи ти щаслива, мамусю?

— Так, дуже щаслива, моя люба!

Тоді вона вся світилася. Треба пробачити їй, — казала вона, — всі її колишні погані вибрики. Вона казала

про них, немов би про випадок, що не залежав від її бажання, немов би про біль голови, що враз її охопив. Щось народжувалося в ній, щось таке, чого вона сама не могла визначити. Різноманітні думки билися в ній, думки невиразні, зловісні мрії, що їх вона ніколи не могла пригадати. Але це минуло, вона одужувала, це вже не повернеться.

V.

Ішла ніч. Тонкий попіл, здавалося, падав з блілого неба, де блищали перші зірки, на велике місто, що його він поволі, невпинно повивав покривалом. Великі плями тіні вже лежали на низьких місцях, а з глибини обрію, сходила темна, немов чорнильна хвиля, смуга, жеручи рештку дня, те невиразне світло, що віддалялося до заходу. Над Пассі було вже помітно тільки кілька скатертин дахів. Потім прокотилася хвиля, впав присмерк,

— Який теплий вечір,—пробурмотала Елен, сидячи перед вікном, знесилено вдихаючи вогкий подих, що його слав їй Париж.

— Гарна ніч для бідних людей,—сказав абат, що стояв ззаду її.—Осінь буде тепла.

Цього вівтірка Жанна задрімала за десертом, і мати поклатала її, бачачи, що вона трохи втомилася. Вона вже спала на своєму маленькому ліжку, а обік, за столиком, пан Рамбо дуже серйозно направляв цяцьку, механічну ляльку, що говорила й ходила,—він сам подарував її дитині, й вона розбила її. Він досконало знався на цій роботі.

Елен, якій бракувало повітря, й яка страждала від цього останнього вересневого тепла, щойно відчинила вікно,—це море тіні, ця чорна безкраїсть, що простягалася перед нею, приносила їй полекшення. Вона відставила перед тим свій фотель, щоб бути далі від усіх, і тому була раптом здивована, коли почула священика. Він лагідно сказав:

— Чи ви добре вкрили маленьку?.. Повітря таке свіже на цій височині.

Але потреба тиші опанувала її, і вона не відповіла. Вона насолоджувалася чарами присмерку, дивлячися, як зникають останні контури речей, слухаючи, як згасає гомін. Світло нічної лампи палало на краю шпилів і веж; спочатку гаснув Сен-Огюстен, на Пантеоні одну мить ще лишилося блакитняве світло, блискучий Собор Інвалідів здавався немов місяцем серед болота хмар, що сходили. Це був океан, ніч, що широко простяглась у глибочині присмерку, темна безодня, поза якою, відчувалося, був світ. Величезний м'який подих ішов від невідомого міста.

В довгому голосному гомоні ще з'являлися й інші звуки, послаблені, але виразні, — різкий гуркіт омнібуса на набережній, сюрчок поїзда, що йшов мостом Пуан-дю-Жур; а Сена, що зросла від останніх гріз, котилася дуже широко, міцно дихаючи, немов жива істота, що простягла там у долині, у смузі тінь. Теплий запах ішов від дахів, що ще палали, а ріка раз-у-раз прорізувала цей повільний подих денної спеки своєю м'якою свіжістю. Париж зник, він мрійно відпочивав, немов велетень, що його обгортає ніч і що лишається на мить нерухомим, з розплющеними очима.

Ця хвилина, коли життя міста засинало, найніжніше заколисувала Елен. Протягом трьох місяців, коли вона не виходила з дому, прикута хворобою Жанни до її ліжка, вона не мала іншого товариша під час невсипного перебування в головах у хворої, як цей великий Париж, що простягся на обрії. Через липневу та серпневу спеку вікна лишалися майже завжди відчинені; вона не могла перейти через кімнату, ворухнутися, обернути голову, щоб не побачити, як Париж розгортає перед нею свою вічну картину. Він був тут повсякчасно; він брав участь у її скорботах і в її надіях, немов друг, що прийшов на допомогу. Вона все ще його не знала, вона ніколи не була така далека від нього, від його вулиць і його натовпу; і він сповнював собою її самотність. Ці кілька кроків вздовж і впоперек, ця кімната страждання, що її двері вона так дбайливо причиняла, широко відчинялася йому своїми двома вікнами. Дуже часто вона плакала, дивлячися

на нього, коли спиралася на вікно, щоб сховати свої сльози від хворої; одного дня, того дня, коли вона гадала, що її дитина загинула, вона довго лишалася тут, приголомшена, задихуючися, стежачи очима за димом Військової Пекарні, що злітав угору. Часто також, за годин надії, вона довіряла радощі свого серця загубленій далечині передмість. Не було пам'ятника, що не нагадував би їй сумного чи щасливого хвилювання. Париж жив її життям. Але ніколи вона не любила його більше, ніж у присмерку, коли після дня він згоджувався бути чверть години тихим, забутим і мрійним, чекаючи, доки буде запалено газ.

— Скільки зірок! — пробурмотав абат Жуве.— Вони блищать тисячами.

Він щойно взяв стілець і сів біля неї. Вона підвела очі, дивлячися на літнє небо. Сузір'я вбивали в небо свої золоті цвяхи. Одна планета, майже на самому обрії, світилася, немов карбункул. А зірчастий пил, майже невидимий, посипав небо блискучим піском іскор. Віз поволі повертав свою голоблю в повітрі.

— Дивіться, — сказала вона й собі. — Оця маленька блакитна зірка, у цім кутку неба, я щовечора знаходжу її тут... А вона відходить геть, вона віддаляється щоночі.

Тепер уже абат не заваджав їй. Вона відчувала його обік себе, мов заставу спокою. Вони обмінювалися кількома словами, зрідка вимовленими. Двічі вона запитала його про назви зірок; життя неба завжди цікавило її. Але він вагався, він не знав.

— Ви бачите, — питала вона, — цю гарну зірку, що її світло таке чисте?

— Ліворуч, чи не так? — казав він, — коло іншої, меншої, зеленявої?.. Та їх занадто багато, я забув.

Вони замовкли, але їхні очі все були підведені, і вони були охоплені легким тремтінням перед цим кишінням зірок, що чимраз зростало. Поза тисячами зірок з'являлися інші тисячі, і це безупинно повторювалося в безкрайній глибині неба. Зірки блищали, мов розпалений жар світів, що палав спокійним вогнем коштовного каміння. Молочний шлях вже білів, вже розгор-

тав свої соняшні атоми, такі незчисленні, такі далекі, що всі вони разом здаються смугою світла на небесному склепінні.

— Я боюся цього, — сказала Елен дуже тихим голосом.

Вона схилила голову, щоб більш не бачити цього, відвела свої погляди на величезну порожняву, яка, здавалося, проковтнула Париж. Там ще не було жодного світла, на всьому рівномірно простяглася ніч; була сліпа пільма; гучний, протяжний голос міста набрав ще більшої ніжності.

— Ви плачете? — запитав абат, щойно почувши ридання.

— Так, — просто відповіла Елен.

Вони вже не бачили одно одного; вона плакала, довго, зворушена в цілій своїй істоті. Тим часом ззаду їх Жанна мирно й невинно дихала ві сні, а пан Рамбо, весь поринувши у свою роботу, схилив свою сіру від сивини голову над лялькою, що її члени він розклав на столі. Але іноді там, де він працював, було чути сухий звук пружин, що розтягалися, — дитяче белькотіння, що його великі пальці витягали, яко мога тихше, з розбитого механізму. І коли лялька казала надто голосно, він припиняв робити, занепокоений, сердячися сам на себе, дивлячися, чи не збудив він Жанну. Потім він знову брався з пересторогами до своєї роботи, — за знаряддя йому були тільки ножиці й шило.

— Чому ви плачете, моя дитино? — сказав абат. — Чи не можу я вам принести якесь полекшення?

— Ах, лишіть но, — пробурмотала Елен. — Від цих сліз мені легше... Зараз, зараз...

Вона занадто задихувалася, щоб відповісти. Тоді першого разу припадок сліз розбив її на цім самім місці; але тоді вона була сама, і могла ридати у пільмі, знеможена, чекаючи, доки висохне джерело хвилювання, що сповнювало її. А тепер вона не мала жодної прикристи: її дочка була врятована, вона сама знову ввійшла в монотонний і чарівний хід свого звичайного життя. Раптом у ній немов виникло гостре почуття величезного болю, почуття безкрайної порожняви, яку

їй ніколи не заповнити, почуття безмірного одчаю, куди вона поринала з усіма тими, хто був їй дорогий. Вона не могла сказати, яке лихо загрожує їй; вона була без надії і плакала.

Вже тоді, у церкві, що всю її сповнювали пахощі квіток місяця Богородиці, в ній пробуджувалося таке почуття. Широкий обрій Парижу в присмерку сповнював її глибокого релігійного вражіння. Рівнина, здавалося, ширшала, меланхолія йшла від цих мільйонів істот, що зникали у пільмі. Потім, коли вже досить темнішало, коли місто зникало разом з усім своїм гомоном, її стиснуте серце раптом втрачало в цій владнім спокою сили, сльози сповнювали їй очі. Вона склала б свої руки й шепотіла б молитви. Потреба віри, кохання, божественного смирення викликала в ній велике тремтіння. Саме зірки, що з'являлися на небі, рівночасно надавали їй священних радощів і жаху.

Після довгої тиші абат Жуве знову почав настоювати.

— Дочко моя, треба, щоб ви довірилися мені. Чому ви вагаєтеся?

Вона все плакала, але тихо, мов дитина, уся втомлена й знесилена.

— Церква лякає вас, — продовжував він. — Одну мить я гадав, що бог здобув вас собі. Але сталося інакше. Небо має свої наміри... Ну, якщо ви не довіряєте священникові, чому ви відмовляєтеся довіритися другові?

— Ви маєте рацію, — пробелькотіла вона, — так, я розгублена, я маю потребу в вас... Треба, щоб я призналася вам у цім. Маленькою я майже не ходила до церкви; а тепер я відчуваю глибоке збентеження, як тільки буваю на службі... Тепер, тут, розумієте, те, що викликає в мене раптом ридання, це голос Парижу, подібний до гудіння органу, ця нічна безкраїсть, це нічне небо... Ах, я хотіла б вірити! Допоможіть мені, навчіть мене!

Абат Жуве заспокоїв її, кладучи легко свою руку на її руку.

— Скажіть мене все, — відповів він просто.

Вона вагалася одну мить, сповнена тривоги.

— Нічого, присягаюся вам... Я не ховаю від вас нічого. Я плачу без причини, тому що я задихуюся, тому що мої сльози сами з'являються на моїх очах... Ви знаєте моє життя. Я не знайшла б у ньому цієї години ні жодного суму, ні помилки, ні гризоти... І я не знаю... я не знаю...

Її голос змовк. Тоді священник поволі вимовив:

— Ви кохаєте, дочко моя!

Вона затремтіла. Вона не наважилася протестувати. Знову стало тихо. В морі пітьми, що спало перед ними, заблищала іскра. Це було під їхніми ногами, десь у безодні, в місці, що його вони не могли б визначити. І одна по одній з'явилися інші іскри. Вони народжувалися вночі, раптом підносячися, і лишалися нерухомі, блищачи, мов зірки. Здавалося, це знову сходили зірки на поверхні темного озера. Хутко вони склали подвійну лінію, що тяглась від Трокадеро й, легко коливаючися, йшла в напрямку Парижу. Інші ж лінії блискучих крапок перерізували, визначалися повороти, сузір'я ширшало, дивне й чарівне. Елен нічого не казала, стежачи поглядом за цим сьйвом, що його вогні були ніби продовженням неба понад обрієм у безмірнім просторі, немов би земля раптом зникла, і визначилася з усіх боків небесна опуклість. І вона знову відчувала тут хвилювання, яке так дуже зворушило її кількома хвилинами раніше, коли Віз почав поволі повертатися навколо полярної осі з голоблею в повітрі. Париж, що запалювався, простягався меланхолічний і глибокий, несучи за собою жахливі мрії про твердь, де плавають світи.

Тим часом священник довго шепотів їй на вухо тим монотонним і лагідним голосом, що був звичний для нього, як для сповідника. Він попереджував її тоді ввечері, він упевнено сказав їй, що самотність не приведе її ні до чого доброго. Не можна без кари відстороняти себе від загального життя. Вона була надто замкнена, вона відчинила двері небезпечним мріям.

— Я дуже старий, дочко моя, — пробурмотав він, — я часто бачив жінок, що приходили до нас із слізьми, з молитвами, з потребою вірити і ставати навколішки...

Тому сьогодні я ніяк не можу помилитися. Ці жінки, що, здавалося, так палко шукали бога, являють собою тільки нещасливі серця, збентежені пристрастю. Приходячи до наших церков, вони обожають тут мужчину...

Вона його не слухала, вся охоплена хвилюванням, силкуючись яскраво уявити собі, нарешті, що саме з нею діється. В неї вихопилося признання, глухе, придушене.

— Ну, так, я кохаю... І це все. І більш я нічого не знаю, не знаю...

Тепер він уникав перепиняти її. Вона говорила в гарячці маленькими короткими фразами; гірка радість охоплювала її з того, що вона признавалася в своєму коханні, поділяла з цією старою людиною свою таємницю, що так довго гнітила її.

— Я присягаюся вам, що не можу прочитати сама в собі... Це прийшло до мене так, що я й сама цього не знаю. Може, все сталося раптом, несподівано. Проте, я відчула втіху з цього тільки за довгий час... А втім, нащо мені вдавати з себе міцнішу, ніж те є насправді? Я не намагалася втекти від цього, я була надто щаслива; сьогодні я маю мужности ще менше... Розумієте, моя дочка була хвора, я мала її втратити; і от моє кохання було таке ж глибоке, як і моє горе, воно прийшло всемогутнє, після цих жахливих днів, воно опанувало мене, і я почуваю себе захопленою...

Вона перевела подих, вся тремтячи.

— Нарешті, тепер я вже майже не маю сили... Ви маєте рацію, мій друже, мені легше з того, що я вам признаюся у цім... Але прохаю вас, скажіть мені, що діється в глибині мого серця; я була така спокійна, така щаслива! Це удар блискавиці в моєму житті. Чому я? чому не інша? бож я нічого не зробила, щоб так сталося, я вважала, що я добре захищена... А коли б ви знали! Я не пізнаю себе більше... Ах, допоможіть мені, врятуйте мене!

Бачачи, що вона мовчить, священник механічно за своїм невимушеним звичаєм сповідника, запитав її:

— Ім'я, скажіть мені ім'я?

Вона вагалася, коли дивний звук примусив її повернути голову. Це була лялька, до якої потроху поверталася під пальцями пана Рамбо її механічне життя; вона щойно зробила три кроки на столику, пружини її ще не були зовсім направлені і тому рипіли; потім вона перекинулася на спину й почала стрибати по землі сама, без допомоги майстра. Він ішов слідом за нею, простягнувши руки, готовий її підтримати, сповнений батьківської тривоги... Побачивши, що Елен повертається, він звернувся до неї з довірливою посмішкою, немов би щоб обіцяти їй, що лялька ходитиме. І він знову почав вовтузитися над лялькою із своїми ножицями й шилом. Жанна спала.

Тоді Елен, покірливо віддаючися під охорону цього спокою, що оточував її, пробурмотала ім'я на ухо священникові. Він не поворухнувся. В тіні не можна було розглянути його обличчя. Стало тихо, а потім він заговорив:

— Я це знав, але я хотів дістати від вас це признание... Дочко моя, ви мусите багато страждати.

І він не вимовив жодної банальної фрази про обов'язки. Елен, що зніяковіла, відчуваючи смертельний сум від цього спокійного жалю абата, знову почала стежити за іскрами, що блищали золотом на темному плащі Парижу. Кількість їх збільшувалася без краю. Це немов були ті вогники, що їх буває видно в чорному попелі спаленого паперу. Спочатку ці блискучі крапки йшли від Трокадеро в напрямку центра міста. Хутко з'явилося інше вогнище, ліворуч у напрямку Монмартра; потім ще одне праворуч перед Собором Інвалідів і ще інше, більш уперед, з боку Пантеону. Від усіх цих огнищ разом летіли маленькі вогники.

— Ви пригадуєте нашу розмову, — сказав поволі абат. — Мої думки не змінилися... Вам треба одружитися, дочко моя!

— Мені! — сказала вона, приголомшена. — Але ж я щойно вам призналася. Ви ж добре знаєте, що я не можу...

— Вам треба одружитися, — повторив він ще з більшою силою. — Ви одружитесь з гідною людиною...

Здавалося, він зріс у своїй старій сутані. Його комічна велика голова, що звичайно звішувалася на одне плече, з напівзаплющеними очима, підводилася, і його погляди були такі одверті й ясні, що вона бачила, як вони світяться у пільмі.

— Ви одружитесь з гідною людиною, що буде батьком вашій Жанні й поверне спокій вашому сумлінню.

— Але я його не кохаю... Мій боже!.. Я його не кохаю.

— Ви його покохаєте, дочко моя... Він вас кохає, і він добра людина.

Елен стурбовано знижувала голос, чуючи легкий шум, що його робив позаду них пан Рамбо. Він був такий терплячий і такий міцний у своїй надії, що протягом 6 місяців аніразу не надокучав їй своїм коханням. Він чекав з довірливою спокійністю, з природи готовий до найгероїчніших зречень. Абат зробив рух, щоб обернутися.

— Чи хочете ви, щоб я все сказав йому?.. Він простягне вам руку, він вас врятує. Ви дасте йому величезну радість.

Вона спинила його, розгублена. Її серце обурювалося. Вона лякалася їх обох, цих, таких мирних, таких ніжних людей, що їх розум зберігав свою звичайну холодність обік гарячки її пристрасти. Та в яким світі жили вони, щоб так заперечувати все те, через що вона так страждала! Священник зробив широкий жест рукою, показуючи на безмежні простори.

— Дочко моя, ви бачите цю гарну ніч, цей найвищий спокій лицем до лица з вашим хвилюванням. Чому ж ви відмовляєтеся бути щасливою?

Весь Париж запалав. Маленькі вогники, що танцювали, вимережили море пільми з одного краю обрію до другого, і тепер мільйони їхніх зірок палали рівним вогнем у прозорості літньої ночі. Жодний подих вітру, жодне тремтіння не торкалося цих ясних крапок, що були, здавалося, немов підвішені в простороні. Париж, що його не було видно, віддалився у глибину безкрайности, такої ж безмежної, як і небо. Проте, внизу спадів Трокадеро швидке світло лихтаря, фіякра чи

омнібуса розрізувало тінь, мов довгі хвосты комет. І там, у сяйві газових ріжків, що котилося жовтуватим туманом, ледве можна було розпізнати перемішані фасади, кутки дерев, яскраво-зелені, мов декорація. На мості Інвалідів зірки раз-у-раз перехрещувалися; а внизу, вздовж смужки густішої пільми, з'являлося диво, низка комет, що їх золоті хвосты розсипалися дощем іскор, відсвічували лихтарі мосту в чорних водах Сени. Але там далі починалося невідоме. Подвійна смуга газових ріжків, до якої де-не-де чіплялися інші смуги, відзначала довге коліно ріки, й можна було подумати, що це сходи світла, перекинуті через Париж і кінці їхні упиралися у краї неба, всього в зірках. Ліворуч спускалася інша прогалина, Єлісейські Поля йшли правильною смугою зірок від Тріумфальної арки до майдану Конкорд, де світилося сяйво плеяд; потім Тюльєрі, Лювр, купи будинків на березі ріки, ратуша зовсім у глибині являли собою темні плями, що їх поділяв ясний квадрат великої площі; і далі назад, поміж дахів, блимали окремі плями світла; можна було розшукати тільки поглиблення вулиці, кут бульвару, що зміняв свій напрям, горяще розширення перехрестя. На другім березі, праворуч, яскраво вимальовувалася тільки Еспланада із своїм прямокутником вогнів, подібним до якогось Оріона зимових ночей, що загубив свій пояс; довгі вулиці кварталу Сен-Жермен простягалися сумно освітлені; а зовні, багатолюдні квартали жевріли—в їхній туманній невиразності світилися тільки маленькі, притиснуті один до одного вогники. Аж до самих передмість і навколо всього обрїю було видно це кишіння газових ріжків і освітлених вікон—це був немов порошок, що сповнював далекі кінці міста цими міріадами сонць, цими планетарними атомами, що їх не може розглядіти людське око. Будинки стояли у пільмі; жодного лихтаря не можна було помітити на шпилях їхніх дахів. Іноді можна було подумати, що це якесь величезне свято, якийсь ілюмінований циклопічний пам'ятник з його сходами, балясами, вікнами, фронтонами, терасами, його кам'яним світом; лінії лямпїонів перерізували фосфоричними нитками його дивну й величезну архітектуру.

Але невпинно з'являлося почуття, що це народжується сузір'я, що небо безмежно ширшає.

Елен, стежачи за широким рухом священника, оглянула весь горящий Париж довгим поглядом. Вона також не знала наймення зірок і охоче розпитала б, що це було за яскраве світло там ліворуч, світло, що на нього вона дивилася щовечора. Інші також її цікавили, але любила вона тільки одне, решта ж викликала в ній неспокій і роздратування.

— Отець мій, — сказала вона, вперше називаючи його цим ім'ям ніжності й поважання, — дайте мені жити... Мене хвилює краса цієї ночі... Ви помилилися, ви не змогли б утішити мене цієї години, бо ви не можете мене зрозуміти.

Священник розставив руки, потім поволі спустив їх. Запанувала тиша, а потім він почав говорити тихим голосом.

— Безперечно, це мусіло так бути... Ви кличете на допомогу, та ви не приймаєте порятунку. Скільки обітниць одчаю зібрав я, — і скільком сльозам я не міг перешкодити... Слухайте, дочко моя, обіцяйте мені тільки єдине: якщо колись життя зробиться надто важке вам, подумайте, що вас кохає гідна людина, що вона чекає на вас... Вам тільки треба буде покласти вашу руку до її руки, щоб знову знайти спокій.

— Я вам обіцяю це, — серйозно сказала Елен.

І коли вона складала цю присягу, у кімнаті почувся легкий сміх. Це сміялася Жанна, яка щойно прокинулася й дивилася, як її лялька ходить по столику. Пан Рамбо, захоплений своїм успіхом, все простягав руки, боячись якогось випадку. Але лялька стояла твердо; вона стукала своїми маленькими п'ятами, вона обертала голову, при кожному кроці, кажучи голосом маленької папуги одні й ті самі слова.

— Оце так диво! — бурмотала Жанна ще у півсні. — Та що ж ти таке з нею зробив, кажи? Вона була поламана, і ось вона знову живе... Дай но мені подивитися... Ти дуже милий...

Тим часом над Парижем, що палав, підносилася блискуча хмара. Можна було б подумати, що це червоний

подих якоїсь жарівниці. Спочатку, це було тільки блідою плямою вночі, ледве помітним відблиском. Потім, потроху, в міру того, як надходив вечір, ця блідість починала точити з себе кров; і, звиснувши в повітрі нерухомо над містом, складена з усіх цих вогнів і всіх тих звуків, що виходили з неї, вона немов зробилася однією з тих хмар, сповнених блискавиць і пожеж, хмар, що вінчають кратери вулканів.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА.

I.

Подали воду полоскати, і дами почали делікатно обтирати пальці. Біля столу стало тихо. Пані Деберль кинула погляд, щоб побачити, чи всі вже скінчили; потім вона підвелася, нічого не кажучи; гості її підвелися й собі, гучно пересуваючи стільці. Старий пан, що сидів праворуч від неї, поквапно запропонував їй руку.

— Ні, ні, — пробурмотала вона, ведучи його сама до дверей. — Ми зараз вип'ємо кави в маленькій залі.

Гості пішли подвоє за нею. Наприкінці йшли дві дами і два пани, що продовжували розмовляти окремо, не приєднуючися до гурту. Але непорядок у маленькій залі зник, знову зробилося весело як за десертом. Каву вже подали на столик на широкій ляковій таці. Пані Деберль ходила туди й сюди, ввічлива й лагідна, як і належало господині дому, що дбає про різноманітний смак своїх гостей. Але насправді найбільш клопоталася Поліна; вона ходила коло чоловіків. Тут було чоловіка дванадцять, майже встановлене число гостей, що їх закликали до себе Деберлі щовівтірка, починаючи від грудня. Увечері, близько 10-ої години, збиралося багато людей.

— Пане де-Гіро, чашку кави, — казала Поліна, спинившись перед маленьким лисим чоловіком. — Ах, ні, я знаю, ви його не п'єте... Тоді чарочку шартрезу?

Але вона плуталася у своїх обов'язках і принесла чарку коньяку. І, посміхаючися, вона обходила гостей,

самовпевнено дивлячися людям в очі, вільно поводячися із своїм довгим тренем. На ній був чудовий білий костюм з індійського кашеміру, прибраний лебедячим пір'ям, з квадратним вирізом на грудях. Коли всі чоловіки вже стояли з чашками в руках, п'ючи каву маленькими ковтками і втягаючи підборіддя, вона атакувала високого молодого чоловіка, сина Тіссо, що в нього, на її думку, була гарна голова.

Елен не схотіла кави. Вона сіла осторонь з трохи втомленим виглядом. На ній був одяг з чорного оксамиту без прикрас, що суворо обволікав її. В маленькій залі палили; біля неї на підставці були скриньки з цигарками. Лікар наблизився, вибрав цигарку й запитав її:

— Жанна почуває себе гарно?

— Дуже гарно, — відповіла вона. — Ми сьогодні ходили до лісу, вона гралася, мов шалена... Тепер вона певно вже спить.

Обоє розмовляли приязно, з лагідною фамільярністю людей, що бачаться щодня. Але почувся голос пані Деберль:

— Розумієте, пані Гранжан може вам про це сказати... Чи не правда, я повернулася з Трувіля коло десятого вересня? Йшли дощі, на пляжі було неможливо.

Три чи чотири дами оточували її, і вона розповідала їм про своє перебування на морському березі. Елен мусіла підвестися й приєднатися до купки.

— Ми провели місяць у Дінарі, — розповідала пані де-Шермет. — О, чудова місцевість, чарівне оточення!

— Там був сад за хатиною, потім тераса на море, — продовжувала пані Деберль. — Ви знаєте, що я вирішила взяти туди з собою моє ляно й фурмана... Це багато зручніше для прогулянок... Але пані Левассер прийшла до нас...

— Так, однієї неділі, -- сказала ця, — ми були в Кабурі... О, у вас там було чудово, тільки трохи дорого, я гадаю, коштувало...

— До речі, — перепинила пані Бертъє, звертаючися до Жюльєти. — Чи пан Маліньйон не навчив вас плавати?

Елен помітила на обличчі пані Деберль збентеження, раптове роздратування... Вже багато разів, здавалося їй, вона помічала, що ім'я Маліньйона, коли його казали несподівано в її присутності, викликало в ній роздратування. Але молода жінка швидко знайшлася.

— Гарний пловець,—вигукнула вона,—чи хоч колись давав він кому лекції плавби?.. Ні, я дуже боюся холодної води. Навіть, скоро бачу людей, що купаються, мені вже здається, що я мерзну.

І вона затремтіла, знизуючи своїми гарними, пухкенькими плечима, мов мокрий птах, що обтрушується.

— Тоді, це, значить, граф, — сказала пані де-Гіро.

— Але ж певна річ. Я закладаюся, що Маліньйон сам оце й вигадав. Він зробився мені нестерпним від того часу, як він прожив там місяць разом з нами.

Гості почали приходити. Дами з пучками квіток у волоссі, з круглими руками, посміхалися, хитаючи головою; чоловіки, в чорному одязі, з капелюхами в руках, уклонялися, намагалися знайти якусь фразу. Пані Деберль, все балакаючи, простягала кінці пальців інтимним друзям дому; і багато з них, нічого не кажучи, вітали її й ішли далі. Тим часом щойно ввійшла панна Орелі. Відразу ж вона почала захоплюватися костюмом Жюльєти — з прикрашеного фаєм блакитного оксамиту, що мав колір морської води. Тоді дами, що були тут, здавалося, щойно помітили костюм. О, чудово, справді чудово! Він був від Вормса. Про це говорили протягом п'яти хвилин. Вже випили каву, гості лишили порожні чашки скрізь, на таці, на підставках; тільки старий пан ніяк не міг скінчити, спиняючися за кожним ковтком, щоб розмовляти з дамою. Кімнату сповнювали теплий запах, аромат кави, змішаний з легкими пахощами туалетів.

— Чи ви знаєте, я нічого не дістав, — сказав син Тіссо Поліні, що розповідала йому про художника, куди водив її батько, щоб подивитись на малюнки.

— Як, ви нічого не дістали?.. Я ж вам принесла чашку кави!

— Ні, панно, запевняю вас.

— Але ж я неодмінно хочу, щоб у вас щось було... Чекайте, ось шартрез!

Пані Деберль непомітно покликала свого чоловіка знаком голови. Лікар зрозумів, відчинив сам двері великої залі, куди й перейшли гості, а служник прибрав блюдо. У великій кімнаті, що її освітлювали яскравим білим світлом шість ламп і люстра на десять свічок, було майже холодно. Дами були вже тут, вони посідали колом біля каміну; тут було тільки два чи три чоловіки серед розтягнених по підлозі спідниць. І через двері залі, кольору резеди, що були відчинені, лунав пронизливий голос Поліни, що лишилася на самоті разом з сином Тіссо.

— Тепер я вам наляла, ви вже пийте, неодмінно... Чи, може, ви ще чогось хочете? П'єр відніс блюдо?

Потім вона знову з'явилася, вся біла у своєму костюмі, прикрашеному лебедячим пір'ям. Вона сповістила з посмішкою, що показувала її зуби поміж свіжих вуст:

— Ось красунь Маліньйон!

Знову стискання рук і привітання. Пан Деберль став біля дверей. Пані Деберль, сидючи поміж дам на дуже низькому пуфі, підводилася кожну мить. Коли з'явився Маліньйон, вона вдала, що відвертає голову. Він був зодягнений дуже коректно, дрібно завитий, волосся йому поділяв проділ, що йшов аж до потилиці. На порозі він підкинув на своє праве око монокль з легкою гримасою, „повною шику“, як казала Поліна, й оглянув цілу залю. Він недбало стиснув руку лікареві, нічого не кажучи, а потім наблизився до пані Деберль і зігнув свою довгу талію, обтягнену в чорний костюм.

— Ах, це ви! — сказала вона так, щоб її всі почули.— Здається, ви тепер плаваєте!

Він не зрозумів, але все ж відповів, щоб показати свою дотепність:

— Безперечно... Якось я витяг з води нью-фавндленда, що тонув.

Дами сказали, що це чарівний жарт. Навіть сама пані Деберль, здавалося, була обеззброєна.

— Я дозволяю вам рятувати нью-фавндлендів, — відповіла вона. — Тільки ви добре знаєте, що я ні разу не купалася в Трувілі.

— Ах, лекція, що я вам її дав! — вигукнув він. — Ну, а хіба ж якось увечері, у вашій їдальні, я не казав вам, що треба ворушити ногами й руками.

Всі дами почали сміятися. Він був чарівний. Жюльєта знизала плечима. З ним не можна серйозно балакати. І вона підвелася, щоб піти до дами, яка мала великий хист п'яністки й тепер уперше прийшла до неї. Елен, сидячи біля вогню, у своїй гарній спокійній поставі, дивилася й слухала. Маліньйон, здавалося, зокрема, цікавить її. Вона побачила, як він зробив хитру еволюцію, щоб наблизитися до пані Деберль, що, вона чула, балакала за її фотелем. Раптом голоси змінилися. Вона відкинулася, щоб краще чути. Маліньйон казав:

— Чому ви не прийшли вчора? Я чекав на вас аж до шостої.

— Лишіть мене, ви божевільний! — бурмотала Жюльєта.

Маліньйон почав казати голосніше, трохи картавлячи:

— Ах, ви не вірите в історію з моїм нью-фавндлендом? Але ж я одержав медаль, я вам покажу її.

І він додав дуже тихо:

— Ви обіцяли мені... Пригадайте!..

Прийшла ціла родина. Пані Деберль розсипалася в компліментах, а Маліньйон з'явився знову поміж дам із своїм моноклемом на оці. Елен зовсім зблідла від швидких слів, що вона їх почула щойно. Для неї це був удар блискавиці, щось зовсім несподіване й жахливе. Як ця жінка, така щаслива, з таким спокійним обличчям, з білими, повними щоками, могла зраджувати свого чоловіка! Вона завжди знала, що в цієї жінки пташиний мозок, якийсь лагідний егоїзм, що вберігав її проти всіх неприємностей тієї чи іншої дурости. І ще з цим Маліньйоном! І раптом вона знову побачила ті полудневі години в садку, коли, посміхаючися, Жюльєта, здавалося, ніжно зустрічала поцілунки, що ними лікар покривав її волосся. Отже, вони кохають одно одного! Тоді через почуття, що його вона сама не могла б собі

пояснити, вона сповнилася гніву проти Жюльєти, немов би ця щойно одурила її особисто. Це її принижувало за Анрі, ревнива лютість сповнювала її, і почуття її так легко можна було прочитати на її обличчі, що панна Орелі запитала:

— Що вам? Вас щось мучить?

Стара панна сіла біля неї, дивлячись на неї. Вона свідчила їй щиру приязнь, зачарована добрим ставленням цієї жінки, такої серйозної і такої гарної, яка, проте, цілі години слухала її пльотки.

Але Елен не відповіла. Їй конче потрібно було бачити Анрі, знати цієї хвилини, що він робить, яке в нього обличчя. Вона підвелася, почала шукати його в залі й нарешті знайшла. Він балакав, стоячи перед товстим блідим чоловіком і був такий спокійний, такий задоволений, так любо посміхався. Одну мить вона оглядала його. Вона відчувала презирство до нього, що зменшувало його в її очах, але zarazом кохала його ще більше, сповнена ніжності, де була й невиразна частка потреби його захистити. Її почуття, ще дуже невиразне, полягало в тім, що вона мусіла тепер компенсувати йому втрачене щастя.

— Ах, — бурмотала панна Орелі, — не буде дуже приємно, якщо сестра пані Гіро співатиме... Це вже вдесьте, що я чую „Горлиць“. Цієї зими вона співає тільки це. Ви знаєте, вона розлучилася із своїм чоловіком. Подивіться на цього чорнявого, ось там, біля дверей. Їм обом чудово. Жюльєта примушена була прийняти його, бо без нього не прийшла б і вона.

— Ах! — сказала вона.

Пані Деберль швидко переходила від однієї купки до другої, прохаючи притихнути, щоб почути, як співатиме сестра пані де-Гіро. Заля була повна; близько тридцяти дам сиділи в середині її, щось шепочучи, сміючися; але дві з них стояли, розмовляючи трохи голосніше, гарно рухаючи плечима; а п'ять чи шість чоловіків, здавалося, дуже добре почували себе коло них, немов загублені поміж їхніми спідницями. По залі пробігло тихе „ш-ш-ш-ш!“, балачки припинилися, на обличчях з'явився нерухомий вираз нудьги; і тепер чути

було тільки, як обмахувалися віялами в теплому повітрі.

Сестра пані де-Гіро співала, але Елен не слухала. Тепер вона дивилася на Маліньйона, що, здавалося, насолоджувався з „Горлиць“, вдаючи непомірне захоплення музикою. Чи це можливо? Оця людина? Безперечно, це там у Трувілі вони вже почали грати цю небезпечну гру. Слова, що їх почула Елен, доводили, здавалося, що Жюльєта ще не згодилася; але падіння її було справою найближчого часу. Перед нею Маліньйон відзначав такт, захоплено хитаючися; пані Деберль була сповнена лагідного здивування, а лікар терпляче мовчав, чекаючи, поки, нарешті, закінчиться арія, щоб знов почати балакати з високим блідим чоловіком.

Співачка скінчила, почулися легкі оплески й голоси:
— Чарівно! Чудово!

Красунь Маліньйон, витягаючи свої руки над дамськими зачісками, нечутно стукав своїми пальцями в рукавичках, повторюючи: — Браво! Браво! — співливим голосом, що панував над іншими.

Раптом увесь ентузіазм зник, витягнені обличчя посміхнулися, кілька дам підвелася, а балачки, поміж загального пересування стільців, відновилися. Тепло збільшувалося, запах мускату обволікав туалети, віяла віяли. Іноді в бурмотанні балачок звучав перловий сміх, слово, вимовлене гучним голосом, примушувало повертати голови. Вже тричі Жюльєта ходила до маленької залі багати чоловіків, що втекли туди, не залишати дам на самоті. Вони йшли слідом за нею, але за десять хвилин знову зникали.

— Це нестерпно, — бурмотала вона з сердитим виглядом, — жодного з них не можна втримати.

Тим часом панна Орелі називала дам Елен, бо ця прийшла на вечір у Деберлів тільки вдруге. Тут була вся визначна буржуазія Пассі, дуже багаті люди. Потім, схиляючися, вона сказала:

— Вирішено, це вже факт... Пані де-Шермет віддає свою дочку за цього високого білявого, з яким вона сама жила протягом вісімнадцяти місяців... Принаймні, буде хоч одна теща, що кохатиме свого зятя.

Але вона перебила сама себе дуже здивовано.

— Дивись, чоловік пані Левассер балакає з коханцем своєї жінки... А що ж Жюльєта — вона присягалася ніколи не приймати їх разом?

Елен поволі огляділа цілу залу. Значить, у цім гіднім світі поміж цієї буржуазії, такої чесною на вигляд, є самі тільки грішні жінки. Її провінціяльний ригоризм дивувався з цієї загальної розпусти, очевидно, звичайної для паризького життя. І вона гірко почала глузувати сама з себе за те, що так страждала, коли Жюльєта стискала їй руку. Далєбі, вона була дуже дурна, що зберігала таку сумлінну вразливість. Розпуста мала тут усі права громадянства, вона була тут загострена до якоїсь кокетливої витончености. Пані Деберль тепер уже, здавалося, замирилася з Маліньйоном; маленька, поринувши у фотель всіма своїми закругленнями гарної ніжненької брюнетки, вона сміялася з калямбурів, що їх він казав. Підійшов пан Деберль.

— А, так цього вечора, значить, ви вже не сваритеся? — спитав він.

— Ні, — дуже весело відповіла Жюльєта. — Він каже багато дурниць... Якби тільки ти знав, скільки він сказав їх нам.

Знову почали співати. Але тепер вже було важче зробити тишу. Це співали дует з „Фаворитки“ син Тіссо разом з дуже пристаркуватою дамою, зачісаною по-дитячому. Поліна, стоячи біля дверей поміж чорних костюмів, дивилася на співака з виглядом щирого здивування, як вона дивилися на мистецькі речі.

— О, гарна голова! — вихопилося з її вуст під час приглушеної фрази акомпаніменту так голосно, що ціла зала її почула.

Вечірка тривала далі; всі вже починали почувати себе втомленими. Дами, просидівши протягом трьох годин на одному й тому ж фотелі, мали вигляд людей, що несвідомо нудьгують, та проте щасливі, що мають цю можливість отак нудьгувати. Поміж двох п'єс, що їх слухали одним вухом, відновлювалися балачки й здавалося, що це ще лунали останні ноти роялю. Пан Летельє розповідав, що він хутко поїде доглядати за відря-

дженням партії шовку в Ліоні; води Сони не змішувалися з водами Рони, і це робило йому великі збитки. Пан де-Гіро, урядовець, промовляв сентенціозні фрази про потребу рішуче переслідувати розпусту в Парижі. Зібралася купка гостей біля одного пана, що був знайомий з китайцем і розповідав про нього різні підобиці. Дві дами в кутку сповіщали одна одну про своїх служниць. А в купці жінок, де панував Маліньйон, говорили про літературу: пані Тіссо оголошувала, що Бальзака неможливо читати тепер; він не заперечував цьому, тільки відзначав, що все ж де-не-де в Бальзака можна натрапити на дуже гарно написану сторінку.

— Хвилинку тиші!—закричала Поліна.—Вона гратиме.

Це була піяністка, дама, що мала такий гарний хист. З ввічливості всі голови обернулися. Але в цій зосередженості раптом почулися голосні розмови чоловіків з маленької залі. Пані Деберль, здавалося, була доведена до одчаю. Вона невимовно страждала.

— Вони убивчі, — пробурмотала вона, — хай вже лишаються там, якщо не хочуть іти сюди, але принаймні хай мовчать!

І вона послала Поліну, яка з захопленням побігла виконати доручення.

— Чи ви знаєте, пани, зараз гратимуть, — сказала вона із спокійною відвагою дівчини, стоячи перед ними у своєму королівському костюмі.—Вас прохають мовчати.

Вона казала дуже голосно. Голос її був пронизливий. Але вона лишилася там разом з чоловіками, почався сміх і жарти, — і гомін став іще голосніший. Суперечки продовжувалися, вона втрутилася в них і сама. Пані Деберль у залі відчувала тортури. Тим часом було вже досить музики, вона ні в кого не викликала задоволення. Піяністка знову сіла на своє місце із стиснутими вустами, хоч господиня дому осипала її перебільшеними компліментами, що здавалося їй найпершим її обов'язком.

Елен страждала. Здавалося, Анрі зовсім не бачить її. Він більш не підходив до неї. Іноді тільки він посміхався їй здалека. На початку вечірки вона відчула полегшення, коли побачила, що він так розсудливо

поводиться. Але від того часу, як вона довідалася про історію між тими двома, вона немов би бажала чогось; сама не знала чого, — ознаки ніжності, яку він виявив би їй, не боячися навіть її скомпромітувати. Її хвилювало бажання, невиразне, змішане з усілякими поганими почуттями. Чи ж він не кохає більше її, що лишається таким байдужим? Звичайно, він чекав на слушний час. Ах, якби вона могла сказати йому все, розповісти йому про негідність цієї жінки, що мала його ім'я.

Тим часом на роялі хтось швидко перебирав клавішами, і мрія вколисувала її, — ось Анрі прогнав Жюльету, і вона була з ним як його жінка, у далеких країнах, що їх мова була їм невідома.

Чийсь голос примусив її затремити.

— Ви нічого не п'єте? — запитала Поліна.

Заля була порожня. Щойно перейшли до їдальні пити чай. Елен важко підвелася. Все плуталось їй у голові. Вона гадала, що все це примарилося їй, — слова, що їх вона почула, майбутнє падіння Жюльети, буржуазна розпуста, що на неї згоджуються з такою спокійною посмішкою. Якщо все це правда, і Анрі тепер був би біля неї, обое вже покинули б цей дім.

— Ви все ж вип'єте чашку чаю!

Вона посміхнулася й подякувала пані Деберль, що зберегла їй місце за столом. Тарілки з тістечками й ласощами вкривали стіл, а велика пухка булка й два торти симетрично підносилися на блюдах; місця було мало, і тому чашки чаю майже торкалися одна до однієї, — їх відокремлювали попарно вузькі сірі серветки з довгими торочками. Сиділи тільки дами. Вони їли печиво й овочі в цукрі, беручи їх кінцями пальців без рукавичок, передаючи одна одній молочники з вершками, наливаючи самі собі їх делікатними рухами. Проте, три чи чотири з них були самовіддані й прислужували чоловікам. А ці, стоячи вздовж стін, пили, якнайважливіше беречучись, щоб не штовхнути один одного мимоволі ліктем. Інші, лишившись у двох залях, чекали, коли торти дійдуть до них. Це був час тріумфу Поліни. Розмовляли голосніше, дзвенів сміх і кристаліч-

ний гомін срібного посуду. Запах мускусу змішувався з пронизливим запахом чаю.

— Передайте мені булку, — сказала пані Орелі, що сиділа саме біля Елен. — Усі ці ласощі не варті уваги.

Вона вже спустошила дві тарілки. Потім, набивши собі знову рота, вона сказала:

— А ось уже багато йде... Тепер буде дуже добре.

Дами справді вже виходили, стиснувши востаннє руку пані Деберль. Пішло також, нишком, багато чоловіків. Кімната ставала порожня. Тоді чоловіки, що лишилися, сіли навколо столу. Але панна Орелі не лишила свого місця. Вона ще з приємністю випила б шклянку пуншу.

— Я піду й принесу вам, — сказала Елен підвівшись.

— О, ні, спасибі!.. Не турбуйтеся.

Протягом хвилини Елен стежила за Маліньйоном. Він щойно стиснув руку лікареві, а тепер вклонявся Жюльєті, стоячи на порозі дверей. Її обличчя було біле, очі ясні, і з її лагідної посмішки можна було гадати, що він висловлював їй свої компліменти з приводу вечірки. П'єр наливав пунш на підставці біля дверей, — і тому Елен наблизилася й пройшла так, щоб непомітно сховатися за порт'єрою. Вона почала слухати.

— Я прохаю вас, — казав Маліньйон, — приходьте післязавтра... Я на вас чекатиму о третій годині...

— Ви, значить, не можете бути серйозним! - відповідала, сміючися, пані Деберль, — які дурниці ви кажете!

Але він настоював, все повторюючи:

— Я на вас чекатиму... Приходьте післязавтра... Ви знаєте куди...

Тоді вона швидко пробурмотала:

— Ну, добре, хай так, післязавтра.

Маліньйон вклонився й пішов. Пані де-Шермет ішла разом з пані Тіссо. Жюльєта весело проваджала їх аж до передпокою, кажучи першій з найласкавішим виглядом:

— Я прийду до вас післязавтра... В мене сила візитів цього дня.

Елен лишилася нерухомою й дуже блідою. Тим часом П'єр, що наляв пунш, протягав їй пляшку. Механічно вона взяла її й віднесла пані Орелі, що накинулася на сухе варення.

— О, ви дуже ласкаві! — вигукнула стара панна. — Я попрохала б П'єра... Розумієте, грішно не запропонувати пунш дамам... У моєму віці...

Але вона перепинила сама себе, помічаючи блідість Елен.

— Певна річ, ви страждаєте... Випийте шклянку пуншу!

— Спасибі, нічого... Тут так тепло...

Вона хиталася, вона повернулася до порожньої залі і впала в фотель. Лямпи горіли червонястим світлом; свічки люстри, що вже майже зовсім згоріли, загрожували запалити розети. Було чути, як в ідальні прощаються останні гості. Елен забула про це; вона хотіла лишатися тут, щоб думати. Значить, це не примарилося їй, — Жюльєта піде до цієї людини. Післязавтра; вона знала день. О, Жюльєта не посоромиться зробити це, — думка про це була наче криком, що звучав у ній. Потім вона подумала, що її обов'язком було б поговорити з Жюльєтою, порадити їй уникнути падіння. Але ця гарна думка заморожувала її, і вона відганяла її, як настирливу. В каміні, куди вона пильно дивилася, тріщало згасле поліно. Важке й сонне повітря ще зберігало запах зачісок.

— Дивись, витут! — закричала Жюльєта, входячи — А, це дуже мило, не піти відразу... Нарешті, можна відпочити.

Елен, здивована, хотіла підвестися, але Жюльєта затримала її:

— Чекайте, вам нічого поспішати. Анрі, дай мені мій флякон.

У залі ще лишалося три чи чотири особи з найінтимніших знайомих, що запізнилися. Сівши перед згаслим вогнем, вони розмовляли в чарівному привіллі втомленої, вже сонної, великої кімнати. Двері були відчинені, було видно порожню маленьку залю й ідальню, цілу квартиру, ще освітлену, що вже поринула у важку тишу. Анрі виявляв ніжну ввічливість до своєї жінки; він

щойно пішов до їхньої кімнати по флякон, і тепер вона нюхала його, поволі заплющуючи очі. Він спитав її, чи не дуже втомилася вона. Так, вона трохи відчувала втому; але була захоплена, вечірка пройшла дуже гарно. Вона розповіла, що тих вечерів, коли в неї бували прийоми, вона не могла заснути, вона хвилювалася у своєму ліжку, аж до шостої години ранку. Анрі посміхнувся, хтось пожартував з приводу цього. Елен дивилася на них і тремтіла, охоплена соннотою, в яку, здавалося, потроху поринав цілий дім.

Тим часом у кімнаті лишилося вже тільки дві особи. П'єр пішов по візника, Елен була остання. Годинник продзвонив першу. Анрі, почувавши себе вже вільно, став навшпиньки й загасив дві свічки в люстрі, що надто зогріли розету. Можна було подумати, це був захід сонця, світло потроху меншало, кімнату затоплювала тінь алькову.

— Я перешкоджаю вам лягати,—пробелькотіла Елен, раптом підводячися.—Відпустіть уже мене!

Вона дуже почервоніла, кров задушувала її. Вони проводили її до передпокою. Але тут було холодно, лікар стурбувався за жінку, що її корсаж був широко вирізаний.

— Повернися, ти застудишся... Тобі занадто тепло.

— Ну, до побачення! — сказала Жюльєта, цілуючи Елен, як це бувало з нею за годин її ніжного настрою. — Приходьте до мене частіше.

Анрі взяв хутряне манто й розгорнув його, щоб допомогти Елен. Коли вона всунула в рукави руки, він сам підняв їй комір. Він з посмішкою одягав її перед величезним дзеркалом, що закривало цілу стіну передпокою. Вони були на самоті й бачили одно одного у дзеркалі. Тоді раптом, не обертаючися, вже закутана у своє хутро, вона відкинулася йому на руки. Протягом трьох місяців вони обмінювалися тільки дружніми стисканнями рук; вони не хотіли кохати одно одного. Тепер він перестав посміхатися; обличчя йому змінилося й запалало, він почав часто дихати. Він божевільно стиснув її і поцілував у шию. І вона нахилилася головою наперед, щоб і собі поцілувати його.

II.

Елен не спала вночі. Вона крутилася як у гарячці й навіть тоді, коли її опанувала соннота, та сама тривога раптом пробуджувала її. В кошмарі цього півсну її мучила одна й та сама думка, — вона хотіла б знати місце їхнього побачення. Їй здавалося, що від цього їй полегшало б. Це не могла бути маленька мансарда Маліньйона, на вулиці Тебу, що про неї часто казали в Деберлів. Та де ж, де? Її голова силкувалася мимо її власної волі здогадатися про це, вона забула про той випадок, що був з ними, щоб поринути в ці розшуки, сповнені нервовости й глухих бажань.

Коли розвидніло, вона одяглася й спіймала саму себе на тім, що вголос сказала:

— Це завтра.

Взувши одну ногу, спустивши руки, вона мріяла тепер, що це може бути в якомусь мебльованому готелі, в загубленій кімнаті, що її наймають на місяць. Потім це припущення викликало в ній огидливість. Вона почала мріяти про чарівне помешкання з товстою оббивкою, з квітами, з великими яскравими вогнями, що палають у всіх камінах. І вже не Жюльєта і Маліньйон були там, вона бачила саму себе разом з Анрі тут у глибині цього ніжного притулку, куди зовсім не доходить гомін з вулиці. Вона затремтіла у своєму погано зав'язаному пеньюарі. Де ж це? Де?

— Добридень, мамусю! — закричала Жанна, що теж прокинулася.

Відколи їй вже зробилося добре, вона знову почала спати в кабінеті. Вона підійшла, як і щодня, боса й у сорочці, щоб кинутися на шию Елен. Вона знову побігла назад до ліжка й закуталася ще на мить у ковдру. Це їй дуже подобалося, вона сміялася під ковдрою. Потім розпочала свою гру вдруге.

— Добридень, мамусю!

І вона знову втекла. Цього разу вона голосно реготала. Вона натягла простирало собі на голову і казала відтіля грубим придушеним голосом:

— Мене тут нема... мене тут нема...

Але Елен не бавилася з нею, як це бувало інших ранків. Тоді Жанна з досади заснула знову. Було ще дуже рано. О восьмій з'явилася Розалі й почала робити свою звичайну ранішню доповідь. О, там надворі справжнє болото, вона мало не лишила свої черевки в калюжі, коли ходила по молоко. Справжня відлига; повітря м'яке, але від нього душно. Потім раптом вона пригадала: напередодні до пані приходила одна стара жінка.

— Ось тобі!—закричала вона, чуючи дзвоник.—Я закладаюся, що це вона.

Це була тітка Фетю, але вона цього разу була дуже чисто одягнена, просто на диво,—на ній був білий очіпок, новий одяг і шаль, перехрещена на грудях. Проте, вона мала той самий плаксивий голос.

— Моя добра пані, це я, я дозволила собі... Я щось хочу попрохати в вас...

Елен подивилася на неї, трохи здивована її чистим виглядом.

— Що, значить, вам краще, тітко Фетю?

— Так, так, мені краще, якщо можна так сказати... Ви знаєте, в мене завжди щось там таке є всередині, в череві; це вже мене мучає, але нарешті тепер вже з цим краще... Мені дуже пощастило. Це мене здивувало, бож, розумієте, щастя і я... Один пан найняв мене доглядати за його господарством. О, це ціла історія..

Її голос повільнішав, маленькі швидкі очі блукали в тисячі зморщок її обличчя. Здавалося, вона чекала, щоб Елен почала її розпитувати. Але Елен, сидячи біля вогню, який щойно розпалила Розалі, слухала її дуже неуважно, маючи задуманий і прикрий вигляд.

— Що ж ви хочете в мене прохати, тітко Фетю? — запитала вона.

Стара не відповіла відразу. Вона оглядала кімнату, палісандрові меблі, оббивку з блакитного оксамиту. І вона пробурмотала, маючи той самий, як і завжди, принижений і улесливий вигляд.

— У вас дуже гарно, пані, пробачте мені... В мого пана така сама кімната, тільки рожева... О, це ціла історія! Уявіть молоду людину з доброго суспільства,

що найняв помешкання у нашім будинку. Не треба брехати, — на першій і другій поверхах у нас дуже гарні помешкання. А потім у нас так спокійно, жодного екіпажу, можна подумати, що це десь на дачі... І от, робітники працювали там більш як п'ятнадцять днів і зробили з кімнати цяцьку.

Вона спинилася, бачачи, що Елен починає прислухатися.

— Це для його роботи, — сказала вона, ще більш розтягуючи голос, — він каже, що це для його роботи... В нас немає швайцара, ви знаєте. Оце саме йому й до вподоби. Він не любить швайцарів, ця людина, і далєбі він має рацію...

Але тут вона знову перепинила сама себе, немов би якась раптова думка вразила її.

— Чекайте, ви мусите знати його, мого пана... Він бачиться з однією з ваших подруг.

— Ах! — сказала Елен, вся зблідши.

— Так, так, напевне, це дама, що живе тут близько, та сама, з якою ви ходили до церкви... Вона приходила передучора.

Очі тітки Фетю поменшали, стежачи за хвилюванням доброї дами. Елен приклала всіх зусиль, щоб запитати тітку Фетю спокійним тоном:

— Вона ходила до нього?

— Ні, вона передумала, вона, може бути, про щось забула, а я тоді стояла біля дверей. Вона запитала в мене про пана Венсан; потім вона знову сіла у свій фіякр, сказавши візникові: „Занадто пізно, повертайтеся!..“ О, це дуже спритна, дуже мила дама, одне слово, як треба. Добрий бог посилає на землю небагато таких, як вона. Крім вас, є ще тільки вона... Хай небо благословить вас обох!

І вона продовжувала, нагромаджуючи порожні фрази, з розв'язністю богомолки, якій перешкодили перебирати чітки. Проте, глуха робота, що її було помітно в зморшках її обличчя, не припинялася. Тепер вона вся сяла, дуже задоволена.

— Мені, — знову почала вона без жодного переходу, — мені дуже хотілося б мати пару добрих черевиків. Мій

пан надто добрий, я не можу прохати в нього їх.... Ви бачите, я маю одяг; от тільки мені треба пару добрих черевиків. Мої, ви бачите, діряві, і тепер, коли на вулицях скрізь вогко й брудно, можна захворіти на ревматизм... Насправді, в мене вчора був ревматизм, я крутилась увесь час пополудні... А маючи добрі черевики...

— Я принесу вам пару черевиків, тітко Фетю, — сказала Елен, роблячи їй рух піти.

Стара рушила задом із кімнати, вклоняючися й дякуючи, і Елен спитала її:

— О якій годині вас можна знайти на самоті?

— Мій пан ніколи не буває вдома після шостої, — відповіла вона. — Але ви, не турбуйте себе, я прийду сама, я візьму черевики у вашого швайцара... Кінець-кінцем, це буде, як ви хочете. Ви небесний янгол, добрий бог винагородить вас за все це.

Її вигуки було чути ще й тоді, коли вона була вже на ганку. Елен сиділа, одубівши, через це повідомлення, що його принесла їй щойно ця жінка, так несподівано і разом так до речі. Тепер вона знала, — де. Рожева кімната в цім старім, зруйнованім будинку. Вона знову бачила ці сходи, від яких тягнуло вогкістю, жовті двері на кожному поверху, що почорніли від масних рук, всі ці злидні, що так розжалили її тієї зими, коли вона ходила до тітки Фетю. Вона силкувалася уявити собі рожеву кімнату поміж всієї цієї брудоти злиднів. Вона лишалася сидіти так, вся глибоко поринувши в свої думки, — тим часом дві маленькі вогкі ручки лягли їй на очі, червоні від безсоння, і веселий голос запитав:

— А хто це?.. а хто це?

Це була Жанна, що сама щойно одяглася. Голос тітки Фетю збудив її; і бачачи, що двері кабінету відчинено, вона швидко прибралася, щоб спіймати свою матір.

— Хто це?.. хто це? — повторювала вона, сміючися щораз голосніше.

Увійшла Розалі, несучи сніданок, і вона сказала:

— Ти знаєш, так не кажи... Тебе ні про що не питають.

— Та досить вже тобі, божевільна! — сказала Елен. — Я ж здогадуюся, що це ти.

Дитина впала на коліна матері і тут, відкинувшись, гойдаючися, щаслива через свою вигадку, продовжувала з переконаним виглядом:

— Далєбі! Це певно інша маленька дівчинка... Чи не так? Маленька дівчинка, що принесла тобі листа від її матері, щоб запросити тебе на обід... І от вона поцілувала тобі очі...

— Не пустуй, — сказала Елен, ставлячи її на землю, — що ти там таке базікаєш!.. Накрийте нам на стіл, Розалі.

Але няня оглядала дівчинку, кажучи, що панна смішно прибрана. Жанна, насправді, поспішаючи, не одягла навіть своїх черевиків. Вона була у спідничці, коротенькій флянелевій спідничці, крізь розріз якої стирчав кінець сорочки. Її розстібнута молетонова блюзка дозволяла бачити її дитячу голість, плескати й дуже тонкі груди, де вже намічалися тремтячі лінії з блідо-рожевими плямами на кінцях. В своїх, одягнених навиворіт панчохах, з розкуйовдженим волоссям, вона була чарівна, вся біла у своїй білизні, одягненій абияк.

Вона нахилилася, подивилася, потім голосно засміялася.

— Я дуже мила, мамусю, подивись но!.. Ну, скажи, чи ти хочеш? я лишусь отак... Це дуже гарно.

Елен, придушуючи нетерплячий рух, спитала, як і щоранку:

— Чи ти помилася?

— О, мамо! — пробурмотала дитина з прикрістю. — О, мамо!.. Йде дощ, погода бридка...

— Ну, так ти не будеш снідати. Вимийте її, Розалі! Звичайно за це дбала вона сама. Але вона відчувала справжню слабість; вона присунулася, тремтячи, до вогню, хоч погода була дуже тепла. Розалі щойно поставила до каміна столика, куди поклала серветку й поставила дві білі порцелянові чашки. Перед вогнем у срібному казанку, подарункові пана Рамбо, кипіла кава з молоком. Цього ранішнього часу кімната, ще в соноті, в нічному безладді, була сповнена якоїсь лагідної інтимності.

— Мамо, мамо, — кричала Жанна з глибини кабінету, — вона занадто мене тре, це мене дряпає... Ой-ой-ой, як холодно!

Очі Елен були спрямовані на чашку, вона глибоко поринула у свої мрії. Вона хотіла знати, вона піде туди. Це дратувало її і турбувало, ця думка про таємницю побачення в цім бруднім кутку Парижу. Вона вважала цю таємницю за огидливу, вона пізнавала в цім Маліньйонів смак, його уявлення про роман, примху задешево пережити пригоди маленьких будинків Регентства. А втім, хоч все це й відштовхувало її, вона була в гарячці, її почуття непереможно тяглися до тиші, півсвіту, що повинні були панувати там, у рожевій кімнаті.

— Панно, — повторювала Розалі, — якщо ви не вгамуетесь, я покличу пані...

— Та ж ти напускаєш мені мило в очі, — відповідала Жанна голосом повним сліз. — Досить уже, залиш мене... Вуха, це вже хай на завтра.

Але вода все текла: чути було, як губка хлюпає в тазі. Там уже починалася боротьба. Дитина заплакала. Майже тієї самої хвилини вона з'явилася, дуже весело кричачи:

— Кінець, кінець!..

І вона обтрушувалася, волосся їй ще було вогке, вся вона була рожева від того, що її терли, пахуча свіжість ішла від неї. Коли вона відбивалася від Розалі, її сорочка впала з плечей, спідничка разстібнулася, панчохи спустилися, заголюючи її маленькі ніжки. Цього разу, як казала Розалі, панна була подібна до Ісуса. Жанна дуже пишалася, що була така чиста, вона не хотіла, щоб її одягали, як треба.

— Подивись но трохи, мамо, подивись на мої руки, на мою шию і мої вуха!.. Ну, дай но, я погріюсь, я почувую себе дуже гарно!.. Ти нічого не зможеш сказати, сьогодні я заслужила на мій сніданок.

Вона згорнулася перед вогнем у своєму маленькому фотелі. Розалі наляляла каву. Жанна взяла свою чашку на коліна, вмочуючи з дуже серйозним виглядом свої сухарики, мов доросла людина. Звичайно Елен заборо-

няла їй їсти так, але тепер їй було не до того. Вона залишила свій хліб лежати й тільки пила каву. Ковтаючи востаннє, Жанна відчула гризоту сумління. Прикрість сповнювала їй серце, вона поставила чашку й кинулась на шию матері, бачачи, що та бліда.

— Мамо, мамусю, чи ти й собі захворіла тепер? Я не зробила тобі прикрости, скажи?

— Ні, моя люба, ти, навпаки, тепер дуже гарна дівчина,—пробурмотала Елен, цілуючи її.—Але я трохи втомилася, я погано спала... Грайся, не турбуйсь.

Вона гадала, що день буде жахливо довгий. Що робити їй, чекаючи на ніч? Вже кілька часу вона не бралася за голку. Робота здавалася їй величезним тягарем. Цілі години вона сиділа, спустивши руки, задихуючися у своїй кімнаті. Хоч вона й відчувала велику потребу вийти подихати свіжим повітрям, але вона не ворушилася. Вся кімната робила її хворою. Вона ненавиділа її, вона відчувала роздратування сама перед собою за ті два роки, що їх прожила тут, вона здавалася їй огидливою з її блакитним оксамитом і величезним обрієм великого міста, — вона мріяла про маленьке помешкання поміж гуркоту вулиці, де вона забулася б. Мій боже! Які довгі години! Вона взяла книжку, але та ж сама думка, що билася їй у голові, безперестанку викликала ті самі образи й ставила їх поміж її очима й початою сторінкою.

Тим часом Розалі прибрала кімнату, Жанна зачесалася й одягнулася. І тепер, поміж впорядкованих меблів, коли її мати перед вікном силкувалася читати, дитина, що її охопив один із звичайних для неї припадків гомінливих веселощів, розпочала велику мандрівку. Вона була зовсім сама, але це майже не заваджало їй. Вона дуже гарно змальовувала трьох і чотирьох осіб,—її дитяча переконаність і серйозність були дуже смішні. Спершу вона почала грати даму, що йде з візитами. Вона зникла в їдальні, потім повернулася, вклоняючися, посміхаючися, повертаючи голову з кокетливим виглядом.

— Добридень, пані... Як ся маєте, пані?.. Я так давно вже вас не бачила. Це диво, насправді... Мій боже! Я так хворіла, пані. Так, у мене була холера,

це дуже неприємно... О, цьому не можна повірити, ви молодієте, слово чести. Як ваші дітки, пані? А в мене, в мене їх аж троє, з того літа...

Вона продовжувала свої реверанси перед столиком, що, безперечно, був їй за ту даму, до якої вона прийшла з візитою. Потім вона присунула стільці один до одного й продовжувала загальну розмову, що точилася годину, вимовляючи різні, надзвичайно дивні фрази.

— Не пустуй, Жанно, — казала їй мати іноді, коли гомінливість Жанни їй набридала.

— Але, мамо, я в моєї подруги... Вона мені щось каже, так треба ж, щоб я їй відповідала... Чи не так, — коли подають чай, не кладуть печиво до кишені?

І вона знову почала грати.

— До побачення, пані! Ваш чай чарівний... Всього найкращого панові, вашому чоловікові!..

Раптом це вже було інше. Вона виходила з екіпажу, вона їхала купувати, сидячи верхи на стільці, як хлопчик.

— Жане, Жане, не так швидко, я боюся... Спиніться но! Ось тут кравчиха... Панно, скільки коштує цей капелюх? Триста франків, це не дорого. Але він негарний. Я хотіла б, щоб згори був птах, отакий великий птах... Ходім, Жане, везіть мене до бакаляра. Чи у вас немає меду? Так, пані, є, ось. О, який добрий! Та я не хочу; дайте мені на два су цукру... Але будьте ж уважніші, Жане, — ось наш екіпаж перекинетесь! Пане поліцаю, це на нас налетів возик!.. З вами не сталося чогось, пане? Ні, пані, нічого... Жане, повертаймося! Гоп-ля, гоп-ля! Чекайте, я замовлю сорочки. Три дюжини сорочок для пані... Мені треба також черевики й корсет... Гоп-ля, гоп-ля! Мій боже, це ніколи не скінчиться.

І вона обмахувалася віялом, вона була дамою, що повертається до себе й лає своїх служників. Ані на мить вона не лишалася спокійною; це була гарячка, безупинний розквіт фантастичних образів, у цім відбивалося ціле життя, що кипіло в її маленькій голівці й виходило відти уривками. Зранку, опівдні, завжди вона товклася, танцювала, базікала; навіть коли була

втомлена, простого стільця, парасолі, поміченої в кутку, ганчірки, що її вона взяла з землі, було досить, щоб кинути її в іншу гру з новими вибухами її багатой уяви. Вона створювала все, дієвих осіб, місця, сцени. Вона так гралася, немов з нею було ще дванадцяттеро дітей її віку.

Нарешті прийшла ніч. Годинник мав зараз продзвонити шосту. Елен, прокидаючися з тривожної сонноти, в якій провела весь час пополудні, швидко накинула собі на плечі шаль.

— Ти йдеш, мамо? — запитала здивовано Жанна.

— Так, моя дорога, треба піти тут десь близько. Я не затримаюся там довго... Будь розумненька.

Надворі все тануло. Річка бруду текла по брукові. Елен зайшла до крамниці взуття на вулиці Пасі, куди заходила разом з тіткою Фетю. Потім вона повернулася вулицею Рейнуар. Небо було сіре, з бруку йшов туман. Вулиця поглиблювалася перед нею, порожня й сповнена тривоги, хоч минуло дуже мало часу. Газові ріжки де-не-де майоріли у вогкій парі жовтими плямами. Вона прискорила кроки, йдучи попід стінами, ховаючися немов би йшла на побачення. Але коли вона круто повернула до пасажу О, вона спинилася під склепінням, охоплена справжнім жахом. Пасаж розкривався перед її ногами, мов чорна діра. Вона не бачила її дна, і тільки помічала в цій безодні п'ятьми тремтяче світло єдиного лихтаря, що освітлював її. Кінець-кінцем, вона наважилася і пішла, тримаючися за залізні поруччя, щоб не впасти. Носком ноги вона намацувала широкі східці. Праворуч і ліворуч стіни сходилися ближче одна до однієї, надмірно витягнені ніччю, а голі гіллячки дерев угорі нагадували невиразні лінії величезних рук з витягненими й скорченими пальцями. Вона тремтіла, коли думала, що двері одного з садів зараз відчиняться, й якась людина кинеється відти на неї. Ніхто не йшов, і вона спускалася дуже швидко. Раптом з п'ятьми почала з'являтися тінь; тремтіння скуло її холодом, коли тінь почала кашляти, це була стара жінка, що важко сходила вгору. Тоді вона заспокоїлася й дбайливіше підбрала свій костюм, що його шлейф

тягся по бруду. Бруд був такий густий, що її черевики прилипали до сідців. Унизу вона обернулася інстинктивним рухом. З гіллячок у пасаж капала вогкість, лихтар нагадував світло шахтарської лампи, підвішеної до стінки колодця, небезпечного через свої випари.

Елен ішла просто на горище, куди ходила так часто, нагорі великого будинку в пасажі. Але дарма вона стукала — нічого не ворушилося. Тоді вона у великім збентеженні знову спустилася вниз. Безперечно, що тітка Фетю була в помешканні першого поверху. Але Елен не наважувалася з'явитися туди. Протягом п'яти хвилин вона лишалася в проході, освітленим газовою лампою. Потім вона знову зійшла вгору й вагаючися подивилася на двері; вона вже повернула назад, коли стара жінка схилилася над поруччям.

— Як, ви на сходах, моя добра пані! — закричала вона. — Але ж увійдіть! Не залишайтеся тут, а то ще застудитесь!.. О, застуда зрадлива, з неї часом і вмерти можна...

— Ні, спасибі, — сказала Елен, — ось ваша пара черевиків, тітко Фетю...

Вона подивилася на двері, що їх тітка Фетю лишила відчиненими за собою. Було видно куток пічки.

— Я зовсім сама, присягаюся вам, — повторювала стара. — Ідіть... Це кухня... Ах, ви не чванливі з бідними людьми. Так, це вже напевне можна сказати...

Тоді, не маючи сил боротися сама з собою, соромлячися за те, що вона тут робить, Елен пішла за нею.

— Ось ваша пара черевиків, тітко Фетю...

— Мій боже! Як вам дякувати!.. Е, гарні черевички!.. Чекайте, я їх взую. Це саме на мою ногу, рівнісінько, мов рукавичка... На добрий час, принаймні, можна буде ходити, вже не боячися дощу... Ви мене рятуєте, ви продовжуєте мені життя на десять років, моя добра пані! Це не лестощі, це те, що я думаю, це так само вірно, як це є лампа, що нас освітлює. Ні, я не улесниця!..

Її охоплювала ніжність при цих словах, вона взяла руки Елен і почала цілувати їх. Вино грілося в каст-

рюлі. На столі, біля лампи, напівпорожня пляшка бордо витягла свою тонку шию. Проте, тут було тільки чотири тарілки, склянка, дві глибокі сковороди, казан. Було видно, що тітка Фетю розташувалась табором у цій парубоцькій кухні, пічку якої вона, очевидно, розпалювала тільки сама для себе.

Бачачи, що очі Елен дивляться на кастрюлю, вона почала кахикати, вдаючи з себе хвору.

— Це мене хапає тут у череві, — простогнала вона. — Лікар дарма казав, — безумовно, в мене є хробак у середині... І от, крапля вина зцілює мене... Мені дуже погано, моя добра пані! Нікому не бажаю я, щоб йому так було, це дуже погано... Кінець-кінцем, я собі трохи дозволю; бож коли маєш тільки прикrostі, можна ж трохи собі дозволити, чи не так?.. Я мала щастя натрапити на дуже гарного пана. Хай небо його благословить!

І вона поклала дві великі грудки цукру у вино. Вона ще більше потовстішала, її маленькі очі зникали у зморшках жиру. Почуття раювання зробило повільнішими її рухи. Бажання цілого її життя, здавалося, нарешті, задоволено. Вона народилася для цього. Коли вона клала свій цукор, Елен помітила у глибині шафи ласощі — горщик з варенням, пакунок бісквітів, навіть сигари, що їх вона вкрала у пана.

— Ну, до побачення, тітко Фетю, я вже йду, — сказала вона.

Але стара штовхала кастрюлю на куток пічки, бурмочучи:

— Чекайте но, це надто гаряче, але зараз я вип'ю... Ні, ні, не йдіть сюди. Я прошу у вас пробачення, що приймала вас тут у кухні... Ми підемо інакше.

Вона взяла лампу й пішла з нею до вузького проходу. Елен, що серце їй міцно билось, пішла за нею. Покручений і смердючий прохід дхнув вогкістю. Розкрилися двері, вона йшла тепер по грубому килиму. Тітка Фетю зробила кілька кроків у зачиненій і мовчазній кімнаті.

— Ну, що? — сказала вона, підносячи лампу, — чи не гарно тут?

Це були дві квадратіві кімнати, що сполучалися одна з однією через двері, обидві половинки їх були зняті і кімнати відокремлювала тільки порт'єра. Вони були обтягнені однакоим рожевим кретоном з медальйонами Люї XV, з пухкенькими амурами поміж квіткових гірлянд. У першій кімнаті стояв нічний столик, дві козетки, фотелі; у другій, меншій, майже все місце було заповнено величезним ліжком. Тітка Фетю звернула увагу Елен на кристалічну нічну лампу, підвішену до стелі позолоченими ланцюжками. Вона вважала цю лампу за край розкошів. І вона давала пояснення:

— Ви не можете уявити собі, який смішний цей дивак! Він запалює все серед ясного дня, він лишається тут, щоб палити сигару й дивиться у повітря... Це йому, бачите, до вподоби, отака людина... Немає значіння, в нього для цього є досить грошей.

Елен, нічого не кажучи, обходила кімнати. Їй здалося, що вони поганого смаку. Вони були занадто рожеві, ліжко було занадто велике, меблі занадто нові. Тут відчувалася спроба спокуси, що впадала в очі своєю вульгарною самовпевненістю. Звичайно, якась модисточка тут відразу ж впала б. А в тім Елен потроху охоплювала тривога, стара ж все базікала, примружуючи очі:

— Він наказує звати себе паном Венсаном... Мені це однаково. Якщо він платить...

— До побачення, тітко Фетю,—повторила Елен, задихуючися.

Вона схотіла піти, відчинила двері й опинилася в анфіладі трьох маленьких кімнат, жахливих своєю голістю й брудністю. Висів обдертий папір, стелі були чорні, шматки вапни лежали на вибитих плитках, запах стародавніх злиднів сповнював помешкання.

— Не сюди, не сюди—кричала тітка Фетю.—Звичайно ці двері бувають зачинені... Це інші кімнати, що їх зовсім не прибирали. Далєбі, це вже й так йому досить коштувало... Ах, тут, звичайно, вже гірше... Ось сюди, моя добра пані, ось сюди...—І коли Елен перейшла до будуару з рожевими шпалерами, тітка Фетю спинила її, щоб знову поцілувати їй руку.

— Так, так, я завжди відчуваю подяку до вас... Я завжди пам'ятатиму про ці черевики. Вони такі добрі на мене, вони такі теплі, я зможу ходити в них хоч за три милі. Та про що мені прохати доброго бога для вас? О, мій боже, почуй мене, зроби так, щоб вона була найщасливіша поміж усіх жінок! Ти, що читаєш у моєму серці, ти знаєш, боже, чого я їй бажаю! В ім'я отця, сина і святого духа, хай буде так! Її раптом охопив побожний настрій, вона все хрестилася, ставала навколюшки перед великим ліжком і кристалічною лампою. Потім, відчиняючи двері, що виходили на ганок, вона додала Елен на вуха зміненим голосом:

— Коли вам буде треба, коли ви побажаєте, постукайте в кухню; я там завжди.

Елен приголомшено, дивлячися позаду себе, немов би вона виходила відкілясь з підозрілого місця, спустилася сходами, зійшла до пасажу О, опинилася на вулиці Вінез, сама не пам'ятаючи, як вона пройшла цю дорогу. Тут тільки здивувала її остання фраза старої жінки. Звичайна річ, ні, вона ніколи більш не стане ногою до цього будинку. Вона не носитиме більш сюди милостині. Та чому стукати їй у кухню? Тепер вона була задоволена, вона побачила. І вона відчувала презирство до себе й до інших. Яка мерзота ходити сюди! Обидві кімнати з їхнім кретоном безперестанку з'являлися все знову перед її очима; вона занесла з собою у своїм погляді найменші дрібниці, навіть самі місця, де стояли стільці, і згортки завіс, що висіли над ліжком. Але слідом за цим перед нею проходили три інші маленькі кімнати, брудні, порожні й безлюдні; і цей привид, ці поїдені проказою стіни, сховані під пухкенькими 'амурами, пробуджували в ній почуття гніву й огидливості.

— Ах, пані,—закричала Розалі, що стежила, стоячи на сходах, нема чого казати, гарненький буде обід! Ось уже півгодини, як все підгорає.

За столом Жанна засипала матір запитаннями. Куди вона ходила, що вона робила? Потім, одержуючи тільки коротенькі відповіді, вона знову почала бавитися сама з собою, граючи в обід. На стільці біля себе вона поса-

дила свою ляльку. По-братерському вона віддала їй половину свого десерту.

— Найбільше, панночко, пам'ятайте, що треба їсти чистенько... Та витирайтеся... О, маленька замазура, вона навіть не вміє зав'язувати серветку... Так, гарно! А ось бісквіт, що ви кажете? Ви хочете покласти на нього варення?.. Так, це ще краще... Дозвольте, я відріжу вам четвертинку яблука...

І вона поклала частку ляльчину на стільця. Але коли її тарілка стала порожня, вона почала брати одні по одних і ті ласощі. Вона поїла їх, розмовляючи за ляльку:

— Оце розкішно... Ніколи я не їла такого смачного варення... А де ви його берете, пані? Я скажу моему чоловікові купити мені слоїка... Чи це у вашому саду, пані, ви зібрали такі гарні яблука?

Вона заснула, граючись, і лягла тут таки—в кімнаті із своєю лялькою на руках. Від самого ранку, вона не спинялася ані на мить. Її маленькі ніжки вже не могли працювати, втома від гри раптом охопила її, ще й заснувши вона все посміхалася, певно мріючи, що все грається. Мати поклала її нерухому, тим часом вона певне мандрувала десь разом з янголами вві сні.

Тепер Елен лишилася сама в кімнаті й зачинилася. Вона провела жахливий вечір біля згаслого вогню. Їй бракувало волі; думки, що в них не можна було признатися самій собі, глухо працювали в ній. Це була якась лиха й пожадлива жінка, яку вона зовсім не знала, і яка казала їй владним голосом, що його вона не могла не слухатися. Коли продзвонила північ, вона лягла з величезним тягарем на серці. Але в ліжку її страждання зробилися нестерпні. Вона напівспала, крутячись немов на гарячому вугіллі. Ті самі образи, ще збільшені безсонням, переслідували її. Потім одна певна думка опанувала її мозок. Даремно вона відштовхувала її—ця думка все міцнішала, хапала її за горло, охоплювала всю її. О другій вона підвелася, витягнена, бліда й рішуча, немов сомнабула, запалила лампу й написала листа, змінюючи свою руку. Це була невиразна звістка, записка в три рядки, де прохали лікаря

Деберля прийти того самого дня до певного місця, о певній годині, без пояснень, без підпису. Вона запечатала конверта й поклала листа до кишені свого одягу, кинутого на фотелі. І коли вона знову лягла, вона відразу ж заснула й лишилася без подиху, приголомшена олив'яним сном.

III.

Другого ранку Розалі подала каву тільки о девятій годині, бо Елен встала пізно, змучена, вся бліда від нічного кошмару. Вона понишпорила в кишені свого одягу, намацала листа, поклала його назад і сіла перед столиком, нічого не кажучи. В Жанни голова також була важка, обличчя похмуре й стурбоване. Вона покинула своє маленьке ліжко з жалем, бо цього ранку їй зовсім не хотілося гратись. Небо мало колір сажі, каламутне світло робило кімнату сумною, а поривання дощу раз-у-раз різко хльоскало по вікнах.

— Панна сьогодні в дуже поганому настрої,—казала Розалі, що тільки одна й говорила.— В неї не може бути гарного настрою два дні підряд.. Це все через те, що вона так стрибала вчора.

— Може, ти хвора, Жанно?—запитала Елен.

— Ні, мамо,—відповіла дівчинка.— Це все через це погане небо.

Елен знову поринула в мовчанку. Вона скінчила пити свою каву й лишилася тут задумана з очима спрямованими на вогонь. Підводячися, вона щойно сказала собі, що її обов'язок наказує їй поговорити з Жюльєтою, примусити її відмовитися від цього побачення. Як? Вона цього не знала; але потреба зробити так раптом вразила її, і в її голові тепер була тільки думка про цю спробу, думка, яка набридла їй і опанувала її всю. Пробила десята, вона одяглася. Жанна дивилася на неї. Коли вона побачила, що мати бере вже свого капелюха, вона стиснула свої маленькі рученята, немов би їй було холодно, і тіль страждання почала лягати їй на обличчя. В неї взагалі завжди з'являлося дуже ревниве почуття, скоро її мати йшла з

дому; вона не хотіла її відпустити, вимагаючи, щоб мати брала її скрізь з собою.

Розалі, — сказала Елен, — кінчайте . но швидше з кімнатою... Не виходьте. Я повернуся за мить.

.І вона нахилилася й поцілувала швидким поцілунком Жанну, не помічаючи, що та засмутилася. — Скоро вона пішла, дитина, що, зберігаючи свою гідність, не хотіла скаржитися в її присутності, раптом заридала.

— О, як це негарно, панно!—повторювала нянька, бажаючи її заспокоїти. — Далєбі, не вкрадуть же у вас вашу маму. Треба ж дати їй можливість зробити свої справи... Не можете ж ви завжди висіти на її спідниці!

Тим часом Елен завернула за ріг вулиці Вінез, ідучи попід стінами, щоб мати захист проти зливи. Їй відчинив П'єр; але він, здалося, вагався.

— Чи пані Деберль у себе?

— Так, пані; тільки я не знаю...

Але Елен на правах доброї знайомої пішла просто до залі, і він дозволив собі спинити її.

— Чекайте, пані, я подивлюся.

Він просковзнув до кімнати, якнайменше видхляючи двері, й відразу ж почувся голос Жюльєти, що сердилася.

— Як, ви пустили? Я ж вам формально заборонила. Це неймовірно, ані на хвилину не можна мати спокою.

Елен штовхнула двері, вирішивши виконати те, що вона вважала за свій обов'язок.

— Дивись, це ви!—сказала Жюльєта, бачачи її. — Я погано почула...

Але в неї все був той самий раздратований вигляд. Очевидно, відвідувачка заваджала їй.

— Може, я невчасно до вас?—запитала Елен.

— Ні, ні... Ви зрозумієте. Ми тут готуємо одну несподіванку. Ми робимо репетицію „Капризу“, щоб грати його одного з моїх вівтірків. Ми саме й вибрали для цього ранок, щоб ніхто не міг про це й догадуватися... Ну, а тепер вже лишайтесь. Ви мовчатимете про це, от і все.

І плескаючи руками, звертаючися до пані Бертє, що стояла посередині залі, вона знову розпочала, не звертаючи більш ніякої уваги на Елен:

— Ну, далі, далі, продовжуймо... Ви не досить тонко вимовляєте цю фразу: „Зробити гаманець потай від свого чоловіка, це в очах багатьох людей здаватиметься чимсь надто романтичним“... Повторіть це.

Елен, дуже здивована з усього, що вона побачила, сіла попереду. Стільці й столики були відставлені до стін, килим лишався вільний. Пані Бертє, делікатна блондинка, казала свій монолог, підводячи очі до стелі, щоб відшукати там слова; а дужа пані де-Ґіро, гарна брюнетка, що взяла на себе роль пані де-Лері, чекала в фотелі на час свого виходу. Дами були в легких ранкових туалетах, вони не скинули ані своїх капелюхів, ані рукавичок. Стоячи перед ними з томом Мюссе в руці, Жюльєта, розпатлана, закутана у великий пеньюар з білого кашеміру, мала самовпевнений вигляд режисера, що показує акторам відтінки голосу, міміку й мізансцени. Вже зовсім вечоріло, і крізь маленькі завіси з гаптованого тюлю, піднесені вгору й зачеплені за засув шпінгалету, можна було бачити сад, що поринав у глибину, чорний через вогкість.

— Ви не досить зворушені,—пояснювала Жюльєта.— Кажіть це певніше, в кожному слові повинна бути вага. „Ми зараз зробимо вам, мій любий, маленький гаманець, ваш останній туалет“... Почніть знову.

— Я гратиму дуже погано,—мляво сказала пані Бертє.— Чому б вам самій не зіграти цю роль? Ви були б чудовою Матільдою!

— О, мені, ні!... Насамперед, тут потрібна блондинка, а потім я дуже гарний навчитель, а не виконавиця... Ну, далі, далі.

Елен лишалася у своєму кутку. Пані Бертє, вся поринувши у свою роль, навіть не обернулася. Пані де-Ґіро привітала її, трохи схиливши голову. І вона почувала, що була тут зайвою, що їй потрібно було відмовитися сісти. Тепер уже її втримувала не стільки думка про обов'язок, що його вона мала виконати, скільки дивне почуття, глибоке й невиразне, що його

вона іноді вже відчувала тут. Вона страждала від байдужості, з якою Жюльєта приймала її. В неї взагалі дружба бувала капризом на хвилину; вона обожала людей протягом трьох місяців, кидалася їм на шию, жила, здавалося, тільки для них, потім одного ранку, не пояснюючи причин, вона вже, здавалося, зовсім їх не пізнавала. Безперечно, в цім, як і в інших речах, вона була покійна моді, потребі кохати тих, кого кохали біля неї всі. Ці раптові стрибки ніжності дуже болісно вражали Елен,—вірна й спокійна душа її завжди мріяла про вічне почуття. Вона часто йшла від Деберлів дуже сумна із справжнім відчаєм, викликаним тією малою певністю, яку можна мати в справі людських прихильностей. Цього ж дня, в тій кризі, що її вона переживала, цей смуток був для неї ще болісніший.

— У нас іде тепер сцена з Шавіньї,—сказала Жюльєта.— Цього ранку він не прийде. Подивімося вихід пані де-Лері. Тепер вам, пані де-Гіро,—ваша репліка.

І вона прочитала:

— „Уявіть собі, що я йому показую цей гаманець“...

Пані де-Гіро підвелася. Кажучи штучним голосом, з якимсь дивним виглядом, вона почала:

— „Дивись, це дуже мило. Побачимо!“

Коли служник відчиняв двері Елен, вона уявляла собі зовсім іншу сцену. Вона гадала, що знайде Жюльєту в нервовому стані, дуже бліду, гадала, що вона тремтітиме від думки про побачення, вагатиметься, буде захоплена пориванням пристрасти; і вона бачила сама себе, як вона переконує Жюльєту поміркувати, аж до тієї хвилини, поки молода жінка, задихуючися від ридань, кинеться їй в обійми. Тоді вони заплакали б разом, Елен пішла б від неї з думкою, що Анрі віднині втрачений для неї, але що вона забезпечила йому щастя. Нічого подібного,—вона натрапила на цю репетицію, що в ній нічого не розуміла; вона знайшла Жюльєту із спокійним обличчям,—напевне, вона добре спала, думки її були досить вільні від будь-якої тривоги, щоб обмірковувати рухи пані Бертє, — менше, ніж про що завгодно на світі, турбувалася вона про те, що мала зробити пополудні. Ця байдужість, ця лег-

коважність заморожували Елен, що прийшла сюди, вся палаючи.

Вона схотіла заговорити. Вона запитала навмання:
— А хто ж саме грає цього Шавіньї?

— Маліньйон, — сказала Жюльєта, повертаючися із здивованим виглядом. — Він уже грав Шавіньї протягом усієї останньої зими... Але він нестерпний, ніяк не можна домогтися, щоб він бував на репетиціях... Слухайте, пані, я прочитаю ролю Шавіньї. Інакше ми ніяк не впораємося.

І тепер вона почала грати сама за чоловіка, мимоволі роблячи грубшим свій голос і в захопленні цією сценою переймаючи манеру чоловіків. Пані Бертє туркотала, гладка пані де-Гіро прикладала всіх зусиль, щоб бути моторною й дотепною. Увійшов П'єр, щоб підкласти дров у вогонь; і поглядом з-піднизу почав оглядати цих дам, що здавалися йому смішними.

Проте, Елен, все ще не кидаючи того, що вирішила, хоч серце їй стискалося, спробувала поговорити з Жюльєтою десь осторонь.

— Тільки хвилину, я маю щось вам сказати.

— О, неможливо, моя дорога... Ви ж бачите, я зайнята... Завтра, якщо ви матимете час.

Елен замовкла. Уривчастий тон молодій жінки роздратував її. Вона відчувала гнів, бачачи її такою спокійною, коли вона сама ще напередодні була охоплена такою болісною агонією. Одну мить вона була готова підвестися й більш не втручатися ані в що. Це так, вона була дуже дурна, що схотіла врятувати цю жінку; всі її нічні кошмари розпочиналися знову; її рука, яка щойно шукала листа в кишені, стискувала його, палаючи, мов у гарячці. Навіщо кохати їй інших, коли інші не кохають її й не страждають, як вона?

— О, дуже гарно, — раптом вигукнула Жюльєта.

Пані Бертє спирала голову на плече пані де-Гіро, ридаючи й повторюючи:

— „Я певна того, що він її кохає, я певна цього“.

— Ви матимете божевільний успіх, — сказала Жюльєта. — Зробіть тут павзу. Чи не так?.. „Я певна того, що він її кохає, я певна цього“... і лишіть так вашу голову. Це чудово... Тепер ви, пані де-Гіро.

— „Ні, моя дитино, це неможливо; це примхи, фантазії“... — продеклямувала гладка дама.

— Досконало. Але сцена дуже довга. Чи не так? Відпочиньмо трохи... Нам треба гарно опрацювати це місце.

Тепер вони всі втрьох почали обмірковувати, як треба використати залю для вистави. Двері їдальні ліворуч були призначені для того, щоб входити й виходити; праворуч мав стояти фотель, в глибині канапа, а стіл мав стояти біля каміну. Елен підвелася й ходила скрізь за ними, немов би дуже цікавилася всіма цими готуваннями. Вона вже відмовилася від думки викликати Жюльєту на розмову і тільки хотіла зробити останню спробу — перешкодити Жюльєті піти на побачення.

— Я прийшла спитати вас, — сказала вона, — чи не сьогодні ви маєте відвідати пані де-Шермет?

— Так, сьогодні пополудні.

— Тоді, якщо ви дозволите, я зайду за вами, й ми підемо разом, бо я вже давно обіцяла цій дамі відвідати її.

Жюльєта на мить не знала, що робити. Але вона швидко знайшлася.

— Звичайна річ, я була б дуже щаслива! Та тільки в мене сила різних справ — спочатку мені треба зайти до моїх постачальників, і я справді не знаю, о якій годині я буду в пані де-Шермет.

— Це нічого, — відповіла Елен, — мені приємно буде пройтися з вами.

— Розумієте, я можу балакати з вами одверто... Ну, от, не настоюйте, ви мені заваджатимете... Це вже іншого вівтірка.

Це було сказано без будь-якого хвилювання, так просто, з такою спокійною посмішкою, що Елен нічого не змогла додати. Вона мусіла допомогти Жюльєті, що відразу хотіла перенести стіл до каміну. Потім вона пішла, і репетиція відновилася. Після кінця сцени, пані де-Гіро надзвичайно виразно вимовила ці дві фрази свого монологу:

— „Але яка безодня є чоловікове серце! Ах далєбі, ми кращі від них!“

Що мала вона тепер робити? Елен у тривозі, що її викликало в ній це запитання, поринала в невиразні думки, сповнені лютости. Вона відчувала непереможну потребу помститися на безтурботнім спокої Жюльєти, немов би ця спокійна ясність її серця була образою гарячці, що охоплювала її. Вона мріяла про її падіння, щоб побачити, чи й тоді буде в неї ця байдужа холоднокровність. А потім вона почала відчувати презирство сама до себе за свою зайву чутливість, за те, що її сумління мучило її. Вже двадцять разів вона мусіла сказати Анрі: „Я кохаю тебе, візьми мене, підемо разом звідси“, і не тремтіти при цьому, а мати біле й спокійне обличчя цієї жінки, що за три години перед першим побаченням грала комедію. Цієї хвилини вона почала тремтіти більш, ніж повинна була тремтіти Жюльєта; зокрема засмучувала її думка про її палке захоплення, що було таким контрастом до веселого спокою цієї залі. Вона боялася, що раптом почне вигукувати слова пристрасти. Отже, вона була слаба?

Двері відчинилися, і раптом вона почула голос Анрі, що казав:

— Не турбуйтеся... Я тільки пройду.

Репетиція була наприкінці. Жюльєта, що все грала ролю Шавіньї, щойно схопила руку пані де-Гіро.

— „Ернестіно, я кохаю вас!“ — вигукнула вона охоплена пориванням пристрасти.

— „Значить, ви вже не кохаєте пані де-Бленвіль?“ вимовила пані де-Гіро.

Але Жюльєта відмовилася продовжувати, доки її чоловік лишить тут. Чоловікам зовсім не треба про це знати.

Тоді лікар показав себе чемним до всіх дам: він почав казати їм компліменти, обіцяв їм великий успіх. Одягнений у чорні рукавички, чисто виголений, дуже коректний, він повертався оце з своїх відвідувань. Входячи, він привітався з Елен, просто, трохи схиливши голову. Він бачив у „Французькій Комедії“ дуже відому акторку в ролі пані де-Лері й пояснював пані де-Гіро деталі цієї сцени.

— Тієї миті, коли Шавіньї має власти до ваших ніг, вам треба наблизитися до каміну — шпурнути га-

манець у вогонь. Холодно, чи не так? без гніву; як жінка, що тільки грає в кохання.

— Добре, добре, залиш нас, — повторювала Жюльєта, — ми знаємо це все.

Він, врешті, вже штовхав двері свого кабінету, й вона знову зробила той самий рух.

— „Ернестіно, я кохаю вас!“

Перше, ніж вийти, Анрі привітався з Елен тим самим знаком голови. Вона лишилася німа, чекаючи на якусь катастрофу. Ця поява чоловіка здавалася їй повною якихось загроз. Але коли вже його не було в кімнаті, він здався їй смішним з його чемністю, з його засліпленням. Він також дбав про цю комедію, дурень! І його погляд не палав, коли він побачив, що вона тут. Тепер увесь будинок здався їй ворожим, мов льодовим. Це була катастрофа, ніщо не втримувало її більше тут, бо вона вже ненавиділа Анрі також, як і Жюльєту. В глибині своєї кишені вона знову схопила листа скорченими пальцями. Вона пробелькотіла „до побачення“ й пішла з головокруттям, що хитало меблі навколо неї; в її вухах дзвінко бриніли останні слова, що їх вимовила пані де-Гіро:

— „Прощайте. Може, ви захочете мене сьогодні, але завтра ви матимете тільки почуття дружби до мене й, повірте мені, це коштує дорожче від примхи“.

На тротуарі, коли вже Елен зачинила двері, вона витягла міцним і немов механічним рухом листа й опустила його в скриньку. Потім кілька секунд вона була приголомшена, бачачи, як падає вузенька мідяна смужка.

— Скінчено, — сказала вона упівголос.

Вона знову бачила ті дві кімнати, обтягнені Рожевим кретоном, пастушок, велике ліжко; там були Маліньйон і Жюльєта; раптом стіна розколювалася, входив чоловік; і вона більш нічого не знала, вона лишалася дуже спокійна. Інстинктивним поглядом вона подивилася, чи не побачив її хтось, коли вона вкидала листа. Вулиця була порожня, вона повернула за ріг і піднялася до себе.

— Ти була розумненька, моя дорога? — сказала вона, цілуючи Жанну.

Дівчинка, сидячи на тому самому фотелі, підвела своє надуте личко. Нічого не відповідаючи, вона схопила двома руками шию своєї матері, поцілувала її, важко зідхаючи. Вона була дуже засмучена.

Під час сніданку Розалі дивувалася.

— Значить, пані була десь далеко?

— Чому ви так гадаєте? — запитала Елен.

— Та ж пані їсть з таким апетитом... Вже давно пані так добре не їла...

Це була правда. Вона була дуже голодна й могла їсти, бо відчула раптом полегшення на серці. Вона відчувала спокій, їй було невимовно гарно. Після хвилювань цих двох останніх днів у ній створилася тиша, її члени вже не відчували втоми й зробилися гнучкі, немов після ванни. Вона відчувала тільки якийсь тягар десь, невиразний тягар, що обтяжував її.

Увійшовши до своєї кімнати, вона обернулася до годинника, стрілки його показували 25 хвилин на першу.

Побачення Жюльєти мало бути о третій. Ще дві години з половиною. Вона зробила цей розрахунок механічно. А втім, їй не було куди поспішати, стрілки йшли, і ніхто в світі тепер не мав влади спинити їх; те, що мало здійснитися, здійсниться. Вже давно дитячий очіпок, що його вона почала шити, лежав на столику. Вона взяла його й почала шити перед вікном. Велика тиша панувала в кімнаті. Жанна сиділа на своєму звичайному місці; але руки її втомлено висіли.

— Мамо, — сказала вона, — я не можу працювати, це мені сьогодні не до вподоби.

— Ну що ж, моя люба, не роби нічого... А, ось ти втягатимеш нитку мені в голку.

І дитина мовчки взялася до цього. Рухи її були повільні; вона дбайливо й рівно обрізувала кінці ниток і без кінця шукала дірку голки. Вона встигала, от і все, її мати використовувала одну по одній голки, що їх вона готувала їй.

— Ти бачиш, — пробурмотала вона, — так воно швидше... Цього вечора шість маленьких очіпків будуть скінчені.

І вона обернулася, щоб подивитися на годинник. Десять хвилин на другу. Ще приблизно дві години. Тепер Жюльєта певне вже починає одягатися. Анрі одержав листа. О, звичайна річ, він піде! Вказівки були точні, він відразу ж усе знайде. Але все це здавалося їй дуже далеким і лишало її байдужою. Вона шила правильними стьожками, з працьовитістю швачки. Хвилини текли одна по одній. Пробило другу.

Дзвоник, що почувся, здивував її.

— Хто це може бути, мамусю? — запитала Жанна, затремтівши на своєму стільці.

Це був пан Рамбо, і вона сказала:

— Це ти!.. Чому дзвониш ти так міцно? Ти злякав мене.

Гідна людина, здалося, була приголомшена. В нього справді була трохи важкенька рука.

— Я недобра сьогодні, мені погано, — продовжувала дитина. — Не треба лякати мене.

Пан Рамбо стурбувався. Що таке в любої дівчинки? І він сів і заспокоївся, лише побачивши, як Елен пояснює йому легким знаком, що дитина сьогодні у своїм чорнім настрої, як казала Розалі. Звичайно він тільки зрідка приходив удень. Тому він зараз же схотів пояснити, чому саме він прийшов. Справа йшла про одного його земляка, старого робітника, що не міг знайти собі роботи, бо був вже занадто старий, і що мав паралітичну жінку, а жив у маленькій кімнаті, розміром не більшій від руки. Не можна уявити собі, які це злидні! Цього самого ранку він був у них, щоб побачити самому. Це діра під самим дахом з вікном у стелі, крізь поламане скло його проходить дощ; а всередині тільки й є, що мізерний сінник, жінка, закутана в стару завісу, недоумкувата людина, що лежить на землі й немає навіть сили підвестися, щоб підмести своє кубло.

— О, нещасні, нещасні! — повторювала Елен, зворушена аж до сліз.

Пан Рамбо турбувався не за старого робітника. Він візьме його до себе, він знайде йому заняття. Але от жінка, цей паралітик, — її чоловік ані на мить не може

лишити її саму, її треба возити, як пакунок, — куди її подіти, що з нею робити?

— Я подумав про вас, — продовжував він, — треба, щоб ви зараз же подбали за те, щоб влаштувати її в шпиталі. Я пішов би просто до пана Деберля, але подумав, що ви його знаєте більше, що ви матимете більше впливу на нього... Тільки б він схотів за це подбати, і все буде в порядку вже завтра.

Жанна слухала, вся бліда, тремтячи від жалю. Вона склала руки й пробурмотала:

— О, мамо, будь ласка, подбай за бідну жінку!..

— Але ж напевне, — сказала Елен, хвилюючися чимраз більше. — Як тільки зможу, я поговорю з лікарем, він уже сам візьметься клопотатись... Дайте мені ім'я й адресу, пане Рамбо.

Він написав на столику, що було треба. Потім, підводячися, він сказав:

— Зараз 35 хвилин на третю. Ви певне знайдете лікаря вдома.

Вона байдуже підвелася, подивилася на годинник, — і тіло її мов раптом підстрибнуло. Так, було 35 хвилин на третю, і стрілки все йшли вперед. Вона щось пробелькотіла, сказала, що лікар, певне, тепер у своїх хворих. Її погляди вже не сходили з годинника. Проте, пан Рамбо, стоячи, з капелюхом у руці, знову й знову розпочинав свою історію, і це примушувало стояти й її. Ці бідні люди все продали, навіть грубку; від початку зими вони проводять дні й ночі без вогню. Наприкінці грудня вони якось протягом чотирьох днів нічого не їли. В Елен вихопився вигук жалю. Стрілки показували сорок хвилин на третю. Пан Рамбо затримався ще на дві великі хвилини.

— Ну, я маю надію на вас, — сказав він.

І, нахиляючися, щоб поцілувати Жанну, він додав:

— До побачення, моя люба!

— До побачення!... Будь спокійний, мама не забуде. Я нагадаю їй.

Коли Елен повернулася з передпокою, куди вона проводила пана Рамбо, стрілка показувала три чверті на третю. За чверть години все буде скінчене. Стоячи

нерухомо перед каміном, вона раптом побачила сцену, що мала відбутися: Жюльєта вже була там, Анрі входить і знаходить її. Вона знала кімнату, з жахливою ясністю вона відчувала найменші дрібниці. Тоді, ще зворушена жалісною історією пана Рамбо, вона відчула міцне тремтіння, що вивертало їй члени. Крик струшував її. Вона зробила безчесний вчинок, написавши цього листа, цей ганебний донос. Раптом це з'явилося перед нею в світлі, що засліплювало її. Так, справді, вона дозволила собі це безчестя! І вона пригадала про рух, яким кинула листа в скриньку, остовпівши, мов людина, що дивиться, як хтось інший робить поганий вчинок, але зовсім не має думки втрутитися в це. Вона немов виходила з якоїсь мрії. Та що сталося? Чому лишається вона тут, все стежачи за стрілками на цім цифербляті? Минуло ще дві хвилини.

— Мамо,—сказала Жанна,—якщо ти хочеш, ми підемо до лікаря цього вечора разом... Мені буде приємно пройтися. Я задихуюся сьогодні.

Елен не слухала. Ще тринадцять хвилин. А в тім вона не може припустити, щоб сталася така ганьба. Тепер у ній, коли вона так раптово немов прокинулася від сну, було тільки нестримне бажання перешкодити цьому. Так було треба, інакше їй не можна було жити. І, мов божевільна, вона побігла до своєї кімнати.

— Ах, ти візьмеш мене з собою!—закричала радісно Жанна.— Ми зараз же підемо до лікаря, чи не так, мамусю?

— Ні, ні,—відповідала вона, шукаючи свої черевки, нахилиючися, щоб подивитися під ліжком.

Вона їх не знайшла; вона зробила рух цілковитої байдужості, гадаючи, що може піти й так, у тих маленьких хатніх черевичках, що були зараз у неї на ногах. Тепер вона нишпорила у дзеркальній шафі, щоб знайти шаль. Жанна наблизилася з хитруватим виглядом.

— Значить, ти не йдеш до лікаря, мамусю?

— Ні.

— Скажи мені, куди ти йдеш, забери все ж мене з собою... О, забери, мені це буде так приємно!

Але вона знайшла, врешті, свою шаль і накинула її на плечі. Мій боже! Тільки дванадцять хвилин, точнісінько стільки, щоб добігти. Вона піде туди, вона зробить щось, не має значіння що. В дорозі вона побачить що.

— Мамусю, візьми мене з собою, — повторювала Жанна все тихше й зворушливіше.

— Я не можу тебе взяти, — сказала Елен. — Я йду туди, куди діти не ходять... Дай мені мого капелюха.

Обличчя Жанни зблідло. Її очі почорніли, голос зробився уривчастий. Вона запитала:

— Куди ти йдеш?

Мати не відповідала їй, вона, поспішаючи, зав'язувала стрічки капелюха. Дитина продовжувала:

— Ти завжди тепер ходиш з дому без мене... Учора ти ходила, сьогодні ти вже раз ходила і ось ідеш знову. Я мучаюся через це, я боюся лишатися тут на самоті... О, я помру, якщо ти мене залишиш... Слухай, я помру, мамусю...

Потім, ридаючи, охоплена припадком горя й роздратованості, вона вчепилася до спідниці Елен.

— Ти ну-бо, залиш мене, будь розсудлива, я зараз повернуся, — повторювала вона.

— Ні, я не хочу... ні, я не хочу...—белькотіла дитина.— О, ти мене не любиш, інакше ти взяла б мене з собою... О, я добре знаю, що ти більше кохаєш інших... Візьми мене, візьми мене, інакше я лишуся отак на підлозі. Ти знайдеш мене на підлозі.

І вона, плачучи сплітала свої маленькі рученята навколо ніг матері в згортках її одягу, чіпляючися до неї, щоб перешкодити їй іти. Стрілки йшли, було вже п'ятьдесят хвилин на третю. Тоді Елен подумала, що вона ніяк уже не встигне і, стерявшись, з лютістю відштовхнула Жанну, кричачи:

— Яка нестерпна дитина! Це просто вже якась тиранія! Якщо ти плакатимеш, ми з тобою поговоримо!

Вона вийшла й міцно причинила двері. Жанна, хитаючися, побігла до вікна, — ця жорстокість так образила її, що вона перестала плакати, тільки вся витяглась і зблідла. Вона простягла руки до дверей і закричала

ще двічі: „Мамо! Мамо!“ Потім вона впала на стільця й лишилася сидіти так. Очі їй збільшилися, обличчя корчилося через ревниву думку, що мати зраджує її.

Опинившись на вулиці, Елен прискорила кроки. Дош ущух; тільки окремі великі краплини, що текли з ринв, важко мочили їй плечі. Перед тим вона обіцяла собі обміркувати все на вулиці, спинитися на якомусь певному плані. Але тепер її штовхала тільки одна потреба — вчасно прибігти. Коли вона була в пасажі О, одну мить вона почала вагатися. Сходи обернулися на якусь бурхливу річку, струмки по вулиці Рейнуар переливалися через тротуар, і щораз глибшали. Вздовж сходів, поміж щільно стиснутих стін, бризкала піна, а каміння бруку блищало, вимите зливою. Бліде світло, що падало з сірого неба, освітлювало пасаж, ллючися поміж чорних гіллячок дерев. Вона ледве змогла підібрати свою спідницю й зійшла сходами. Вода доходила їй аж до кісточок, її маленькі черевички застрягали в калюжах, і вона чула навколо себе вздовж спуску дзвінке шепотіння, подібне до бурмотіння, маленьких річок, що течуть під травою в глибині лісів.

Раптом вона спинилася на сходах перед дверима. Захекавшись й змучена, вона лишилася тут. Потім, очунявши, пригадала, що треба постукати до кухні.

— Як, це ви?! — сказала тітка Фетю.

В неї вже не було плаксивого голосу. Її вузенькі очі блищали і в тисячах зморщок обличчя тремтів сміх старої улесниці. Вона вже вільно поводитися з Елен і ляснула її по руках, слухаючи її уривчасті слова. Елен дала їй двадцять франків.

— Хай віддячить вам бог! — пробелькотіла, як звичайно, тітка Фетю. — Все, чого тільки вам забажається, моя пані!

IV.

Маліньйон, відкинувшись у фотелі, простягаючи ноги до великого вогню, що палав у пічці, спокійно чекав. Віддаючи данину своєму витонченому почуттю, він спустив віконні завіси й запалив свічки. Перша кімната,

де він сидів, була яскраво освітлена маленькою люстрою і двома канделябрами. У великій кімнаті, навпаки, було зовсім темно; тільки кришталева лампа надавала кімнаті присмерку напівпогашеного світла. Маліньйон витяг свого годинника.

— Сто чортів! — пробурмотав він, — чи ляжу я ще сьогодні через неї в ліжку?

І він легко позіхнув. Він чекав вже годину, і йому починало це набридати. А втім він підвівся й оглянув усе, що було приготовано. Йому не подобалося те, як були розставлені фотелі, і він підштовхнув козетку до каміну.

Свічки горіли, відкидаючи червоні відблиски на крестонну оббивку, кімната зогрівалася, мовчазна, приглушена; а надворі раз-у-раз різко свистів вітер. Потім він востаннє оглянув кімнату і відчув чванливе задоволення: обтягнена шовком, немов альков, з ліжком, загубленим в пожадливій тіні, вона здавалась йому дуже гарною, зовсім „шикарною“. У ту мить, коли він приводив до ладу мереживо подушок, у двері тричі швидко постукали. Це був умовний знак.

— Нарешті! — зовсім голосно сказав він, тріумфуючи.

І він побіг відчинити. Увійшла Жюльєта з спущеним серпанком, закутана у хутряне манто. Маліньйон тихо зачинив двері, а вона лишилася на одну мить нерухомою, в ній можна було помітити хвилювання, що позбавляло її можливості говорити. Але перше, ніж молодий чоловік встиг схопити її за руку, вона підняла свій серпанок і показала усмішку свого обличчя, трохи блідого, але дуже спокійного.

— Дивись, ви вже запалили! — вигукнула вона. — Я гадала, що вам не до вподоби свічки, що горять ясного дня.

Маліньйон, готовий стиснути її в своїх обіймах рухом пристрасти, що його він заздалегідь обміркував, зніяковів і пояснив, що світло було надто погане, що вікна виходили кудись у невідомі місця. До того ж, він обожав пільму.

— Ніколи не знаєш, як з вами бути, — сказала вона, глузуючи з нього. — Останньої весни на моєму дитячому

балі ви заподіяли мені багато клопоту: це був немов якийсь льох, можна було подумати, що входиш до мертвого... Ну, припустім, що ваш смак змінився.

Здавалося, що вона прийшла з візитою, — так спокійно вона трималася; це робило трохи грубішим її голос. Це була єдина ознака її збентеження. Іноді її підборіддя трохи стискувалося, немов вона відчувала щось неприємне в горлі. Але очі їй блищали, вона відчувала жваве задоволення з свого нерозумного вчинку. Це змінювало її; вона думала про пані де-Шермет, що мала коханця. Мій боже, все ж, як це смішно!

— Побачимо, як у вас тут, — сказала вона.

І вона пройшлася по всій кімнаті. Він ішов за нею, гадаючи, що йому було треба відразу її поцілувати; але тепер він вже не міг цього зробити і мусів чекати. Тим часом, вона дивилася на меблі, оглядала стіни, підводила голову, відходила, розглядаючи кімнату і все розмовляла.

— Мені не подобається ваш кретон. Він такий вульгарний! Де ви знайшли цей огидливий рожевий колір? А ось цей стілець бувби гарний, щоправда, якби дерево не було таке позолочене... І жодного малюнку, жодної прикраси; хіба ще ваша люстра та ваші канделябри, яким бракує стилю. Ах, мій любий, я раджу вам ще раз посміятися з мого японського павільйону!

Вона сміялася, вона мстилася на його колишніх нападах, що злосливо ї тепер пригадувала.

— Гарненький ваш смак, нема чого казати... Та чи ви знаєте, моя потворна статуетка варта більше, ніж усі ваші меблі. Навіть якийсь комісіонер, що продає різні новини, відмовився б від цього рожевого кольору. Ви напевне мріяли, що спокусите цим свою пралю.

Маліньйон, дуже роздратований, нічого не відповідав. Він пробував одвести її до другої кімнати. Вона лишилася на порозі, кажучи, що вона не піде туди, де так темно. А втім, вона досить яскраво бачила, що кімната була варта залі.

Все це було куплене в передмісті Сен-Антуан. І ця гадка, зокрема, викликала її веселощі. Вона була безжальна, вона безперестанку поверталася до цієї камло-

тової нічної лампи, мрії робітниць, що не мають власних меблів. Такі підвіски можна знайти на кожному базарі, вони коштують сім франків з половиною.

— Я заплатив за них дев'яносто франків, — вигукнув, нарешті, Маліньйон, не володіючи собою.

Здавалося, їй невимовно приємно бачити його гнів. Він заспокоївся і похмуро спитав її:

— Ви не скинете вашого манто?

— Ні, скину, — відповіла вона, — у вас так тепло.

Вона зняла навіть свого капелюха, і він відніс його разом з манто на ліжко.

Повернувшись, він побачив, що вона сидить перед вогнем, все оглядаючи навколо себе. Вона зробилася серйозною, і ласкаво згодилася піти з ним на мирову.

— Це дуже негарно, але ви, проте, зовсім у цім невинні. Ці дві кімнати могли б бути значно кращі.

— О, для цього призначення! — вигукнув він з безтурботним рухом. Але він відразу пошкодував, що вимовив ці дурні слова. Важко припустити більшу неввічливість і грубість. Вона схилила голову, її горло стиснуло болісне почуття. Одну мить вона забула, нащо прийшла сюди. Він тим часом схотів принаймні скористуватися з цього хвилювання, що його причиною був сам.

— Жюльєто! — пробурмотав він, схиляючися до неї.

Владним рухом вона примусила його сісти. Це там, на морськiм купанні, в Трувілі, Маліньйонові, якому набридло вже дивитися на океан, прийшла гарна думка. Вже три роки вони жили отак у сварливій дружбі. Одного вечора він взяв її за руку. Вона не розсердилася і навіть пожартувала. Потім, маючи порожню голову й вільне серце, вона уявила собі, що кохає його. Аж до цього дня вона робила майже все те, що робили всі її подруги; але їй бракувало пристрасти, її штовхали тільки цікавість і потреба бути, як усі інші.

Спочатку, якби молодий чоловік показав себе енергійнішим, вона безумовно віддалася б спокусі. Але він мав дурну самовпевненість, що переможе її своєю дотепністю, він дав їй звикнути до тієї гри в кокетування, що її вона грала. Вже тоді, тієї ночі, коли вони разом, мов коханці комічної опери, дивилися на море,

вона прогнала його, здивована й роздратована тим, що він псує роман, з якого вона тішилася. В Парижі Маліньйон присягнувся собі бути спритнішим. Йому пощастило знайти її в тому періоді нудьги, наприкінці втомної зими, коли їй уже починали набридати своєю монотонністю всі відомі втіхи, обіди, балі, прем'єри в театрах. Думка про мебльоване помешкання, спеціально знайдене в якомусь загубленому кварталі, таємниця подібного побачення, смак чогось підозрілого, яким дхнуло все це, спокусило її. Це здавалося їй оригінальним, — треба ж усе побачити. І тому вона в глибині була така спокійна, що не відчувала, перебуваючи в Маліньйона, більше збентеження, ніж у тих малярів, що до них ходила по малюнки для своїх благодійних базарів.

— Жюльєто, Жюльєто! — повторював молодий чоловік, надаючи своєму голосові найлагідніших інтонацій.

— Ну, будьте ж розсудливі! — сказала вона просто.

І, взявши з каміну китайське віяло, вона й далі розмовляла вільно, неначе була в своїй власній залі.

— Ви знаєте, цього ранку ми робили репетицію... Я вже починаю гадати, що зовсім невлучно спинила свій вибір на пані Бертъє. Вона дає якусь плаксиву, нестерпну Матільду... Це такий гарний монолог, коли вона звертається до свого гаманця: „Сердечний, я щойно тебе цілувала“, а вона вимовляє його, як пансіонерка, що готується сказати привітання на урочистім святі... Я дуже турбуюся.

— А мадам де-Гіро? — запитав він, присуваючи свого стільця й беручи її за руку.

— О, вона досконала... В ній я знайшла відмінну пані де-Лері, вона гратиме гостро й надхненно.

Вона лишила йому свою руку, і він цілував її поміж двох фраз, а вона, здавалося, зовсім не помічала цього.

— Але найгірше, розумієте, — казала вона, — це те, що немає вас. Насамперед ви робили б вказівки пані Бертъє; та й взагалі нам неможливо буде створити гарний ансамбль, якщо ви аніразу не гратимете з нами.

Він встиг охопити рукою її стан.

— Від того часу, як я знатиму свою роль... — пробурмотав він.

— Так, це дуже добре, тільки треба добре опрацювати мізансцени... Ви зовсім не чемні, ви не можете присвятити нам якихось три чи чотири ранки.

Вона не могла продовжувати, він осипав їй шию дощем поцілунків. Тоді вона раптом помітила, що він тримав її в своїх обіймах, і відштовхнула його, легко вдаривши китайським віялом, що його ще тримала. Безперечно, вона присягнулася собі не дозволяти йому піти далі. Її біле обличчя червоніло під гарячим відблиском вогню, уста склалися в гримасу, як буває в аматора рідкощів, здивованого своїм власним почуттям. Справді, лише це почуття й з'явилося в неї! Треба побачити, що воно там буде далі, аж до самого кінця; так думала вона, але її охоплював жах.

— Залишіть мене! — пробелькотіла вона, роздратовано посміхаючися: — я ще розсерджуся...

Але він гадав, що зворушив її. Він міркував дуже холодно: „Якщо я дам їй вийти звідси так, як вона ввійшла сюди, вона втрачена для мене“. Слова були даремні, він взяв її за руки, хотів схопити її за плечі. Одну мить вона, здавалося, забулася. Тепер їй залишалося тільки заплющити очі, вона це знала. Це бажання охоплювало її, і вона обмірковувала його у глибині душі з цілковитою ясністю. А в тім їй здалося, що хтось кричить „ні!“ Це вона сама й вигукнула, навіть перше, ніж сама собі відповіла.

— Ні, ні! — повторювала вона. — Залишіть мене, мені боляче через вас!.. Я не хочу, я не хочу!

Але він нічого не казав і штовхав її до кімнати. І вона мусіла люто вператися. Вона була покірною дивному почуттю, що сперечалося з її бажаннями. Вона була роздратована сама на себе й на нього. В цьому тривожному стані з її вуст раз-у-раз вихоплювалися уривчасті слова. Ах, так, він дуже погано віддячив їй за її довірливість! На що він мав надію, поводячись так брутально? Він здавався їй навіть огидливим. Ніколи в житті вона його більше не схоче бачити. Але

він дозволяв їй казати, що вона хотіла, щоб вона зовсім забулася, він переслідував її злим і дурним сміхом.

Кінець-кінцем, вона щось пробелькотіла, переховавшись за кріслом, раптом переможена, розуміючи вже, що вона належить йому, хоч він ще й не простяг рук взяти її. Це була одна з найнеприємніших хвилин її життя.

І вони лишалися тут отак один з одним, із зміненим обличчям, засоромлені й рівночасно люті, — і раптом почувся гомін. Спочатку вони не зрозуміли. Хтось відчинив двері, чийсь кроки пройшли кімнатою, й чийсь голос кричав їм:

— Рятуйтеся, рятуйтеся! Зараз вас спіймають.

Це була Елен. Обоє, приголомшені, дивилися на неї.

Вони так були здивовані, що зовсім забули про своє скрутне становище. Жюльєта навіть не засоромилася.

— Рятуйтеся! — повторювала Елен. — Ваш чоловік буде тут за дві хвилини.

— Мій чоловік? — белькотіла молода жінка. — Мій чоловік?.. Чому так? Через віщо?

Вона робилася дурна. Все плуталося їй у голові. Їй здавалося дивним, що Елен була тут і що вона казала про її чоловіка. Але Елен зробила гнівний рух.

— Ах, якщо ви гадаєте, що я маю час пояснювати вам... Він зараз прийде! Ось, вас попереджено. Ідіть же мерщій, ідіть обоє!

Тоді Жюльєту опанувало надзвичайне хвилювання. Вона бігала поміж кімнат, приголомшена, безперестанку белькочучи:

— Ах, мій боже, мій боже!.. Я дякую вам! Де мое манто? Ось ще ідіотська, зовсім темна кімната! Дайте мені манто, принесіть свічку, щоб я знайшла манто!.. Моя люба, не звертайте уваги, якщо я не дякую вам... Я не знаю, де рукави; ні, я вже нічого не знаю, я вже нічого не можу...

Жах паралізував її, треба було, щоб Елен допомогла їй одягти її манто.

Вона одягла свого капелюха навиворіт і навіть не зав'язала стрічок. Але найгірше було те, що довелося

витратити чимало часу, шукавши її серпанок, що впав під ліжку. Вона белькотіла, її руки розгублено тремтіли, намагаючи на ній, чи вона не забула чогось такого, що компромітувало її.

— Яка наука, яка наука!.. Ах, далєбі, це ще добре скінчилося!

У Маліньйона, дуже блідого, було дурне обличчя. Він спотикався, відчуваючи, що він огидливий і смішний. Єдина яскрава думка, що цієї хвилини з'явилася в нього, була та, що він був рішуче нещасливий. З вуст його вихопилося тільки це жалюгідне запитання:

— Значить, ви гадаєте, що мені теж треба тікати?

Не діставши відповіді, він узяв свою паличку, все щось базікаючи, щоб удати з себе дуже холодно-кровну людину. Часу ще було досить. До того ж, були інші сходи, занедбаний чорний вихід, яким ще можна було пройти. Фіякр пані Деберль лишився перед дверима; він доведе їх обох до набережжя. І він повторював:

— Та заспокойтеся ж! Все буде добре. Дивіться, треба сюди.

Він відчинив двері, і можна було побачити анфіладу з трьох маленьких кімнат, чорних, обшарпаних і неймовірно брудних. Увійшло поривання вогкого повітря. Жюльєта перше, ніж пройти до цих мізерних кімнат, обурилася востаннє, вигукуючи:

— Як я могла сюди прийти! Яка мерзота!.. Ніколи я собі не пробачу!

— Поспішайте ж, — казала Елен, турбуючися не менш, ніж вона.

Вона штовхнула її. Тоді молода жінка кинулася їй на шию, плачучи. Це була нервова реакція. Її охоплював сором; вона хотіла б боронити себе сама, казати, чому вона опинилася в цієї людини. Потім вона підбрала інстинктивним рухом свої спідниці, немов мала зараз переходити струмок. Маліньйон, що пройшов перший, намацував носком свого черевика сміття, що завалювало чорні сходи. Двері зачинилися. Тим часом Елен лишилася стояти серед маленької залі. Вона прислухалася. Навколо неї запанувала тиша, велика тиша,

тепла, віддалена від усього, її порушувало тільки тріскотіння полін, що вже розпадалися на жар. У вухах їй дзвеніло, вона нічого не чула. Але за якийсь час, що здався їй вічним, раптом почулося, як котиться екіпаж. Це був фіякр Жюльєти, що від'їждав. Тоді вона зідхнула й зробила, хоч і лишилася сама, німий рух подяки комусь. Думка, що вона тепер не матиме вічної гризоти сумління за те, що зробила підлий вчинок, охоплювало її почуттям повним лагідности й невиразної вдячності. Їй полегшало, вона відчувала якусь ніжність, але раптом так ослабла після цієї жорстокої кризи, що не знайшла в собі сили піти відси сама. В глибині вона гадала, що Анрі ще прийде сюди й що він має знайти тут когось. Почувся стук, вона відразу ж одчинила.

Спочатку Анрі дуже здивувався. Він ішов сюди, стурбований тим листом без підпису, що його одержав, — його обличчя зблідло від хвилювання. Але, побачивши її, він вигукнув:

— Ви!.. Мій боже, це ви!

І в цьому крику було більше остовпіння, ніж радісного почуття. Він майже зовсім не сподівався цього побачення, подарованого з такою сміливістю. Але, тепер всі його чоловічі бажання прокинулися в ньому від цієї радісної несподіванки — його хвилювала таємниця пристрасти, що сповнювала цей притулок.

— Ви кохаєте мене, ви кохаєте мене!.. — пробелькотів він. — Нарешті, ви тут, — і я, я не міг зрозуміти вас!

Він розкрив їй обійми, він схотів схопити її. Коли він входив сюди, Елен посміхнулася йому. Але тепер вона віддалялася від нього, вся бліда. Безперечно, вона чекала на нього, — вона казала сама собі, що вони побалакають разом, одну мить, що вона вигідає якусь історію. І тепер раптом вона зрозуміла суть становища. Анрі гадав, що це побачення. Ніколи вона не хотіла цього. Вона обурилася.

— Анрі, благаю вас!.. Залишіть мене!..

Але він схопив її за китиці рук і поволі притягав до себе, немов би щоб відразу перемогти її одним поці-

лунком. Кохання, що зростало в ньому протягом місяців, а потім було приспане, бо їхня близькість припинилася, раптом прокинулося з іще більшою силою, через те що він починав вже забувати Елен. Кров заливала йому щоки; а вона відборонялася від нього, бачачи це горяще, незнайоме їй обличчя, що лякало її. Вже двічі колись він дивився на неї цим божевільним поглядом.

— Залишіть мене, ви лякаєте мене!.. Я присягаюся вам, що ви помиляєтеся!..

Тоді, здалося, він знову здивувався.

— Та чи ж це ви мені писали? — спитав він.

Одну мить вона вагалася. Що казати? Що відповідати?

— Так, — кінець-кінцем, пробурмотала вона.

Не могла ж вона зрадити Жюльєту, щойно врятувавши її. Це немов була безодня, куди, здавалось їй, вона поринає. Анрі тепер оглядав обидві кімнати, дивуючися з їхнього освітлення й їхньої оздобы. Він наважився запитати її:

— Чи це ви в себе?

Вона мовчала і він запитав удруге.

— Я дуже мучився через ваш лист, Елен, ви ховаєте щось від мене. Благаю вас, заспокойте мене!

Вона не слухала, гадаючи, що він має рацію, коли думає, що це побачення.

Справді, що робила вона тут, навіщо вона на нього тут чекала? Вона не знаходила ніякої історії. Вона навіть уже не була певна, що справді не призначила йому побачення. Щось стискало її, вона поволі ніяковіла.

А він усе настоював. Він питав її, присунувшись зовсім близько до неї. Його вуста були майже біля її вуст, він хотів домогтися від неї правди.

— Ви чекали на мене, ви чекали на мене?

Тоді, не маючи більше сили, охоплена втомою і ніжним почуттям, що від них вона ніяковіла, вона згодилася сказати те, що казав він, побажати того, чого бажав він.

— Я чекала на вас, Анрі!..

Їхні вуста наблизилися ще більше одні до одних.

— Але що означає цей лист... Я знаходжу вас тут... Та де ж це ми?

— Не питайте мене, ніколи не домагайтеся довідатися про це... Мені треба присягнутися вам у цім... Ось, це я, зовсім близько вас, ви це добре бачите. Чого ви хочете більше?

— Ви кохаєте мене?

— Так, я вас кохаю.

— Ви належите мені, Елен, належите цілком?..

— Так, цілком.

Їхні вуста з'єдналися, вони поцілувалися. Вона забула про все, вона поступалася якійсь вищій силі.

Це здавалося їй тепер природнім і конче потрібним. Якийсь спокій охоплював її, їй пригадувалися тепер тільки почуття й спогади її молодости. Одного зимового дня, подібного до цього, коли вона була молодю дівчиною там, на вулиці Пті-Марі, вона трохи не вмерла в кімнаті без повітря, перед вугіллям, що було запалене до прасування. Другого дня, влітку, вікна були відчинені, і посмітюшка, що заблудилася у темній вулиці, раптом влетіла до її кімнати й облетіла її всю. А чому приходять їй зараз думки про смерть, чому бачить вона, як цей птах відлітає? Вона почувала себе сповненою меланхолії й дитинства, вся її істота блаженно ніяковіла.

— Але ж ти змокла, — пробурмотав Анрі. — Значить, ти прийшла сюди пішки.

Він знижував голос, щоб казати їй ти, він казав їй на вухо, немов би хтось міг їх почути. Тепер, коли вона віддавалася йому, його бажання тремтіло перед нею, він оточував її палкою й боязкою ніжністю, не наважуючися ані на що більше, віддаляючи щасливу мить. Братерська тривога за її здоров'я опанувала його, він мав потребу клопотатися коло неї, як коло чогось близького й маленького.

— В тебе мокрі ноги, ти застудишся, — повторював він. — Мій боже, чи ж є розсудок бігати вулицю в таких черевиках!

Він посадив її перед вогнем. Вона посміхалася, не обороняючися, віддаючи йому свої ноги, щоб він зняв

з них узуття. Її маленькі хатні черевики, що набрякли водою в калюжах пасажу О, були важкі, немов губки. Він ізняв їх і поклав по обидві боки каміну. Але панчохи лишалися вогкими, вони були забризкані брудом аж до кісточок. Тоді перше, ніж вона встигла б почервоніти, він зняв їх з сердитим і рівночасно сповненим ніжності рухом, кажучи:

— Ось саме так і застуджуються. Зогрійся но!

І він підставив їй ослончика. Обидві сніжнобілі ноги освітлював рожевий відблиск вогню. Було трохи душно. В глибині спала кімната разом з великим ліжком: нічна лампка погасла, одна з завіс порт'єри, відчеплена від своєї застібки, наполовину закривала двері. Свічки в маленькій залі горіли дуже високо й сповнювали кімнату теплим запахом, який буває наприкінці якоїсь вечірki. Іноді зокола доходив звук зливи, що, глухо падаючи, порушувала мовчазну тишу кімнати.

— Так, це правда, я застудилася, — пробурмотала вона, тремтячи, хоч у кімнаті було дуже тепло.

Її білі ноги були холодні мов лід. І він схотів взяти їх у руки. Руки йому палали, вони відразу зогріли їй ноги.

— Чи ти чуєш їх?—запитав він.—Твої ніжки такі маленькі, що мої руки можуть охопити їх цілком.

Він стискував їх у своїх гарячих руках, що з них висувалися самі тільки рожеві кінчики пальців. Вона підіймала п'ятки, було чути, як шкіра кісточок доторкалася його пальців. Він відкрив обійми й дивився кілька секунд на її ноги, такі тонкі й ніжні, з маленьким великим пальцем. Спокуса була занадто міцна, він поцілував їх. Вона тремтіла, і він сказав їй:

— Ні, ні — зогрійся... Коли ти зогрієшся...

Обоє вже не пам'ятали ні про час, ні про місце. Їх проймало тільки невиразне почуття, що вони були десь далеко, загублені в глибокій зимовій ночі. Ці свічки, що вже кінчали горіти в сонотній вогкості кімнати, навівали їм думку, що вони перебувають тут уже довгі години. Але вони не знали більш, де вони. Навколо них розгорталася пустеля; жодного гомону, жодного людського голосу, — це справляло вражіння чорного

моря, де свистіла буря. Вони були поза світом, за тисячу миль від усіх. І це забуття всіх зв'язків, що з'єднували їх з живими істотами й речами, було таке повне, що їм здалося, ніби вони лише народжуються тут саме тепер і мають умерти зараз тут, якщо тільки впадуть в обійми одно одному.

Вони навіть не знаходили більше слів. Слова не могли вже висловити того, що вони почували. Може, вони вже знали одно одного десь в іншому місці, але ця давня зустріч не мала жодного значіння. Існувала тільки оця хвилина, і вони жили нею, нею самою, жили, нічого не кажучи про своє кохання, вже звикнувши одно до одного, немов після десяти років одружіння.

— Чи тобі тепло?

— О, так, спасибі!

Занепокоєна, вона схилилася. Вона пробурмотала:

— Мої черевики ніколи не висохнуть.

Він заспокоїв її, взяв її черевички, приставив їх до камінних ґрат, кажучи зовсім тихо:

— Та ні, висохнуть, запевняю тебе.

Він обернувся, ще раз поцілував їй ноги, охопив її за стан. Жар, що був у пічці, палив їх обох. Вона навіть не опиралася перед цими руками, що обмацували її, знову охоплені нестримним бажанням. Все зникло з того, що оточувало її, з того, чим вона була сама, лишився тільки спогад її молодости, кімната, де було також тепло, велика пічка з залізними дверцями, що до неї вона тулилася, і вона пригадувала, що вже відчувала таке оніміння, вона гадала, що тепер їй не було приємніше, аніж тоді, що поцілунки, якими Анрі вкривав її, не мали сили заподіяти їй пожадливішу повільну смерть. Коли раптом, він схопив її своїми руками, щоб понести до другої кімнати, вона востаннє відчула тривогу, і гадала, що хтось закричав близько, їй здавалося, що вона забула когось, хто ридав у тіні. Але це було тільки коротке тремтіння, вона оглянула кімнату й не побачила нікого. Ця кімната була їй незнайома, ніщо в ній не промовляло до неї. Ще міцніша, аніж попереду, злива все падала на вулиці з довгим гомоном. Тоді, немов охоплена потребою сну, вона схили-

лася на плече Анрі й дозволила віднести себе. Друга завіса порт'єри закрилася за ними, коли вона доторкнулася до неї.

Коли Елен повернулася боса по свої черевики, які стояли перед вогнем, що вмирав, вона подумала, що ніколи вони не любили одно одного менше, як цього дня.

V.

Очі Жанни були спрямовані на двері, вона відчувала великий сум через те, що її мати так раптово пішла. Вона повернула голову, кімната була порожня й мовчазна; але вона ще чула гомін, що продовжувався, швидкі кроки, що йшли геть, шелестіння спідниці, гуркіт дверей ганку, міцно зачинених. Потім не було нічого. І вона лишилася сама.

Зовсім сама, зовсім сама. На ліжку висів материн пеньюар, кинутий навмання, з простягнутою спідницею, з рукавом біля подушки, нагадуючи дивну поставу особи, що впала тут, ридаючи, немов спустошена величезним горем. Білизна висіла. Чорна хустина лежала на землі, мов жалібна пляма. Серед безладдя стільців, що стояли там і тут, столика, підштовхнутого до дзеркальної шафи, вона була зовсім сама. Вона відчувала, як сльози задують її, коли вона дивилася на цей пеньюар, де вже не було її матері, пеньюар, простягнений, схудлий, мов мрець. Вона склала руки, вона покликала востаннє:

— Мамо! Мамо!

Але блакитна оксамитна оббивка заглушала звуки в кімнаті. Це був край, вона була сама.

Час минав. Стінний годинник продзвонив третю годину. Важке, каламутне світло ввіходило до кімнати крізь вікна. Проходили хмари, що мали колір сажі й робили небо ще похмурнішим. Крізь скло, вкрите легкою парою, було видно всю мішанину Парижу, ледве помітну у водяній парі, з його передмістями, загубленими поміж великих хмар диму. Навіть самого міста не було тут, щоб поділити самотність з дитиною, як це

бувало тих ясних днів пополудні, коли їй здавалося, що, трохи схилившись, вона зараз торкнеться кварталів рукою.

Що їй робити? Її маленькі ручки в одчаї притиснулися до грудей. Її самотність здавалась їй чорною, безмежною, лиха несправедливість цього обурювала її. Вона ніколи не бачила ще такого поганого поводження з собою, вона гадала, що все має зникнути й ніщо з того, що було, вже не повернеться. Потім вона помітила в фотелі біля себе свою ляльку, що сиділа спиною до подушки, простягнувши ноги, й дивилася на неї, мов жива людина. Це вже не була її механічна лялька, але велика лялька з картонною головою, з завитим волоссям, з емалевими очима, що їх пильний погляд іноді турбував її; протягом двох років, коли вона роздягала й одягала її, голова ляльки потріскалася на підборідді й щоках, члени її рожевого тіла, набитого висівками, мов знемогли і зробилися кволими та м'якими, мов стара білизна. Цієї хвилини лялька була в нічному одязі, в самій сорочці, руки її були розкинені, одна в повітрі, друга внизу. Тоді Жанна, бачачи, що хтось є з нею, на одну мить відчула себе менше нещасливою. Вона взяла її собі на руки, притиснула дуже міцно до себе, — голова ляльки відкинулася назад, бо шия була зламана. І вона з нею розмовляла, мовлячи, — „вона дуже-дуже розумненька, в неї добре серце, вона ніколи не виходить із дому й не лишає її на самоті“. Це був її скарб, її кошенятко, її серденько. Вся тремтячи, стримуючися, щоб не заплакати, вона вкрила її поцілунками. Це нестримне милування стало їй за якусь помсту, лялька упала їй на руки, мов шматок ганчірки. Вона підвелася й почала дивитися за вікно, спершись чолом об скло. Дощ ущух, хмари останньої зливи, що їх заносило поривання вітру, котилися до обрію, до верховин Пер-Ляшез, зарисованих сірими лініями; і Париж на тлі грози, осяяний одноманітним світлом, набрав самотної й сумної величності. Здавалося, що в ньому нікого немає, він був подібний до цих кошмарних міст, що їх можна побачити у відблиску мертвого світила. Певна річ, це не було гарно. Вона якось

невиразно почала думати про людей, що їх любила від того часу, як з'явилася на світ. Найстаріший добрий її друг, там, у Марселі, був великий, дуже товстий, рудий кіт; вона брала його поперек черева, стискаючи свої маленькі рученята, носила його туди й сюди від одного стільця до одного, але він не сердився; потім він зник, це було перше лихо, що його вона пам'ятала. Далі вона мала горобчика,—він помер, вона знайшла його одного ранку на землі в клітці; це було друге лихо. Вона не могла злічити всіх своїх іграшок, що розбивалися, щоб завдати їй лиха, всілякі несправедливості, через які вона дуже страждала, бо була нерозумна. До найбільшого одчаю призвело її зокрема лихо з лялькою, що була не вища від її руки,—вона якось розчавила собі голову; вона так любила її, що навіть заховала її нишком у кутку двору; а пізніше, охоплена міцним бажанням знову її побачити, вона викопала її із землі і захворіла від жаху, побачивши, яка вона чорна й потворна. Всі інші перші переставали любити її. Вони пропадали, вони зникали; але це, кінець-кінцем, було їхньою власною провиною. Навіщо вони так робили? Сама вона ніколи не мінялася, ні. Коли вона кохала людей, це тривало ціле життя. Вона не розуміла, що значить забути. Це було чимсь, повним величезного жаху, ця думка не могла ввійти в її маленьке серце без того, щоб воно не почало роздиратися. Її охоплювало тремтіння через ці невиразні думки, що поволі прокидалися в ній. Значить, якогось дня розлучаються, кожний іде в свій бік, більше вже не бачать одно одного, більше не кохають одно одного? І, спрямувавши очі на Париж, величезний і меланхолічний, вона лишалася зовсім холодна перед цими жорстокостями життя, що про них здогадувалося її дванадцятирічне почуття.

Тим часом її подих трохи затьмарив скло. Вона витерла рукою пару, що заважала їй бачити. Вимиті зливою пам'ятники, там, ген-ген, блищали відблиском темного скла. Лінії будинків, чисті й виразні, з їхніми блідими фасадами поміж дахів здавалися шматками розвішаної білизни, якоюсь велетенською купою, що

сохла на лузі, вкритім рудою травою. День білів, хвіст хмари, що вкривала ще місто парою, пропускав крізь себе молочне сяйво сонця; якісь невиразні веселощі, здавалося, опановували квартали, певні кутки, де зараз мало засміятися небо. Жанна дивилася вниз на набережну і на схили Трокадеро, дивилася, як починається життя вулиць після цього міцного дощу, що лляв з неба різко, мов злива. Фіякри знову починали поволі труситися бруком, а омнібуси в тиші ще порожніх соше котилися з подвійною дзвінкістю. Парасольки закривалися, перехожі, сховані під деревами, вже наважувалися переходити з одного тротуару на другий поміж калюж і струмків води. Зокрема вона зацікавилася однією дамою і її маленькою дочкою, дуже гарно одягненими, — вона бачила, як вони стояли під навісою крамниці цяцьок, коло мосту. Безперечно, вони сховалися тут, коли почав іти дощ. Маленька дівчинка нишпорила очима по крамничці, мучила даму, щоб мати серсо; і обидві йшли тепер відтіля, дітина бігла, сміючися, і гонила серсо по тротуарі. І Жанна знову зробилася дуже сумна, її лялька здалася їй огидливою. Вона теж хотіла серсо, хотіла бути там унизу й бігти, і щоб мати ззаду неї ішла маленькими кроками, кричачи їй не йти так далеко. Все змішалось, щохвилини вона мусіла витирати скло. Їй заборонили відчиняти вікно; але вона відчувала, що в ній зростає обурення, — якщо її не взяли на вулицю, вона, принаймні, хотіла дивитися туди. Вона відчинила вікно, сперлася ліктем, як доросла людина, як її мати, коли вона сідала тут і нічого не говорила.

Повітря було м'яке тією вогкою м'якістю, що здавалася дівчинці дуже гарною. Тінь, що потроху простяглася на обрії, примусила її піднести голову. Їй здавалося, немов би над нею, там угорі, летить, широко розкрити крила, якийсь величезний птах. Спочатку вона нічого не побачила, небо лишалося ясне; але темна пляма з'явилася на кутку даху, розіллялася ширше, сповнила ціле небо. Це була нова злива, що її гонив сюди жахливий західній вітер. Світло швидко зникло, місто було темне, помітно було лише олив'яне

світло, що надавало фасадам тону старої іржі. Майже цієї самої хвилини почав іти дощ. Він замів соше. Знову з'явилися парасольки, перехожі, тікаючи з усіх боків, зникли, мов солома під вітром. Якась стара дама тримала обома руками свої спідниці, а злива била їй капелюх з силою води, що біжить ринвою. Дощ ішов, можна було стежити за льотом хмарки по жахливій течії води над Парижем. Смуга великих крапель затягала надбережні, з швидкістю чвалу коня, що поніс, здіймався порошок, і його легкий білий дим котився над самою землею з неймовірною швидкістю; дощ ішов над Єлісейськими Полями, поринав у довгі прості вулиці кварталу Сен-Жермен, раптом сповнював широкі простори, порожні майдани й перехрестя. За кілька секунд місто поза цією тканиною води, що все густішала, зблідло й, здавалося, розтануло. Це немов була завіса, що простяглася навскіс з широкого неба на землю. Пара злітала вгору, міцне хлюпання було подібне своїм глухим звуком до брязкоту старого заліза, що його пересувають.

Жанна, приголомшена гомоном води, відійшла від вікна. Їй здавалося, що перед нею раптом виросла стіна, мерхла на колір. Але вона обожала дощ, і знову підійшла до вікна, і сперлася на нього, витягнувши руки, щоб відчувати, як великі холодні краплі розбиваються на її руках. Це їй подобалося, та вона змокла аж до самих рукавів. Її ляльці, напевне, як і їй боліла голова. Тому вона посадила її верхи на перекладину, спиною до стіни. І бачачи, як краплі забризкують її, вона гадала, що це для неї гарно. В ляльки, що стояла просто, з ввічливою посмішкою своїх маленьких уст, котилася по плечах вода, а поривання вітру підіймали на ній сорочку. Її бідне тіло, спустошене від висівок, тремтіло.

Чому ж мати не взяла її з собою? Жанна знаходила в цій воді, що била її по руках, ще одну спокусу бути на вулиці. Напевне, на вулиці було дуже добре. І вона знову бачила за тканиною води, як маленька дівчинка жене своє серсо по тротуарі. Значить, причина була не в тім, бож оця дівчинка таки вийшла разом

із своєю матір'ю... Здавалося, навіть, що вони обидві дуже задоволені. Це свідчить, що маленьких дівчаток все ж беруть на вулицю, хоч би там і йшов дощ. Треба тільки схотіти так зробити. А чому ж не схотіли? І вона знову почала думати про свого рудого кота, що пішов від неї, задерши хвоста, вздовж будинків, потім про цього бідного маленького горобчика, що його вона пробувала примусити їсти, коли він уже був мертвий, і вдавав, наче не розуміє її. Вона завжди пригадувала про ці історії, — значить, її не кохали досить міцно! О, вона була б готова за дві хвилини; тих днів, коли це їй було до вподоби, вона швидко одягалася—черевики, які їй застібала Розалі, пальто, капелюх — от і все. Мати напевне могла почекати на неї дві хвилини. Коли вона йшла до своїх друзів, вона не лишала після себе отаке безладдя. Коли вона ходила до Бульонського лісу, вона гуляла з нею, ніжно тримаючи її за руку й спинялася з нею біля кожної крамнички на вулиці Пассі. Жанні вже не треба було ламати собі голову, її чорні брови насуплювалися, її тонкі риси набирали виразу тієї ревнивої жорстокости, що робили її обличчя блідим, як у лихої старої дівки. Вона невиразно відчувала, що її мати була десь там, куди діти не ходять. Її не взяли з собою, — це для того, щоб від неї щось сховати. При цих думках її серце стиснув невимовний сум, біль охопив її.

Дощ ущухав. У завісі, що затишала Париж, створювалися прозорі місця. Собор Інвалідів з'явився перший, легко коливаючися в ясній тремтінній дощу. Потім квартали почали виринати з хвилі, що зникала, — місто, здавалося, виходило з потоку, по дахах ще бігли струмки, а річки ще сповнювали вулиці парою. Але раптом показалося полум'я, проміння блиснуло серед водяної завіси. Тепер, здавалося, хтось посміхається крізь сльози. Дощ уже не йшов над кварталом Єлісейських Полів, він тільки сік лівий берег, центр міста, далекі передмістя. І було видно, як там витягаються нитками краплі, подібні до крицевих посторонок, тонких і частих під промінням сонця. На правому березі вже займалась веселка. В міру того, як сяйво ширшало, рожеві

й блакитні риси яскраво розмальовували обрій строкатою мішаниною дитячої акварелі. Повітря палало, немов якийсь обвал золотого снігу впав на кришталеве місто. І проміння витяглося, хмара покотилася вниз, посмішка купалася в сльозах. Париж, з довгим звуком ридань, висихав під олив'яним небом.

Рукави Жанни були зовсім вогкі, і вона почала кашляти. Але вона не відчувала холоду, що пронизував її, єдина думка, що її мати пішла туди, в Париж, володіла тепер нею. Нарешті, вона пізнала три пам'ятники — Собор Інвалідів, Пантеон, вежу Сен-Жак. Вона повторювала їхні наймення, вона показувала на них пальцем, не уявляючи собі, як вони виглядають зблизька. Безперечно, її мати була там, — і вона гадала, що та зараз коло Пантеону, бо він, величезний, встромлений у повітря, немов китиця міста, дивував її найбільше. Потім вона почала розпитувати сама себе. Париж лишився для неї тим місцем, куди діти не ходять. Її не водили туди ніколи. Вона хотіла б знати його, щоб казати собі спокійно: — „Мама там, вона робить ось що“. Але він здавався їй надто великим, тут не можна було знайти нікого. Її погляди стрибали до іншого краю рівнини. Чи це там, у цій купі будинків, ліворуч, на горбі, чи тут, зовсім близько, під великими деревами, що їхні голі гіллячки подібні до в'язок сухого дерева? Якби тільки вона могла піднести дахи! Що там таке, цей такий чорний пам'ятник? І ця вулиця, де біжить щось таке велике, цілий цей квартал, якого вона боялася, бо тут напевне бували бійки? Вона нічого ясно не впізнавала; але, насправді, це ворушилося, це було дуже потворно, маленькі дівчатка не повинні дивитися на це. Всілякі невиразні здогади, що від них їй хотілося плакати, турбували її дитяче незнання. Невідомий Париж, з його димами, його безугавним гуркотом, його могутнім життям, дихав цього вогкого часу їй просто в обличчя запахом злиднів, бруду й злочинства, спричиняючи її маленькій голівці млість, немов би вона схилилася над одним з тих чумних колодязів, що від їхнього невидимого бруду можна задихнутися. Собор Інвалідів, Пантеон, вежа Сен-Жак — вона називала їх,

вона їх перераховувала; а далі вона не знала, вона була налякана й засоромлена тією впертою думкою, що її мати десь поміж цих бридких речей, десь там, що вона не може здогадатися, зовсім далеко, там унизу.

Раптом Жанна обернулася. Вона присяглася б, що хтось пройшовся по кімнаті; щойно навіть чиясь легка рука торкнулася до її плеча. Але кімната була порожня, у тім самім безладді, як Елен лишила її; пеньюар все плакав, простягшися на подушці. Тоді Жанна, вся біла, оглянула одним поглядом кімнату, серце їй зламалося. Вона була сама, вона була сама! Мій боже! Її мати, йдучи від неї, штовхнула її, і так міцно, що вона ледве не впала на землю. Це сповнило її сумом, біль від цієї жорстокости охоплював її від голови до п'ят. Чому її вдарили? Вона була добра дівчинка, ні за що вона не могла доректи собі. З нею так лагідно говорили завжди, і ця зміна обурювала її. Вона відчувала дитячий жах, коли їй загрожували вовком, і коли вона дивилася, не помічаючи його; це було в тіні, немов річ, що зараз має впасти на неї. Тим часом вона здогадувалася, обличчя їй зблідло, потроху вона сповнялася ревнивого гніву. Раптом думка, що її мати кохає тих людей, куди вона побігла, більш, ніж її, — аджеж вона штовхнула її так міцно — ця думка примусила її притиснути обидві руки до грудей. Тепер вона знала. Її мати зраджувала її.

Повітря над Парижем, чекаючи на новий шквал, сповнилося великої тривожности. Воно потемнішало і немов щось бурмотіло; пливли густі хмарки. Жанна біля вікна міцно закашляла. Але вона відчувала, немов помстилася через те саме, що застудилася, вона хотіла б, щоб їй стало погано. Притиснувши руки до грудей, вона відчувала, як там їй чимраз гіршало. Це була тривога, що опановувала її тіло. Вона тремтіла з жаху й не наважувалася більш обертатися, вся холодіючи від думки глянути ще раз в кімнату. Маленькі люди не мають багато сил. Та що це таке, цей новий біль, що його припадок сповнював її сорому й гіркої радости? Коли її дратували, коли її лоскотали, не зважаючи на її сміх, вона іноді тремтіла, було, цим трем-

тінням одчаю. Вся витягшись, вона лишалася в незмінній поставі. Всі члени її невинного дитячого тіла охопило обурення. І виникаючи з глибини її істоти, з розбудженого почуття статі, міцний біль, немов удар звідкись здалеку, вразив її. Тоді, втрачаючи останні сили, вона глухо вигукнула: „Мамо! Мамо!“ — і не можна було зрозуміти, чи то вона кличе свою матір на допомогу, чи то обвинувачує, що матір посилає їй цей біль, з якого вона вмирає.

Цієї хвилини вибухла буря. В тяжкій і тривожній тиші, що звисла над чорним містом, заричав вітер; чути було якийсь довгий гуркіт над Парижем; стукали віконниці, падали з дахів черепиці, гуділи камінні димарі й ринви, відбиваючися луною на брукові вулиць. Кілька секунд було тихо; потім знову повіяв вітер і сповнив обрій такого величезного подиху, що океан дахів, струшений, підніс, здавалося, свої хвилі й зник у вихрі. Одну мить навколо був хаос. Величезні хмари, розпливаючися, мов чорнильні плями, бігли поміж менших, розкиданих, подібних до ганчірок, що їх роздирав на шматки й заносив, нитку по нитці, вітер. Потім дві хмари кинулися одна на одну, розбилися й усіяли весь простір мідяними на колір уламками. І кожного разу, коли здіймалась така буря, гунувши з усіх кінців неба, в повітрі відбувалася сутичка армій, і величезний обвал, що його уламки, звиснувши над Парижем, здавалося, ось-ось розчавлять місто. Дощ уже вщух. Раптом хмара тріснула над центром міста, величезний струмінь, ринувши з неба, переповнив Сену водою. Зелена стрічка ріки, подіравлена й забруднена хлюпанням крапель, перетворилася на струмінь бруду; і один по однім там, за зливою, серед пари з'являлися мости, тонкі й легкі, а праворуч і ліворуч порожні надбережні люто струшували свої дерева вздовж сірої лінії тротуарів. В глибині на Нотр-Дам хмара розкрилася, ринув такий потік, що центр міста був затоплений; самі лише вежі вгорі над затопленим кварталом пливали в просвітку, немов уламки корабля. Але небо розкрилося з усіх кінців, дощ проковтнув, здавалося, правий берег. Перша хвиля ринула на далеке перед-

містя, ширшаючи, б'ючись об шпилі Сен-Венсан-де-Поль і вежі Сен-Жак, що побілили під нею. Дві інші, раз-по-разу, потекли на Монмартр і на Єлісейські Поля. Іноді було видно вікна Палацу Промисловости, що курів у вилисках дощу, Сен-Огюстен, що його баня майоріла в тумані, немов згаслий місяць, церкву Мадлен, що витягала свій плескатий дах, подібний до плит якогось зруйнованого цвинтару, що їх обмивають великі струмки води; а спереду величезна похмура купа Опері нагадувала корабель без щогол, що його підводну частину стисли дві скелі, які змагаються з нападами бурі. На лівім березі, що його затягав водяний порошок, були помітні Собор Інвалідів, шпилі Сен-Кльотільд, вежі Сен-Сюльпіс, — вони м'якшали й танули у вогкім повітрі. Хмара ширшала, з колонади Пантеону впали скатертини води, що загрожували затопити низькі квартали. І в цю мить дощ ринув на місто з усіх боків; можна було подумати, що це небо кинулося на землю; вулиці зникали, поринаючи в глибочінь і знову виринаючи, міць поривань, здавалося, віщує про кінець міста. Чути було безугавний гуркіт, голос струмків, що збільшилися, грім вод, що текла ринвами. Тим часом над Парижем, оточеним парою, що її ці короткі зливи бруднили тим самим жовтим тоном, хмари ламалися, набирали кольору олив'яної блідости, скрізь однакової, без жодної щілини чи плями. Дощ меншав, падав просто, гострими цівками; коли ж ще дув шквал, великі хвилі вкривалися муаром сірих штрихів, було видно, як майже поземі косі краплини з посвистом хльоскають стіни, і, коли вітер зовсім стих, вони зробилися прості й тихо, але вперто почали втикатися в землю, течучи з горба Пассі вниз на долину Шарантону. Тоді безкрає місто, немов би знищене й мертво після останньої конвульсії, простягло під непомітним небом рівнину розкиданого каміння.

Жанна, спершися на вікно, знову пробелькотіла: „Мамо, Мамо!“ — і величезна втома відібрала в неї будь-які сили. Париж, проковтнутий туманом, лежав перед нею. Вся онімівши, з волоссям, що його заносив вітер, з обличчям, вогким від краплин дощу, вона все відчу-

вала смак гіркої приємности, від якої щойно тремтіла, і zarazом у ній плакав жаль з приводу чогось неправного. Все здавалося їй скінченим, вона розуміла, що робиться дуже стара. Години могли текти, вона навіть не дивилась у кімнату. Їй було однаковісінько бути забутою й самотною. Її дитяче серце було сповнене такого одчаю, що він вкривав усе навколо неї тьмою. Якщо колись попереду на неї сердились, коли вона була хвора, це було дуже несправедливо. Це її пекло, немов біль у голові мучив її. Напевне, раптом щось найдорожче знищено в ній. Вона не могла перешкодити цьому і дозволяла вже робити з нею, що хто хоче. Нарешті, вона занадто втомилася. Вона сплела свої дві маленькі ручки на лутці; її охоплювала соннота, голова її була сперта, а очі раз-у-раз широко розплющувалися, щоб бачити зливу.

А дощ усе падав, бліде небо втопало у воді. Почувся останній вітер, а за ним монотонні звуки, мов щось котилося. Дощ без краю владно стукав об землю серед урочистої нерухомости міста, мовчазного й пустельного. І за смужастим кришталем цієї зливи Париж здавався якимсь привидом, лінії якого тремтіли і, здавалося, зараз мали розтанути. Париж викликав у Жанни потребу сну, сповненого поганих мрій, немов би все його невідоме, все лихо, що його вона не знала, виходило з нього туманом, щоб проїняти її й примусити кашляти. Кожного разу, як вона розплющувала очі, припадки кашлю струшували її, і вона лишалася так кілька секунд, дивлячись на Париж; потім, голова її знову падала, та вигляд Парижу лишався в ній; їй здавалося, що він звисає над нею й розчавлює її.

Дощ усе падав. Котра година могла це бути? Жанна не могла нічого сказати. Може, годинник уже не йшов. Їй здавалося, що було б великою втомою обернутися. Минув принаймні тиждень, як її мати пішла. Вона вже не чекала, вона вже скорилася тому, що більше не побачить її. Потім вона забула все — несправедливості, що їй чинили, дивний біль, від якого щойно страждала, навіть самотність, що в ній лишав її цілий світ. Тягар спускався в ній кам'яним холодом. Вона

була дуже нещаслива, нещаслива так само, як і маленькі жебраки, що стояли під дверима, і що їм вона давала су. Ніколи це не скінчиться, вона сидітиме так протягом років. Це було занадто тяжко маленькій дівчинці. Мій боже, як кашляєш, як застуджуєшся, коли тебе не кохають! Вона заплющувала свої важкі повіки, непритомна від гарячкової сонноти, її останньою думкою був невиразний спогад з дитинства, відвідування млина, з жовтим хлібом, зовсім маленьким, і зернятами, що текли попід жорнами, великими, мов будинки.

Минали години; кожна хвилина здавалася віком. Дощ ішов безперервно, з спокійною впертістю, немов би мав у своєму розпорядженні ввесь час, вічність, щоб затопити цілу рівнину. Жанна спала. Біля неї її лялька перегнувшись на лутку, лежачи ногами в кімнаті, а головою зовні, здавалася втопленою, — сорочка її прилипла до її рожевої шкіри, очі дивилися просто перед собою, з волосся текла вода; вона була така худенька, що її було шкода аж до сліз, її комічна, нещасна постава нагадувала маленьку вмерлу. Жанна, заснувши, кашляла, але вона більш не розплющувала очей. Її голова лежала на схрещених руках, кашель переходив у посвист, але не пробуджував її. Нічого більш не було, вона спала в пільмі. Вона навіть не прибрала свою руку, що по її червоних пальцях текли прозорі краплі, стікаючи одна по одній у глибочій широкіх просторів, там, під вікном. Це тривало ще години, години. Париж на обрії зник, немов тіль міста, небо змішалось з туманним хаосом простору, а сірий дощ уперто все падав і падав.

ЧАСТИНА П'ЯТА.

I.

Вже була пізня ніч, як Елен повернулася. Коли вона важко сходила вгору сходами, спираючися на поруччя, її парасоля натрапила на сходинки. Ще приголомшена зливою, що хльоскала її на вулиці, штовханиною людей, що бігли, відблиском лихтарів, що танцював вздовж калюж, вона лишилася на кілька секунд перед дверима, щоб відсапатися. Вона йшла немов у мрії, вся ще під впливом поцілунків, що їх щойно діставала й віддавала; і, шукаючи свого ключа, вона гадала, що в неї зараз немає ані гризоти сумління, ані радощів. Так воно мало бути, вона не могла зробити, щоб це було інакше. Але вона не знаходила свого ключа; безперечно, вона забула його в кишені свого іншого костюму. Це дуже роздратовало її, їй здалося, що її вигнали надвір з дому. Вона мусіла подзвонити.

— Ах, це пані!—сказала Розалі, відчиняючи.—Я вже починала турбуватися.

І беручи парасолю, щоб віднести її на кухню й висушити, вона додала:

— От дощ, так дощ!.. Зефірен, який щойно прийшов, змок, мов та курка... Я дозволила собі затримати його на обід, пані. Він має відпуск аж до десятої.

Елен механічно йшла за нею. Здавалося, їй потрібно було знову побачити всі кімнати свого помешкання, перше, ніж зняти капелюха.

— Ви дуже добре зробили, моя люба, — відповіла вона.

Одну мить вона затрималася на порозі кухні, дивлячися на пічку, що горіла. Інстинктивним рухом вона відчинила шафу й зачинила її знову. Всі меблі були на своїх місцях; вона знайшла їх тут, це їй було приємно. Зефірен тим часом підвівся з пошани.

Вона посміхнулася, вітаючи його уклоном голови.

— Я не знала, чи треба засмажити м'яса, — сказала нянька.

— А котра тепер година? — запитала Елен.

— Але ж хутко вже сьома, пані.

— Як!? сьома?

Вона була дуже здивована. Їй ніби бракувало свідомости часу. Вона немов щойно прокинулася.

— А як Жанна? — сказала вона.

— О, вона була дуже розумненька, пані. Я навіть гадаю, що вона заснула, бо вже давно її не чути.

— Хіба ж ви не дали їй світла?

Розалі зніяковіла, — вона не хотіла казати, що Зефірен приніс їй малюнки. Панна навіть не поворухнулася, і тому вона гадала, що панні нічого не треба. Але Елен не слухала її. Вона ввійшла в кімнату, де її охопило дуже холодне повітря.

— Жанно, Жанно! — гукнула вона.

Жодний голос не відповів їй. Вона постукала об фотель. Двері їдальні, що їх вона лишила напівзачиненими, освітлювали куток килима. Вона затремтіла, — можна було подумати, що дощ ішов у самій кімнаті, сповнюючи її вогким повітрям. Тоді, обертаючися, вона помітила блідий квадрат вікна, що розрізував сіре небо.

— Та хто ж це відчинив вікно? — закричала вона. — Жанно, Жанно!

Жодної відповіді. Смертельна турбота стиснула їй серце. Вона схотіла подивитися на це вікно; але, йдучи до нього навпомацки, вона намацала якесь волосся, — це була Жанна. Цієї хвилини з'явилася Розалі з лямою, — дитина, вся бліда, спала, спершися щокою на схрещені руки. Краплі, що падали з даху, мочили її. Вона майже не дихала, вражена одчаєм і втомою. На великих блакитнявих повіках її очей висіли дві великі сльози.

— Нещасна дитина! — белькотіла Елен, — чи ж можливо!.. Мій боже, вона вся холодна!.. Заснути тут, цієї пори, коли їй заборонено навіть торкатися вікна!.. Жанно, Жанно! відповідай мені, прокинься!

Розалі розсудливо зникла з кімнати. Голова дитинки, що її мати взяла на руки, хиталася, ніби не можучи подолати олив'яного сну, що опанував її. Проте, кінець-кінцем, вона розплющила повіки й лишалася так ще в півсні, нічого не розуміючи. Світло лампи різало їй очі.

— Жанно, це я!.. Що тобі? Подивись, я щойно прийшла.

Але вона нічого не зрозуміла, белькочучи з одубілим виглядом:

— Ах, ах!..

Вона оглядала свою мати, ніби не пізнаючи її. Потім вона раптом затремтіла, відчувши, здалося, міцний холод, що був у кімнаті. Думки поверталися до неї, сльози скотилися з її вій на щоки. Вона відборонялась, не хочучи, щоб до неї торкалися.

— Це ти, це ти!.. О, залиш мене, ти мене надто стискуєш! Мені було так гарно!

І, висковзнувши з її рук, вона наче б то злякалася своєї матері. Стурбованим поглядом вона оглядала її від голови аж до п'ят. Одна рука була вже без рукавички. Вона відсторонилася від голої китиці, від вогкої долоні, теплих пальців. Вигляд її був дикий. Вона лякалася пестоців цієї дивної руки. Це вже не був той самий запах вервени, пальці якимось витяглися, долоня була м'яка; і одчай охоплював дівчинку, коли вона торкалася цієї шкіри, що, здавалося їй, змінилася.

— Я не серджуся на тебе, — продовжувала Елен, — але справді, чи ж це розсудливо?.. Поцілуй мене!

Жанна все відсторонялася. Вона не пригадувала, чи бачила вже цей костюм, це манто своєї матері. Пояс висів вільно, згортки падали якимось так, що дратували її. Чому ж саме мати повертається так недбайливо одягнена, що таке негарне, таке погане зробила вона? Її спідниця така брудна, її черевики набрякли, ніщо не тримається на ній, як про це вона сама казала, коли

сердилася на маленьких дівчаток, що не вміють одягатися.

— Поцілуй мене, Жанно!

Але дитина не пізнавала її голосу, він здавався їй гучнішим, ніж звичайно. Вона подивилася на обличчя й здивувалася, що очі матері такі маленькі й такі втомлені, що уста її палають, мов у гарячці, і дивна тінь лежить на цілому обличчі. Їй не подобалося це, вона починала відчувати біль у грудях, немов би хтось стискував її.

Тоді, знервована наближенням цих незрозумілих їй жорстоких речей, що їх запах доходив до неї, вона, розуміючи, що це запах зради, раптом заридала.

— Ні, ні, — прошу тебе!.. О, ти мене покинула саму, о, я така нещаслива!

— Але ж я вже повернулася, моя люба... Не плач, я повернулася.

— Ні, ні, це скінчено. Я не хочу тебе більше. О, я чекала, я так чекала, мені було так болісно!

Елен взяла її й лагідно притискувала до себе, але дитина пручалася, повторюючи:

— Ні, ні, це зовсім не те саме, ти вже не така, як попереду.

— Як, що ти кажеш, моя дитино!

— Я не знаю, ти вже не така, як була.

— Ти хочеш сказати, що я тебе більше не кохаю?

— Я не знаю, ти не така, як була. Не кажи ні!.. Ти не дхнеш, як попереду. Все скінчено, скінчено, скінчено!.. Я хочу вмерти!

Елен, уся бліда, знову взяла її міцно на руки.

Чи ж це було видно на її обличчі? Вона поцілувала її, але дитина тремтіла й мала такий хворобливий вигляд, що вона не наважилася вдруге поцілувати її в чоло.

Але вона все тримала її. Жодна з них нічого не казала.

Жанна плакала зовсім тихо, нервово обурення опановувало її. Елен гадала, що не варт надавати значіння дитячим примхам. В глибині вона відчувала глухий сором; вага її дочки, що лежала на її руках, примушу-

вала її червоніти. Вона поставила Жанну на землю. Обидві відчули полегшення.

— А тепер будь розсудлива, витри очки! — сказала Елен. — Це все прийде до ладу.

Дитина послухалася — вона дуже лагідно, але трохи боязливо дивилася з-під вій. Але раптом міцний припадок кашлю струсив її.

— Мій боже, ти, значить, хвора! Виходить, я й на секунду не можу вийти з дому... Ти застудилася?

— Так, мамо, отут у спині.

— Ну, так одягни цю шаль. Пічка в їдальні горить. Ти там зогрієшся... Чи ти голодна?

Жанна вагалася. Вона вже готова була сказати правду, відповісти, що ні; але вона знову подивилася скося й відкинулася, кажучи півголосом:

— Так, мамо.

— Ну, так усе це не має значіння, — вимовила Елен, що відчувала потребу заспокоїтися. — Тільки, будь ласка, недобра дитино, більше не лякай мене так.

Розалі прийшла сповістити, що на стіл накрито, і Елен почала сердито її лаяти. Маленька нянька спустила голову, бурмочучи, що це правда, що вона повинна була стежити за панною... Потім, щоб заспокоїти пані, вона допомогла їй роздягтися. Добрий боже! гарненька ж пані, нема чого сказати! Жанна стежила за вбраннями, що падали одне по одній, немов питала їх про щось, готова бачити, як з цієї білизни, вогкої від бруду, з'являються речі, що були в ній сховані. Зокрема, не хотів розв'язуватися шнурок спідниці; Розалі мусіла довгий час працювати над цим вузлом; і дитина наблизилася, мов чимсь притягнена, охоплена нетерплячкою так само, як і нянька, сердючися на цей вузол, цікавлячися довідатися, як його зав'язано. Але вона не могла лишатися близько біля матері й сховалася за фотель, щоб бути далеко від одягу, тепло якого її дратувало. Вона обертала голову.

Ніколи ще її мати, переодягаючися, не викликала в ній такого збентеження.

— Пані, зараз буде дуже гарно, — сказала Розалі. — Це чудово, одягти суху білизну, коли змокнеш.

Елен у своєму пеньюарі з блакитної флянелі, легко зідхнула, немов справді відчула приємне почуття. Вона знову була в себе; їй було легше, на її плечах вже не було тягара цього одягу, що був на ній перед тим. Даремно нянька повторювала їй, що страва на столі, вона ще хотіла перше як слід обмити собі обличчя й руки. Коли вона була зовсім чиста, ще вогка, у пеньюарі, застібнутому аж до підборіддя, Жанна підійшла до неї, взяла її руку й поцілувала.

Проте, за столом мати й дочка не казали ані слова. Пічка горіла, маленька їдальня із своїми блискучими меблями з чорного дерева й білою порцеляною, повеселішала. Але Елен, здавалося, знову поринула в це остовпіння, що заваджало їй думати; вона їла механічно, немов з апетитом. Жанна, сидячи проти неї, похмуро дивилася на неї над склянкою, не лишаючи без уваги жодного з її рухів. Вона почала кашляти. Її мати, що забула про неї, раптом стурбувалася.

— Як, ти ще кашляєш?.. Значить, ти ще не зогрілася?

— О, ні, мамо, мені дуже тепло.

Елен схотіла помацати її руку, щоб переконатися, чи правду вона говорить. Тоді вона помітила, що тарілка Жанни все ще повна.

— Ти ж казала, що ти голодна... А, може, ти не любиш цього?

— Але ні, мамо. Я ж їм.

Жанна примушувала себе і, нарешті, проковтнула крихотку. Елен стежила за нею одну мить, а потім її думки повернулися туди, до тієї кімнати, повної тіні. І дитина добре бачила, що мати не думає про неї. Наприкінці обіду її бідне, розбите втомую тіло кволо поринуло глибоше в стілець; вона була подібна до маленької старої жінки, її безкровні очі нагадували очі пристаркуватих дівуль, що їх ніхто ніколи вже не кохатиме.

— Панна не їстиме варення? — запитала Розалі, — тоді я можу прибрати із столу.

Очі Елен блукали невідомо де.

— Мамо, я хочу спати, — сказала Жанна зміненим голосом; — чи не дозволиш ти мені вже лягти?.. Мені буде краще в ліжку.

Здалося, її мати знову шойно прокинулася.

— Ти хвора, моя люба? Де тобі болить, скажи!

— Але ж ні, я ж тобі кажу... Мені просто хочеться спати, вже ж час.

Вона зійшла із свого стільця й витяглася на цілий зріст, щоб мати повірила, що вона не хвора. Її маленькі задубілі ніжки тупотіли по паркету. У відпочивальні вона сперлася на меблі, мужньо стримуючи сльози, хоч вогонь палив її всю. Мати прийшла покласти її; але вона могла тільки зав'язати на ніч її волосся, бо дитина покvapливо силкувалася сама зняти свій одяг. Вона сковзнула сама під простирала й швидко заплющила очі.

— Тобі гарно?—запитала Елен, направляючи ковдри.

— Дуже гарно. Залиш мене, не торкайся мене. Віднеси світло.

Вона хотіла тільки одного — лежати в п'тьмі, щоб знову розплющити очі й переживати свій біль без того, щоб хтось дивився на неї. Коли лампи вже не було, вона широко розплющила очі.

Тим часом у сусідній кімнаті Елен ходила взад і вперед. Вона все була на ногах через дивну потребу в русі. Думка про те, щоб лягти, була нестерпна їй. Вона подивилася на годинника: сорок на восьму, — що їй робити? Вона понищпорила в шухляді столу, не уявляючи собі, чого саме шукає. Потім, наблизившись до бібліотечної шафи, кинула погляд на книжки, не маючи сили зважитися на вибір, — її охоплювала нудьга, лише вона починала читати самі назви. Тиша кімнати сюрчала їй у вухах; вона страждала через цю саmітність, через це важке повітря. Вона бажала гомону, людей, чогось такого, що витягло б її з її саmітності. Двічі вона підслухувала коло дверей маленької кімнати, де не було чути подиху Жанни. Все спало, вона обернулася ще раз, переставляючи речі, що траплялися їй під руку, і знову ставлячи їх на те саме місце. І раптом їй пригадалося, що Зефірен ще мусів бути тут з Розалі. Тоді, відчувши полегшення, щаслива з думки, що вона вже не буде сама, вона пішла до кухні, ледве тягнувши свої пантофлі.

Коли вона була в передпокої і штовхала вже скляні двері маленького коридору, вона раптом почула глухий звук міцного ляпаса. Голос Розалі кричав:

— Що, ти ще мене щипатимеш?.. Геть но з лапами!
А Зефірен, гаркавлячи, бурмотав своє:

— Та це нічого, моя красуню, це ж через те, що я тебе кохаю... І тому...

Але двері вже стукнули. Коли Елен увійшла, маленький салдат і куховарка, сидячи зовсім спокійно за столом, обидва встромили носи в тарілки. Вони вдавали з себе байдужих, мов це були не вони. Але обидвоє були дуже червоні, очі їм блищали, мов свічки, вони мало що не підскакували на своїх солом'яних стільцях. Розалі підвелася й кинулася до Елен.

— Пані щось треба?

Елен не приготувала заздалегідь приводу. Вона прийшла, щоб подивитися на них, щоб порозмовляти, щоб бути на людях. Але сором охопив її, і вона не наважилася сказати, що їй нічого не треба.

— Чи є у вас тепла вода? — нарешті запитала вона.

— Ні, пані, і мій вогонь згас... Але це не має значіння, я вам зроблю це за п'ять хвилин. Зараз же!

Вона підклала вугілля й поставила казанок. Потім, бачачи, що хазяйка лишається тут на порозі, вона сказала:

— За п'ять хвилин, пані, я принесу вам це.

Елен зробила невиразний рух.

— Я не поспішаю, я почекаю... Не турбуйтеся, моя люба, їжте, їжте... Бож хлопцеві хутко треба вже повертатися до казарми.

Розалі згодилася знову сісти. Зефірен, що все стояв, уклонився по-військовому й знову почав різати м'ясо, широко розставляючи свої лікті, щоб показати, що він знає, як поводитися. Ївши так разом після обіду пані, вони навіть не ставили стола посередині кухні, бо воліли сидіти одно біля одного, повернувшись носами до стінки. Сидячи так, вони могли штовхати одно одного коліньми, щипатися, давати одно одному ляпаси й разом безперервно їсти; і коли вони підводили очі, вони мали веселий вигляд блискучих каструль. У кім-

наті дхнуло лавровим листям і тмином, від скриньки з бакалією йшов запах перцю. Навколо їх ще неприбрана кухня являла собою безладдя десерту, а в тім вона була дуже до вподоби закоханим, що мали добрий апетит, бо тут можна було попоїсти такого, чого ніколи не давали в казармі. Зокрема дхнуло печеним, а до цього ще примішувався легкий запах оцту, що йшов від салати. Відблиски газу танцювали на мідяному й бляшаному посуді. Пічка палала нестерпно, вони відхилили вікно, і поривання свіжого вітру з саду підносили завісу з блакитної матерії.

— Ви повинні повернутися точно о десятій? — запитала Елен.

— Так, пані, з вашого дозволу, — відповів Зефірен.

— Так вам таки треба ще чималенько помандрувати, чи ви їздите омнібусом?

— О, пані, іноді... Розумієте, добрим гімнастичним кроком можна дістатися ще мерщій.

Вона зробила один крок по кухні, а потім сперлася на буфет, — її сплетені руки висіли на пеньюарі. Вона ще сказала про погану погоду, про те, чим годують у полку, про те, що яйця подорожчали. Але кожного разу після того, як вона про щось питала, і вони відповідали їй, розмова припинялася. Вона заваджала їм, навіть стоячи за їхніми спинами; вони більше не оберталися, розмовляючи над своїми тарілками, знизуючи плечима під її поглядами й ковтаючи зовсім маленькі шматочки, щоб не набруднити на столі. Елен, заспокоєна, почувала себе тут дуже добре.

— Не турбуйтеся, пані, — сказала Розалі. — Ось вода вже починає кипіти... Якби вогонь був більший...

Елен не дозволила їй завдавати собі клопоту. Зараз усе буде готово. Вона відчувала тільки велику втому в ногах. Вона механічно пройшла через кухню й підійшла до вікна, де помітила третій, дуже високий дерев'яний стілець, що правив за лаву, коли його перекидали. Але вона не відразу сіла. Вона помітила на ріжку столика купку малюнків.

— Дивись! — сказала вона, беручи їх, щоб зробити приємність Зефіренові.

Маленький салдат мовчки засміявся. Він саяв, стежачи поглядом за малюнками, киваючи головою, коли перед очима пані був гарний малюнок.

— Ось цього, — раптом сказав він, — я знайшов на вулиці Тамплъ... Це гарна жінка з квітками в кошику...

Елен сіла. Вона оглядала гарну жінку, — обгортку з коробки повидляників, позолоченої і вкритої ляком, що її Зефірен попереду дбайливо обтер. Ганчірка на спинці стільця заваджала їй спертися. Вона відштовхнула її й знову почала розглядати малюнки. Тоді обидва закохані, бачачи добрість пані, почули себе вже вільніше. Вони навіть, кінець-кінцем, зовсім забули про неї. Малюнки падали один по одному на коліна Елен, і вона з невиразною посмішкою дивилася на них і слухала їх.

— Та скажи, мій любий, — бурмотала куховарка, — чи ти не з'їси печеного?

Він не відповідав ні „так“, ані „ні“, хитався, немов би його лоскотали; обличчя йому розпливалося з задоволення, коли вона клала йому на тарілку грубий шматок. Його червоні еполети підскакували на плечах, а кругла голова з великими розчепіреними вухами, в жовтій комірці, хиталася, мов голова боввана. Він сміявся спиною, сяючи в своєму мундирі, що його він ніколи через повагу до пані не розстібав у кухні.

— Це багато краще від ріпи дядька Руве, — сказав він нарешті, набивши собі повний ріт.

Це був спогад з їхнього сільського життя. Обоє зареготалися, і Розалі вхопилася за стіл, щоб не впасти. Одного ранку, — це ще було перед їхнім першим причастям, — Зефірен украв три ріпи у дядька Руве; вони були тверді, ці ріпи, о, такі тверді, що об них можна було поламати собі зуби; але Розалі все ж проковтнула свою частину, там, перед школою. І от потім, кожного разу, як тільки їм траплялося їсти разом, Зефірен неодмінно казав:

— Це багато краще від ріпи дядька Руве.

І кожного разу Розалі сміялася так, що в неї рвалася зав'язка її спідниці. І тепер почувся звук зав'язки, що рвалася.

— Що, вона порвалася? — сказав маленький салдат тріумфуючи.

Він хотів знайти й почав мацати руками, але дістав кілька стусанів.

— Сиди собі спокійно, чи ти вгамуєшся колись?.. От дурний, порвав мені зав'язку! Я щотижня мушу одягати нову.

Але він все ж мацав, і вона схопила своїми грубими пальцями йому шкіру на руці й ущипнула її. Він вже готовий був повеселішати через цей жарт ще більше, коли вона, кинувши на нього лютий погляд, показала йому на пані, що дивилася на них. Не дуже зніяковівши, він набив собі щоку великим шматком, примружуючи вії з виглядом бравого вояка, немов би хотячи цим сказати, що жінкам це дуже до вподоби, навіть і дамам. Звичайна річ, коли люди кохають одно одного, завжди приємно дивитися на них.

— Вам, значить, лишилося ще п'ять років перебути в салдатах? — запитала Елен, спершися на високий дерев'яний стілець і поринаючи в якесь приємне забуття.

— Так, пані, а, може, навіть тільки чотири, якщо я не буду потрібний.

Розалі зрозуміла, що пані думала про її одруження. Вона вигукнула, вдаючи, що розгнівалася:

— О, пані, він може лишатися ще й десять років, я не побіжу кликати його до мерії! Він занадто лоскочеться... Мені здається, що там він зробився занадто розбешений. Так, даремно ти смієшся! Але зо мною ці жарти тобі так не минуться. Коли тут буде пан мер, ми вже подивимося, як ти жартуватимеш.

Але він зареготався ще більше, щоб показати пані, який він майстерний спокусник, і куховарка зовсім розсердилася:

— Ану, спробуй, я тобі раджу... Ви розумієте, пані, справді він не поганий хлопець. Але не можна собі уявити, якими дурними робить їх мундир. Всі ці манери він перейняв від товаришів. Коли б я його прогнала за двері, ви почули б, як він там голосив би на сходах... Я плюю на тебе, мій любий. Якщо я схочу, чи ти не будеш тут завжди, щоб знати, як зроблені мої панчохи?

Вона дивилася на нього, стоячи зовсім близько; але, бачачи його добре рябувате обличчя, де вже почала з'являтися тривога, вона раптом відчула припадок ніжності. І без помітного переходу вигукнула:

— Ах, я тобі не сказала, я ж одержала листа від тітки... Гіньяри хочуть продати свій будинок. Так, майже ні за що... Може, трохи пізніше, можна буде...

— Чорт! — сказав Зефірен, увесь сяючи: — тоді ми були б у своєму власному будинку... Там є де поставити дві корови.

Вони замовкли й перейшли до десерту. Маленький салдат злизував із свого хліба виноградне варення, ласуючи, мов дитина, а куховарка дбайливо, з матернім виглядом різала яблуко. Тим часом, він встиг просунути під стіл свою вільну руку й гладив їй коліна, але так легко, що вона вдавала, наче не помічає цього. Коли він добре поведився, вона ні трохи не сердилася. Їй це, навіть, напевне, подобалося, хоч вона не признавалась у цьому, подобалося, бо вона легко підскакувала, задоволена, на своєму стільці. Цього дня просто був царський бенкет.

— Пані, ось ваша вода вже кипить, — сказала Розалі після тиші.

Елен не ворушилася. Вона відчувала себе немов обгорненою їхньою ніжністю й продовжувало мріяти про них. Вона уявляла собі їх там, у будинку Гіньярів з їхніми двома коровами. Вона посміхалася, бачачи його таким серйозним, з рукою під столом, тоді, як маленька нянька мала дуже стриманий вигляд, щоб ніхто нічого не помітив. Зникла будь-яка різниця в становищі; вона вже не мала ясного уявлення, ні про себе, ані про інших, ані про місце, де вона була, ані про те, що вона тут робить. Мідяний посуд палав на стінах, вона не помічала безладдя кухні, якесь приємне почуття втримувало її тут. Це забуття викликало в ній велику насолоду задоволеної потреби. Їй тільки було занадто тепло, краплини поту з'являлись на її блідому чолі; а ззаду неї напіввідчинене вікно ніжно дмухало їй на потилицю.

— Пані, ваша вода кипить, — повторила Розалі. — В казанку нічого не лишиться.

І вона поставила казанок перед нею. Елен, на мить здивована, мусіла підвестися.

— Ах, так!.. Дякую вам!

Вона більше не мала приводу, й поволі пішла, шкодуючи, що лишає їх. Казанок був їй ні до чого в її кімнаті... Та пристрасть зростала в ній. Це одубіння, що перед тим міцно сковувало її, розтануло в ній, перетворивши на хвилю бажання, від якого вона палала. Вона тремтіла від пристрасти, що її ніколи ще не почувала. Перед нею з'являлися спогади, її почуття пробуджувалося занадто пізно, під впливом всевладного бажання. Вона стояла посеред кімнати, потягуючися цілим тілом. Руки її були піднесені вгору й корчилися, кістки нервово тріщали. О, вона його кохала, вона його хотіла, вона віддасться йому вдруге.

І в цю мить, коли вона скидала свій пеньюар, дивлячися на свої голі руки, якийсь гомін стурбував її. Вона подумала, що це кашляє Жанна. Вона взяла лампу. Дитина, заплющивши вії, здавалося, спала. Але, коли її заспокоєна мати повернулася спиною, вона широко розплющила свої очі, чорні очі, що стежили за матір'ю, як та ходила по кімнаті. Вона ще не спала й не хотіла, щоб її примушували спати. Новий припадок кашлю роздер їй горло, і вона сховала голову під ковдру, щоб заглушити його. Тепер вона може вмирати, мати не зверне вже на неї найменшої уваги. Вона все дивилася розплющеними очима в пільму, знаючи все, немов би вона щойно обміркувала, що було треба, і через те вмирала тепер без жодної скарги.

II.

Вранці в Елен відразу ж з'явилися різні практичні думки. Вона прокинулася з владною потребою подбати самій за своє щастя, — вона тремтіла з жаху втратити Анрі через якусь необережність. Цього мерзлякуватого часу вставання в кімнаті, що була ще охоплена сонною, вона обожала його, вона прагнула його всім пориванням своєї істоти. Ніколи досі вона не знала цієї

потреби бути сторожкою. Першою її думкою було те, що вона повинна бачити Жюльєту цього самого ранку. Діючи так, вона уникне неприємних пояснень, розшуків, що можуть цілком їх скомпромітувати.

Коли, приблизно о девятій, вона прийшла до пані Деберль, ця вже встала з ліжка й була бліда, з червоними очима, мов героїня драми. Скоро бідна жінка побачила Елен, вона кинулася їй в обійми, плачучи й називаючи її своїм добрим янголом. Вона зовсім не кохає цього Маліньйона, о! вона присягається в цім! Мій боже, яка дурна пригода! Вона просто вмерла б, це напевне, з цього, бож тепер вона менш, як хто в світі, почуває себе здатною до цих хитрощів, брехні, страждань, тиранії одного й завжди того самого почуття. Як їй до вподоби відчувати себе знову вільною! З задоволення вона сміялася, й потім знову почала ридати, благаючи свою подругу не зневажати її. В глибині своєї гарячки вона боялася, гадаючи, що її чоловік знає все. Напередодні він повернувся схвильований. Вона засипала Елен питаннями. Тоді ця, з відвагою й легкістю, що дивувала її саму, розповіла їй історію, щедро вигадуючи одну по одній різні подробиці. Вона присяглася їй, що її чоловік не має підозріння ані про що. Це вона сама, довідавшись про все й бажаючи її врятувати, вирішила піти туди, щоб розладити це побачення. Жюльєта слухала її й вірила цьому оповіданню, — обличчя її було освітлене радісним почуттям, що охопило її всю, хоч сльози ще блищали на її очах. Вона ще раз кинулася їй на шию. І Елен ані трохи не соромилася того, що вона її милувала, вона не відчувала жодної гризоти сумління, через яку поперед так страждала. Залишаючи Жюльєту, вона взяла з неї слово заспокоїтися і в глибині сміялася з Жюльєти, й пішла від неї, дуже задоволена сама з себе.

Минуло кілька днів. В житті Елен усе змінилося; вона не жила тепер уже своїм життям, вона жила життям Анрі, його власними думками. Для неї існував тепер лише маленький сусідній будинок, де билосся її серце. Скоро вона знаходила привід, вона бігла туди й забувалася там, задоволена вже з того, що дихає

одним повітрям з Анрі. Вона вся віддавалася радості володіння, — і тому навіть і сама Жюльєта викликала в ній ніжність, мов би наближаючи її до Анрі. Проте, він ще ні разу не мав змоги зустріти її на самоті. Здавалося, вона знаходить якусь витончену насолоду в тім, щоб відкладати все далі час другого побачення. Одного вечора, коли він проваджав її до передпокою, вона тільки примусила його присягтися їй не ходити більше до будинку у пасажі О, додаючи, що він скомпромітує її. Обидва тремтіли, чекаючи на обійми кохання, в яких вони знову стиснуть одно одного, — вони ще не знали, де, в якому місці, колись уночі. І Елен, охоплена цим бажанням, існувала віднині тільки для тієї хвилини. Вона була байдужа до всього навколо; вона провадила всі свої дні у цім чеканні, дуже щаслива, маючи у своєму щасті тільки тривожне почуття, що Жанна все кашляє коло неї.

Жанна кашляла коротким сухим частим кашлем, що міцнішав увечері. Тоді в неї бували легкі випадки гарячки; вона слабшала від поту, що з'являвся на ній під час її сну. Коли мати питала її, вона відповідала, що вона не хвора, що вона не страждає. Безперечно, це був кінець її застуди. Заспокоївши сама себе цією думкою, не маючи більше ясної свідомости про все те, що діялося довкола неї, Елен мала все ж у тому захопленні, що в ньому жила, невиразне почуття якогось смутку, немов тягару, рана від якого кривавила в ній в якомусь місці, де саме — вона не могла б сказати. Іноді серед цих безпричинних радощів, що обволікали її чимсь ніжним, її охоплювала тривога, їй здавалося, що якась лихо стоїть за нею. Вона оберталась — і посміхалась. Коли буваєш надто щасливий, завжди тремтиш. Ні, нікого тут не було. Жанна щойно кашляла, але вона п'є свої ліки, нічого поганого з нею не станеться.

Але якось після півдня старий лікар Боден, що приходив до них, як старий друг, затримався більше, ніж звичайно, — він пильно оглядав Жанну кутком своїх маленьких блакитних очей. Він розпитував її, вдаючи, що грає з нею. Цього дня він нічого не сказав. Але за два дні він прийшов знову; і цього разу, вже не

оглядаючи Жанну, він з веселим виглядом старої людини, що бачила на своїм житті багато речей, почав розмовляти про мандрівки. Він попереду служив як військовий лікар і знав цілу Італію. Це чарівна країна, надто навесні. Чому б пані Гранжан не повезти туди свою дочку? І непомітно й спритно йому, кінець-кінцем, пощастило подати раду оселитися там, у країні сонця, як казав він. Елен пильно дивилася на нього. Тоді він поправився. Жодна з них не була хвора, це вірно. Але от, це надає сил, коли їдеш десь до іншого місця. Елен зовсім зблідла, охоплена смертельним холодом через думку залишити Париж. Мій боже! поїхати так далеко, далеко, раптом утратити Анрі, залишити своє кохання. Це так засмучувало її, що вона схилилася до Жанни, щоб сховати свою тривогу. Чи хоче Жанна поїхати? Дитина мерзляче сплела свої маленькі пальці. О, так! вона дуже хоче. Вона дуже хоче поїхати туди, до сонця, тільки вдвох із своєю матір'ю. О, тільки вдвох! На її біднім схудлім личкові, з щоками, на яких палала гарячка, засяла надія на нове життя. Але Елен не слухала, обурена й недовірлива, — вона була переконана тепер, що всі, абат, лікар Боден, навіть сама Жанна змовилися, щоб розлучити її з Анрі. Бачачи її таку бліду, старий лікар подумав, що вчинив нерозсудливо, і поспішив сказати, що це може й почекати, — він вирішив ще повернутися до цієї розмови.

Пані Деберль, певно, була цього дня вдома. Як тільки лікар прийшов, Елен покvapно одягла свого капелюха. Жанна відмовилася виходити; їй краще коло вогню; вона буде розумненька й не відчинить вікна. Вже кілька часу вона не мучила свою матір, не набридала їй проханням взяти її з собою; вона тільки стежила за нею довгим поглядом. А потім, лишившись на самоті, вона скорчувалася на своєму стільці й сиділа так годинами, не ворушачися.

— Мамо, чи це далеко, Італія? — запитала вона, коли Елен наблизилася, щоб поцілувати її.

— О, дуже далеко, моя люба!

Але Жанна тримала її за шию. Вона не пускала її відразу ж піти й бурмотала:

— Розумієш, Розалі тут за все подбає сама. Нам вона буде непотрібна... розумієш, з невеликою скринькою... о, це було б гарно, мамусю! Тільки ми вдвох!.. Я приїхала б звідти товста, товста, дивись — отака!

Вона роздувала свої щоки й показувала, які в неї будуть круглі рученята. Елен сказала, що вона побачить; потім вона пішла, наказуючи Розалі добре доглядати панну. Тоді дитина знову скорчилася біля каміну, дивлячись, як палає вогонь, вся поринувши у свої думки. Раз-у-раз вона механічно витягала до вогню свої руки, щоб зогріти їх. Відблиск вогню втомлював її великі очі. Вона так забулася, що й не почула, як увійшов пан Рамбо. Він приходив все частіше, саме для того, казав він, щоб довідатись, як іде справа з цією паралітичною жінкою, що її лікар Деберль ще не міг влаштувати до богадільні. Коли він знаходив Жанну саму, він сідав з другого боку каміну й розмовляв з нею, як з дорослою. Це дуже неприємно, ця бідна жінка чекає вже цілий тиждень. Але він зараз піде до лікаря й побачить його, і, може, той дасть йому якусь відповідь. Але він не ворушився.

— Мама, значить, не взяла тебе з собою? — питав він.

Жанна втомлено знизала плечима. Їй дуже важко кудись ходити. Нічого вже більше не було їй до вподоби. Вона додала:

— Я старішаю, я не можу завжди гратися... Мама розважається десь там, а я, я розважаюсь тут; ну, от тому ми й не разом...

Сталася тиша. Дитина затремтіла й піднесла руки до жару, що палав великим рожевим світлом. Вона справді, була подібна до якоїсь старенької жінки, що закуталась у величезну шаль і одягла одну хустку на шию, другу на голову. Закутана в усе це, вона, здавалося, була не більша від хворого птаха, що наїжився й дмухає собі під крильця. Пан Рамбо, склавши руки на коліна, дивився на вогонь. Потім, повертаючися до Жанни, він запитав, чи виходила її мати напередодні. Вона відповіла ствердним знаком. А третього дня, а ще раніше? Вона все казала „так“, хитаючи підборіддям.

Мати виходила щодня. Тоді пан Рамбо й дівчинка подивилися одно на одного довгим поглядом. Обличчя їм зблідли й були серйозні, немов би їм було потрібно поділитись якоюсь великою прикрістю. Вони не казали нічого, бо ж маленька дівчинка й стара людина не можуть розмовляти про такі речі; але вони добре знали, чому вони такі сумні й чому їм подобається лишатись отак тут, праворуч і ліворуч від каміну, коли нікого немає вдома. Це їх дуже втішало. Вони притискувалися одно до одного, щоб менше відчувати свою забутість. Їх охоплювали поривання ніжності, вони хотіли б поцілувати одно одного й заплакати.

— Тобі холодно, добрий друже, я певна цього... Присунься ближче до вогню.

— Та ні, моя люба, мені не холодно.

— О, ти кажеш неправду, твої руки, мов лід. Присунься сюди, інакше я розсерджуся.

А потім почав турбуватися він.

— Я закладаюсь, що тобі не лишили твого питва... Я зроблю тобі його, чи ти хочеш? О, я дуже добре вмію його робити... Якщо я про тебе дбатиму, побачиш, ти все матимеш.

Він не дозволяв собі яскравіших натяків. Жанна завжди відповідала, що питво їй набридло; їй забагато дають його пити. Але іноді вона згоджувалася, щоб пан Рамбо клопотався коло неї, як мати; він підкладав їй подушку під плечі, давав їй ліки, що про них вона забувала, носив її по кімнаті на руках. Ці пестощі робили їх ще ніжнішими одно до одного. Як казала Жанна, дивлячися довгим вогневим поглядом, що так тривожив добру людину, вони, коли її матері не було тут, грали у батька й маленьку дочку. Раптом їх охоплював сум, вони нічого більше не казали, крадькома оглядаючи одно одного з жалем у погляді.

Цього дня дитина, після довгої тиші, запитала його вдруге, як уже про це питала матір:

— Чи це далеко, Італія?

— О, певна річ, — сказав пан Рамбо. — Це там, аж за Марселем, біс його знає де... А чому ти мене питаєш про це?

— Тому що... — відповіла вона серйозно.

Тоді вона почала скаржитися, що нічого не знає. Вона була завжди хвора, її ніколи не віддавали вчитися до пансіону. Обидва замовкли, міцне тепло вогню при-сиплювало їх.

Тим часом Елен знайшла пані Деберль з її сестрою Поліною в японськiм павільйоні, куди вони часто приходили після півдня. Тут було дуже тепло, від кальориферу ішов задушливий подих. Великі вікна були причинені, видно було вузький сад у зимовому одязі, подібний до великого малюнку сепією, дуже тонко зробленого, — на рудуватій землі чітко вимальовувалися маленькі чорні гіллячки дерев. Сестри жваво сперечалися.

— Та дай мені спокій! — кричала Жюльєта, — зрозуміло, нам корисно підтримувати Туреччину.

— А я, я якось розмовляла з одним росіянином, — так само жваво відповіла Поліна. — Нас люблять у Сан-Петербурзі, ось де наші справжні спільники.

Але Жюльєта зробилася серйозна і, склавши руки, запитала:

— Тоді, що ж ти робиш з європейською рівновагою?

Східне питання було тепер „криком дня“ в Парижі; всі тільки про це й розмовляли, кожна більш-менш свідомо жінка зовсім не могла розмовляти про щось інше. Тому вже два дні пані Деберль переконано цілком поринула в зовнішню політику. Вона мала дуже певні думки про різні можливості, що загрожували виникнути. Її сестра Поліна дуже дратувала її, дозволяючи собі оригінальність підтримувати Росію всупереч очевидним інтересам Франції. Вона хотіла переконати її і тому сердилася.

— Та мовчи ти, які дурниці ти кажеш!.. Якби ти вивчала це питання разом зо мною!..

Вона перепинила сама себе, щоб привітати Елен, що входила.

— Добридень, моя люба! Ви дуже гарно зробили що прийшли... Ви нічого не знаєте? Цього ранку казали про ультиматум. Засідання Палати Депутатів було дуже бурхливе.

— Ні, я нічого не знаю, — відповіла Елен, остовпівши з несподіванки. — Я виходжу так мало.

А в тім Жюльєта й не чекала на відповідь. Вона пояснювала Поліні, чому Чорне море мусить бути нейтральним, і раз-у-раз фамільярно вставляла в розмову, дуже точно вимовляючи, наймення англійських і російських генералів. Але тим часом з'явився Анрі, тримаючи в руці кілька газет. Елен зрозуміла, що він прийшов сюди для неї. Їхні очі стрінулися, вони пильно спинили свої погляди одно на однім, потім, немов віддаючися, обмінялися довгим і мовчазним стисканням рук.

— Що є в газетах? — запитала вся в гарячці Жюльєта.

— В газетах, моя люба? — сказав лікар: — але ж там ніколи нічого не буває.

Тепер східне питання на мить було забуте. Розмова перейшла на когось, що на нього чекали, й він не прийшов. Поліна звернула увагу, що зараз продзвонить третя. О, він прийде, запевнювала пані Деберль; він формально обіцяв їй. Але вона не назвала його ім'я. Елен слухала, та нічого не чула. Все, що не було Анрі, ані трохи не цікавило її. Вона більш не приносила з собою рукоділля й лишалася сидіти в гостях на дві години, непричетна до розмови. В думках її тепер часто проносилася ота сама мрія: — вона уявляла собі, що всі інші люди зникли через якесь чудо, і що вона лишилася на самоті з ним. Проте, вона відповідала Жюльєті на її запитання, а погляд Анрі, спрямований на неї, ніжно втомлював її. Він пройшов за нею, нібито щоб підняти одну з завіс, і вона добре відчула, що він вимагав побачення, відчула це в тім тремтінні, яким він схвилював її зачіску. Вона згоджувалася, вона більш не мала сили чекати.

— Хтось подзвонив, це, напевне, він, — сказала раптом Поліна.

Обидві сестри вдали з себе байдужих. Це прийшов Маліньйон, ще коректніший, ніж звичайно, тільки трохи серйозніший. Він стиснув руки, що простягалися до нього, але він не жартував, як звичайно, — з церемонією він уввійшов знов у цей будинок, де кілька часу не

був. Тим часом лікар і Поліна скаржилися на те, що він тепер дуже рідко приходить, Жюльєта схилилася до вуха Елен, що, не зважаючи на свою крайню байдужість, все ж дуже здивувалася.

— Скажіть, це вас дивує?.. Мій боже, я його зовсім не хочу! Власне, він такий гарний хлопець, що на нього не можна довго сердитися... Уявіть собі, що він десь вишукав чоловіка Поліні. Це дуже мило, чи не так?

— Безперечно, — з чемности пробурмотала Елен.

— Так, це один з його приятелів, дуже багатий, що зовсім і на думці не мав одружитися, але він присягає, що приведе його до нас... Ми чекали на нього сьогодні, щоб мати точну відповідь. Розумієте, мені довелося бути байдужою до деяких річей. О, більш немає жодної небезпеки, ми тепер тільки знайомі.

Вона розсміялася гарним сміхом, але трохи почервоніла, мабуть, через той спогад, що його викликала в пам'яті Елен; потім вона швидко оволоділа Маліньйоном, Елен байдуже посміхалася. Ця життєва легковажність давала їй можливість вибачати саму себе. Даремно це уявляють собі, як якусь страшну драму, — все розв'язується само собою, дуже просто й мило. Вона відчувала тепер це щастя байдужості, казати собі, що немає нічого забороненого, — і цієї хвилини Жюльєта й Поліна відчинили двері павільйону й потягли Маліньйона з собою до саду. Раптом вона почувала за своєю потилицею тихий і палкий голос Анрі:

— Я прошу вас, Елен, о, я прошу вас!..

Вона затремтіла й подивилася навколо себе, раптом відчувши тривогу. Але вони були сами. Вона помітила, як ті три інших гуляють маленькими кроками по алеї. Анрі наважився взяти її за плечі, вона тремтіла і її страх був сповнений сп'яніння.

— Коли ви схочете! — пробелькотіла вона, добре розуміючи, що він прохає побачення.

І вони обмінялися кількома швидкими словами.

— Чекайте на мене сьогодні ввечері, там, у тім будинку в пасажі.

— Ні, я не можу... Я вже пояснювала вам, ви мені присяглися.

— Тоді десь в іншому місці, де вам подобається, аби тільки мені бачити вас... У вас, цієї ночі.

Елен обурилася. Але вона могла відмовитися тільки рухом руки, бо її охопив жах, коли вона побачила, що обидві жінки й Маліньйон повертаються сюди. Пані Деберль удала, що вона водить молодого чоловіка, щоб показати диво, кущики фіялок, які зовсім уже розквітли, не зважаючи на холодний час. Вона прискорила кроки й увійшла перша, вся сяючи.

— Все скінчено! — сказала вона.

— А що саме? — запитала Елен, все ще схвильована й не пам'ятаючи себе.

— Та ж з цим одруженням!.. Ах, як це розв'язує руки! Поліна вже починала бути не дуже приємна нам... Молодий чоловік побачив її й визнав її за чарівну. Завтра ми всі обідатимемо в батька... Я розцілувала б Маліньйона за цю приємну новину.

Анрі незвичайно спокійно встиг непомітно відійти від Елен. Він також казав, що Маліньйон чарівний. Він, здавалося, дуже зрадив, так само як і його жінка, що їхню молоду сестру, нарешті, влаштовано. Потім він звернув увагу Елен на те, що вона зараз загубить одну з своїх рукавичок. Вона подякувала йому. В садку було чути голос Поліни, що жартувала; вона схилилася до Маліньйона, уривцем шепотіла йому щось і весело сміялася, коли він, також на вухо, відповідав їй. Безперечно, він конфіденційно балакав з нею про те, що буде. Елен з насолодою дихала холодним повітрям, що входило крізь відчинені двері павільйону.

Це було саме тоді, коли там у кімнаті Жанна й пан Рамбо, онімівши у міцнім теплі, що йшло від жару, мовчки сиділи на самоті. Дитина порушила цю довгу тишу, раптом висловивши прохання, що немов було безпосереднім висновком її мрій:

— Чи ти не хочеш, щоб ми пішли до кухні?.. Може, ми помітимо відтіля маму.

— Так, з приємністю, — відповів пан Рамбо.

Цього дня вона мала більше сил. Вона пішла без його допомоги до вікна й притиснулася там обличчям до шибки. Пан Рамбо також дивився в сад. Там не

було ще листя, і тому крізь великі шибки вікон можна було ясно бачити середину японського павільйону. Розалі, що мусіла готувати страву, докорила панні, що вона, мовляв, занадто цікава. Але дитина вже впізнала одяг своєї матері й показувала на нього. Вона притискувалася обличчям до шибки, щоб краще бачити. Там у павільйоні Поліна вже помітила Жанну й робила їй знаки. З'явилася й Елен і поклікала рукою.

— Вас помітили, панно, — повторювала куховарка. — Вас запрошують туди.

Пан Рамбо мусів відчинити вікна. Його прохали привести Жанну, всі питали про неї. Жанна втекла до кімнати, уперто відмовляючися, обвинувачуючи свого доброго друга за те, що він навмисне постукав у вікна. Їй дуже подобалося дивитися на свою матір, але вона зовсім не хотіла йти до того будинку; і на всі запитання й благання пана Рамбо вона відповідала йому своїм жахливим „тому що“, яке мало пояснити все.

— Не тобі б належало примушувати мене до цього, — сказала вона, врешті, з похмурим поглядом.

Але він повторював їй, що це буде дуже неприємно матері, що не можна робити такі вибрики прилюдно. Він добре вкутає її, їй не буде холодно; і, розмовляючи так, він обв'язував шаллю її стан і зняв хустку, що була в неї на голові, щоб зробити з неї щось подібне до капелюшка. Коли вона була готова, — вона ще раз почала протестувати. Врешті, вона дозволила віднести її з умовою, що він віднесе її назад відразу ж, як скоро вона почує себе погано. Швайцар відчинив їм двері, що сполучали. В садку їх зустріли радісними вигуками. Зокрема, пані Деберль виявила багато уваги до Жанни; вона посадила її у фотель, біля пічки, наказала відразу ж зачинити вікна, кажучи, що повітря ще занадто свіже для любої дитинки. Маліньйон пішов. Елен почала пригладжувати розкуйовджене волосся дівчинки, трохи соромлячися, що вона отак прийшла сюди, закутана в шаль і в такому капелюшику. Але Жюльєта вигукнула:

— Та залиште! Чи ж ми тут не по-домашньому? Ах, нам так бракувало тут бідної Жанни!

Вона подзвонила і спитала, чи не повернулися з своєї щоденної прогулянки панна Смітсон і Люсьєн. Виявилось, що ні. А в тім Люсьєн робився нестерпний, напередодні через нього мусіли плакати всі п'ять панночок Левассер.

— Чи не загради нам у „голуб літає“? — спитала Поліна, засмучена думкою про близьке її одруження.— Це зовсім невтомно.

Але Жанна відмовилася, хитнувши головою. З-під своїх спущених вій, вона обводила довгим поглядом людей, що оточували її. Лікар щойно сповістив пана Рамбо, що його протече, нарешті, вже прийнято до богадільні, і дуже зворушений пан Рамбо стискував йому руки, немов це добродійство було зроблене йому самому. Кожний витягся у фотелі. Розмова набрала чарівної інтимності. Голоси ставали щораз повільніші, іноді робилося зовсім тихо. Пані Деберль розмовляла з своєю сестрою, а Елен сказала обом чоловікам:

— Лікар Боден порадив нам помандрувати по Італії.

— Ах, от чому Жанна питала мене про Італію!— вигукнув пан Рамбо.— А тобі, значить, було б приємно поїхати туди?

Дитина, нічого не відповідаючи, склала обидві ручки на грудях, і її похмуре обличчя освітілося. Її погляд з жахом упав на лікаря; вона зрозуміла, що матір звернулася з цим запитанням саме до нього. Він трохи затремтів, але лишився дуже холодний. Тут раптом у розмову втрутилася Жюльєта, бажаючи, як це було звичайно для неї, знати про все.

— Що, ви кажете про Італію? Чому ж ви мені не сказали, що ви їдете до Італії... От смішно, — саме цього ранку я насіла на Анрі, щоб він повіз мене до Неаполя... Уявіть собі, я вже десять років мрію про Неаполь. Кожної весни він мені обіцяє, а потім не додержує слова.

— Я тобі не казав, що я не хочу,—пробурмотав лікар.

— Як ти мені не казав? Ти рішуче відмовився, пояснивши, що не можеш залишити своїх хворих.

Жанна слухала. Велика зморшка перерізувала їй похмуре чоло, і вона механічно перекручувала свої пальці.

— О, мої хворі, — сказав лікар, — на кілька тижнів я їх можу спокійно доручити колезі... Якби знав, що це буде тобі так приємно...

— Лікарю, — перепинила його Елен, — чи ви також тієї думки, що така мандрівка була б на добре Жанні?

— Звичайна річ, це за мить поставило б її на ноги... Дітям взагалі завжди корисні мандрівки.

— Тоді, — вигукнула Жюльєта, — ми візьмемо з собою і Люсьєна, ми поїдемо всі разом!.. Чи ти хочеш?..

— Але ж безперечно я хочу всього, чого хочеш ти, — відповів він з посмішкою.

Жанна, спустивши голову, витерла дві великі сльози гніву й смутку, що обпалювали їй очі. Вона сховалася глибоко в фотелі, немов щоб більш нічого не чути й не бачити. Тим часом з вуст пані Деберль, захопленої цією несподіваною розвагою, що раптом з'явилася перед нею, поллялися схвильовані слова. О, який любий її чоловік! Вона поцілувала його. І вдразу ж вона почала розмовляти про готування. Треба їхати другого тижня. Мій боже, вона зовсім не має часу приготуватися. Потім вона схотіла накреслити маршрут; треба їхати отак; на вісім днів треба залишитись у Римі, потім пробути близько від нього, в чарівній місцевості, що про неї розповідала їй пані де-Ґіро; кінець-кінцем, вона посварилася з Поліною, що прохала трохи відкласти мандрівку, щоб вона могла поїхати вже разом із своїм чоловіком.

— Ах ні, як це можна! — казала Жюльєта. — Весілля буде вже після того, як повернемося.

Про Жанну забували. Вона пильно оглядала свою матір і лікаря. Звичайна річ, тепер Елен згоджувалася на цю мандрівку, бож через неї вона мала ще більше наблизитися до Анрі. Це була їй велика радість поїхати вдвох до країни сонця, жити цілі дні одно біля одного, використовувати вільні години. Посмішка полегшення з'являлася вже на її вустах, — вона так боялася втратити Анрі й тому тепер була така щаслива, що може поїхати й заразом зберегти своє кохання. Жюльєта ж розповідала про місцевості, що ними вони проїжджати-муть, і їм обом здавалося, що вони вже мандрують десь

ідеальною весняною країною; вони казали одно одному поглядом, що кохатимуть одно одного й там, і там, — скрізь, де тільки мандруватимуть разом.

Тим часом пан Рамбо, що потроху зробився сумний і мовчазний, звернув увагу на хворобливий вигляд Жанни.

— Чи добре тобі, моя люба? — запитав він півголосом.

— О, ні, ні, мені дуже погано... Занеси мене, благаю тебе!

— Але ж треба про це сказати твоїй матері.

— Ні, ні, мама занята, вона не має часу... Занеси мене, занеси мене!..

Він взяв її на руки й сказав Елен, що дитина відчуває певну втому. Тоді вона попрохала його почекати на неї вгорі, вона піде за ними. Маленька дитина була дуже легка, але все ж висковзала йому з рук, і він мусів спинитися на другім поверсі. Вона сперла голову йому на плече; обоє подивилися одно на одного з великою прикрістю. Жодного звуку не було чути в льодовій тиші сходів. Він пробурмотав:

— Ти рада, чи не так, поїхати до Італії?

Але вона розридалася, белькочучи, що вже не хоче, що воліє померти в своїй кімнаті. О, вона не поїде, вона там захворіє, вона це добре почуває. Нікуди! Вона не поїде нікуди. Її маленькі черевички можна вже віддати бідним. Потім, все ще плачучи, вона сказала йому зовсім тихо:

— Ти пам'ятаєш, про що ти прохав мене якось увечері?

— А про що саме, моя люба?

— Щоб лишатися завжди з мамою, завжди, завжди... Ну, якщо ти ще цього хочеш, я хочу також.

Сльози з'явилися на очах пана Рамбо. Він ніжно поцілував її, а вона додала ще тихішим голосом:

— Ти, може, сердився на мене, що я тоді так розгнівалася? Розумієш, я тоді не знала... Але тепер я хочу тільки тебе. О, зараз же, скажи мені, чи можна, щоб так було, зараз же скажи?.. Я волію краще тебе, ніж іншого.

Внизу в павільйоні Елен знову забулася. Розмова все йшла про мандрівку. Вона відчувала владну потребу

розкрити своє надкрай сповнене серце, сказати Анрі про це щастя, що від нього їй було душно. Тим часом, як Жюльєта й Поліна сперечалися про кількість костюмів, що їх треба з собою взяти, вона схилилася до нього й призначила йому побачення, в яким відмовила йому за годину раніше.

— Приходьте цієї ночі, я на вас чекатиму.

Нарешті, вона почала сходити вгору, але тут зустріла її Розалі вся в тривозі, вона бігла вниз сходами. Скоро вона побачила свою господиню вона закричала:

— Пані, пані! поспішайте!.. Панні погано! Вона харкає кров'ю!

III.

Виходячи з-за столу, лікар сказав своїй жінці про одну даму, що мала родити і що коло неї він, безперечно, буде примушений провести ніч. Він пішов о дев'ятій, зійшов на берег, пройшов уздовж порожніх надбережних, де лежала чорна ніч; дув легкий і вогкий вітрець. Сена, що вже піднялася, котила свої чорнильні хвилі. Коли пробила одинадцята, він зійшов схилами Трокадеро й почав блукати навколо будинку, що його велика квадратова купа здавалася якоюсь згуслою пільмою. Але вікна їдальні ще світилися. Він обійшов навколо, — вікно кухні також кидало яскраве світло. Тоді він, здивований, трохи турбуючися, почекав. Було видно тіні, що проходили по завісах. Помешкання, здавалося, було сповнене якогось хвилювання. Може, лишився на обід пан Рамбо? Але ж ніколи гідна людина не лишалася там пізніше від десятої. І він не наважувався піти туди, — що він скаже, якщо йому відчинить двері Розалі? Кінець - кінцем, опівночі, збожеволівши з нетерплячки, нехтуючи всіма заходами обережності, він подзвонив і пройшов, нічого не відповідаючи, повз помешкання пані Бержере. Вгорі йому відчинила Розалі.

— Це ви, пане! Ідіть сюди! Я скажу, що ви прийшли... Пані мусить на вас чекати.

Зовсім не було видно, що вона здивована, побачивши його цієї години. Коли він входив до їдальні, не змігши знайти жодного слова, вона тривожно сказала:

— О, панні так погано, так погано, пане!.. Яка ніч! Я просто з ніг падаю.

Вона залишила його на самоті. Лікар механічно сів. Він забував, що він медик. Ходячи там вздовж надбережних, він мріяв про цю кімнату, куди Елен зараз уведе його, кладучи палець собі на вуста, щоб не збудити Жанну, що лежить у сусіднім кабінеті. Горітиме нічна лампа, кімната буде затоплена тінню, нікому не буде чути їхні поцілунки. І він був тут, немов прийшовши відвідати хвору, чекаючи з капелюхом у руці. За дверима тільки впертий кашель роздирав глуху тишу.

З'явилася Розалі, швидко пройшла їдальню з мискою в руці, просто кажучи йому дорогою:

— Пані сказала, щоб ви не входили.

Він лишився сидіти тут, не маючи сили піти. Отже, побачення буде відкладене на інший день? Це приголомшувало його, як щось неможливе. Потім він почав міркувати: цій бідній Жанні, справді, бракувало здоров'я; і взагалі завжди з цими дітьми тільки й знаєш, що сумуєш чи сердишся. Але двері відчинилися і з'явився лікар Боден, прохаючи в нього тисячу пробачень. Фрази посипалися в нього: по нього прийшли, та він завжди дуже щасливий радитись із своїм відомим колегою.

— Безперечно, безперечно, — повторював лікар Деберль, у вухах якого сюрчало.

Старий медик, заспокоївшись, удав, ніби не знає, як бути, й вагається щодо діагнози. Знижуючи голос, він казав у технічних виразах про симптоми, перепиняв сам себе й примружував очі. В хворої був кашель без харкотиння, вона була дуже знесилена й мала тяжку гарячку. Може, це випадок тифозної гарячки? А втім, він не міг сказати нічого певного: анемічна невроза, що від неї так довго лікували хвору, викликала в нім підозріння непередбачених ускладнень.

— А що про це гадаєте ви? — питав він після кожної фрази.

Лікар Деберль відповідав йому уникливими рухами. Сором, що він тут, потроху опановував його, в міру того, як казав його колега. Навіщо прийшов він сюди?

— Я поставив їй два пляйстри, — продовжував старий медик. — Я чекаю, що скажете ви... Але підіть до неї. Ви висловитеся потім.

І він повів його до кімнати. Анрі ввійшов, увесь тремтячи. Кімната була ледве освітлена лампою. Він пригадував інші такі ночі, такий самий теплий запах, той самий зосереджений вигляд меблів і оббивки на стінах, що спали в темній тіні. Але ніхто не вийшов йому назустріч, простягаючи руки, як перше.

Пан Рамбо, здавалося, спить на своєму фотелі. Елен, стоячи в білому пеньюарі перед ліжком, не обернулася, і її біла постать здалася йому дуже високою. Протягом однієї хвилини він оглянув Жанну. Її слабкість була така велика, що вона не могла, не втомлюючися, розплющити очі. Вся спітніла, вона важко дихала; полум'я палало на щоках її блілого обличчя.

— Це швидкоплинні сухоти, — врешті, пробурмотав він, мимоволі кажучи зовсім голосно й не виявляючи жодного здивування, немов передбачав усе вже давно.

Елен почула й подивилася на нього. Вона була вся холодна, очі її були сухі, вона була спокійна якимсь жахливим спокоєм.

— Ви гадаєте? — просто сказав лікар Боден, хитаючи головою, з виглядом людини, що стверджує думки іншого, бо сам не схотів висловитися перший.

Він знову вислухав дитину. Жанна, не поворухнувшись, приготувалася до огляду, не розуміючи, здавалося, навіщо її мучать. Обидва медики обмінялися кількома швидкими словами. Старий лікар пробурмотав, що подих хворої має амфоричний характер, що звук його подібний до розбитого горщика; проте, він удавав, що ще вагається, він казав тепер про капілярний бронхіт. Лікар Деберль пояснював, що хвороба визначилася через якусь випадкову причину, — безперечно застуду. А в тім він уже кілька разів помічав, що анемія спричиняється до грудних хвороб. Елен, стоячи ззаду їх, чекала.

— Послухайте її ви сами, — сказав лікар Боден, даючи місце Анрі.

Анрі нахилився й схотів взяти Жанну. Вона не підвела вії, непритомна через гарячку. Крізь її коротку сорочку можна було бачити дитячі груди, де ледве намічалось народження жіночих форм; ніщо не могло бути чистішим, ніщо не могло викликати більший смуток, як оця дівочість, що до неї вже торкнулася смерть. Жанна ні разу не поворухнулася, коли перед тим до неї торкалися руки старого лікаря. Але скоро до неї торкнулися пальці Анрі, немов щось струсило її. Забута соромливість ураз прогнала оніміння, що опановувало її. Вона зробила рух здивованої й обуреної молодій жінки й стиснула на грудях обидві свої бідні маленькі худі ручки, белькочучи тремтячим голосом:

— Мамо!.. Мамо!..

І вона розплющила очі. Коли вона пізнала людину, що була тут, невимовний жах охопив її. Вона побачила себе голу й заридала з сорому, швидко натягуючи на себе простирало. Здавалося, що вона раптом постаріла в своїй агонії на цілих десять років, і, що в близькості до смерті, вона, не зважаючи на свої дванадцять років, досить визріла, щоб розуміти, що ця людина не повинна її торкатися й знаходити в ній її матір. Вона знову закричала, гукаючи на допомогу:

— Мамо!.. мамо!.. прошу тебе!..

Елен, що досі не сказала жодного слова, підійшла зовсім близько до Анрі. Очі її пильно дивилися на нього, а обличчя було немов з мармуру. Доторкнувшись до нього, вона сказала йому задушеним голосом тільки одне слово:

— Ідіть!

Лікар Боден силкувався заспокоїти Жанну, яку знову струсив припадок кашлю. Він присягався їй, що більш ніхто не дратуватиме її, що всі підуть, щоб дати їй спокій.

— Ідіть! — тихим і глибоким голосом повторила Елен на вухо своєму коханцеві. — Ви добре бачите, що ми забили її.

Тоді, не знайшовши жодного слова, Анрі пішов. Він лишився ще на мить у їдальні, наче чекав, сам не знаючи на що, на щось таке, що, може, станеться. Потім, бачачи, що лікар Боден не виходить, він пішов, зійшов сходами навпомацки. Розалі навіть не встигла йому посвітити. Він думав про блискавичну ходу швидкоплинних сухот, що її він пильно вивчав перед тим: мільярди туберкулів розплоджуватимуться з великою швидкістю, задуха чимраз збільшуватиметься, Жанна не проживе й трьох тижнів.

Минуло вісім днів. Сонце сходило й заходило над Парижем у великому небі, що широко розкривалося перед вікном, але Елен не мала ясної свідомости часу, що безжалісно й ритмічно йшов уперед. Вона знала, що її дочка засуджена на смерть, і лишалася, мов приголомшена жахом відчаю, що опанував її. Це було чекання без надії, певність того, що смерть не пробачить. Вона зовсім не мала сліз. Вона тихо ходила по кімнаті, завжди була на ногах, доглядаючи хвору, дбаючи про неї повільними й точними рухами. Іноді, переможена втомою, вона падала на стільця й дивилася годинами на дочку. Жанна вмирала, поступово, день-від-дня підупадаючи на силах; її дуже боляче нудило, гарячка не зупинялася. Коли приходив лікар Боден, він оглядав її одну мить, давав якесь розпорядження; і коли він виходив, у його круглій спині відчувалася така безпорадність, що мати навіть не проваджала його, щоб розпитати.

Другого дня після припадку прибіг абат Жуве. Він приходив разом з братом щовечора. Вони мовчки стискали руку Елен, не наважуючися питати її, що є нового. Вони запропонували по черзі не спати над хворою, але вона відсилала їх коло десятої, бо не хотіла, щоб хтось лишався в кімнаті на ніч. Одного вечора абат, що напередодні здався дуже збентеженим, відвів її поодаль.

— Я подумав про щось, — пробурмотав він. — Хвороба зробила дорогу дитинку дорослішою... Вона могла б тепер уперше запричаститися...

Спочатку Елен, здавалося, не зрозуміла його. Ця думка, що в ній було видно, не зважаючи на терпи-

мість абата, священника з усім його піклуванням про інтереси неба, несподівано вражала і навіть трохи драгувала її. Вона зробила рух безтурботності, кажучи:

— Ні, ні, я не хочу, щоб її мучили... Ідіть собі, якщо є царство небесне, вона піде туди простим шляхом.

Але цього вечора Жанна відчувала одне з оманних полегшень, що являють ілюзію для тих, хто вмирає. Вона почула абата загостреним слухом хворої.

— Це ти, 'добрий друже? — сказала вона. — Ти кажеш про причастя... це буде хутко, чи не так?

— Безперечно, моя люба, — відповів він.

Тоді вона схотіла, щоб він підійшов ближче до неї, щоб порозмовляти з ним. Мати підклала їй подушку під спину; і вона сіла, зовсім маленька; її спалені уста посміхалися, але в її ясних очах уже було видно смерть.

— О, мені дуже добре, — сказала вона, я б могла вже підвестися, якби схотіла... Скажи, чи на мені був би білий одяг, і чи мала б я букета?.. Чи церква буде тоді така гарна, як у місяць богородиці?

— Так, навіть ще краща, моя люба!

— Справді? Буде стільки само квіток і так само гарно співатимуть?.. Швидко, швидко, ти мені обіцяєш?

Радість опанувала всю її. Вся охоплена екстазом, вона дивилася на завіси ліжка, кажучи, що дуже любить доброго бога і що вже бачила його тоді, як у церкві співали. Вона чула орган, бачила канделябри, що хиталися, і перед її очима літали, мов метелики, квітки, що були у великих вазах. Але раптом тяжкий припадок кашлю струснув її і відкинув її назад на ліжку. Але вона все посміхалася, здавалося, не розуміючи, що вона кашляє, й повторювала:

— Я встану завтра, я вивчу катехізіс без жодної помилки, ми всі будемо дуже задоволені.

Елен, що стояли в ногах ліжка, раптом заридала. Вона, що не могла плакати, слухаючи сміх Жанни, відчувала, як хвиля сліз підходить їй до горла. Вона почала душитись і втекла до їдальні, щоб сховати там свій одчай. Абат пішов за нею. Пан Рамбо зараз же підвівся, щоб розважити хвору.

— Дивись, мама закричала щось, може, вона якось зробила собі боляче? — запитала вона.

— Твоя мама? — відповів він.—Але вона зовсім не кричала, вона, навпаки, сміялася з задоволення, що ти відчуваєш себе гарно.

А там у їдальні Елен, схилившись головою до столу, задушувала своє ридання, притискуючи руки до обличчя. Абат схилився над нею і благав її втриматися. Але вона, підводячи своє обличчя, по якому котилися сльози, обвинувачувала сама себе, казала йому, що вона забила свою дочку. Сповідь вихоплювалася уривчастими словами з її вуст. Ніколи б вона не поступилася цій людині, якби Жанна була тоді біля неї. Так вийшло, що вона зустріла його у цій незнайомій кімнаті. Мій боже, небо повинно взяти її разом з її дитиною! Вона не може більше жити. Переляканий священник заспокоював її, обіцяючи їй прощення.

Хтось подзвонив, з передпокою дійшов звук голосу. Елен обтирала свої очі, коли увійшла Розалі.

— Пані, це лікар Деберль...

— Я не хочу, щоб він входив сюди.

— Він питає, що чути з панною.

— Скажіть йому, що вона помере.

Двері були відчинені, й Анрі почув. Тоді він, вже не чекаючи на няньку, зійшов униз. Щодня він сходив, діставав ту саму відповідь і йшов назад.

Зокрема мучили Елен відвідування знайомих. Кілька дам, з якими вона познайомилася у Деберлів, вважали, що вони повинні розважати її. З'являлися—пані де-Шермет, пані Левассер, пані де-Ґіро і ще кілька інших; вони не прохали дозволу ввійти, але так голосно розпитували Розалі, що звук їхніх голосів проходив крізь тонкі перегородки маленького помешкання. Тоді, охоплена нетерплячкою, Елен приймала їх в їдальні, не прохаючи сісти, мало говорячи. Цілий день вона лишалася в пеньюарі, забуваючи змінити білизну. Її гарне волосся було просто зав'язане, очі сплющувалися з утоми, обличчя було червоне, рот, увесь у гірких зморшках, не знаходив слів. Тільки перед Жюльєтою вона не могла зачиняти кімнату й дозволяла їй лишатися на мить біля ліжка.

— Моя люба, — дружньо сказала їй ця одного дня, — ви надто вдаєтеся в розпуку. Майте трохи мужности!

І Елен мусіла відповідати, коли Жюльєта намагалася розважити її, розмовляючи про події, що хвилювали Париж:

— Ви знаєте, хутко в нас безперечно буде війна... Мені це дуже неприємно: я маю двох кузенів, що повинні будуть піти на війну.

Вона приходила сюди, повертаючися після своїх мандрівок по Парижу, вся зворушена після цілого дня балачок, приносячи з собою вихор своїх довгих спідниць до цієї зосередженої кімнати хворої; вона даремно силкувалася казати тихше, вдавати з себе розжалену, — її гарну байдужість було видно крізь усе це, було видно, яка вона щаслива, і як тріюмфує, що вона така здорова.

Елен у розпачі горя страждала в її присутності ревнивою тривогою.

— Пані, — пробурмотала якось увечері Жанна, — чому Люсьєн не приходить гратись?

Жюльєта на мить зніяковіла, а потім посміхнулася.

— Чи, може, він теж хворий? — запитала дитина.

— Ні, моя люба, він не хворий... Він у коледжі.

Елен пішла проводити її до передпокою, і Жюльєта схотіла тут пояснити їй свою брехню.

— О, я напевне привела б його з собою, я знаю, що це не заразливо... Але діти відразу ж лякаються, Люсьєн же до того ще такий дурний. Він був би здатний заплакати, якби побачив вашого бідного янгола.

— Так, так, ви маєте рацію, — перепинила її Елен; серце їй розривалося, коли вона думала про цю веселу жінку, що мала таку здорову дитину.

Минув другий тиждень. Хвороба далі розвивалася й заносила з кожною годиною частинку життя Жанни. Вона зовсім не поспішала в своїй блискавичній швидкості, — вона примусила пройти це тендітне, миле тіло всі певні фази, не помилувавши від жодної з них. Кровохаркання зникло; іноді вгамовувався й кашель. Дитина так душилася, що можна було стежити за впливом хвороби з того, як тяжко виходив подих з її

маленьких грудей. Це було занадто жорстоким для такої малосилої істоти. Очі абата і пана Рамбо сповнювалися сліз, коли вони чули її. Днями й ночами було чути свистіння під завісами, бідна істота, що її, здавалося, міг би забити один удар, ніяк не могла скінчити свою боротьбу із смертю, і тільки піт зрошував усю її. Мати, вже втрачаючи останні сили, не могла більше зносити звуку цього хрипіння й виходила до сусідньої кімнати, де прихилилась головою до стінки.

Жанна потроху відокремлювалася від усіх. Вона більш нікого не бачила, на обличчі її блукав зосереджений і похмурий вираз, немов би вона вже раніше десь жила зовсім сама. Коли ті, що оточували її, хотіли притягти її увагу й називали себе, щоб вона пізнала їх, вона пильно дивилась на них, серйозно, без посмішки, потім оберталася до стіни з утомленим виглядом. Тінь обволікала її, і вона вмирала в тім роздратованім настрої, який бував у неї тих днів, коли вона ревнувала свою матір. Проте, іноді в неї ще з'являлися примхи хворої. Одного ранку вона запитала в матері:

— Чи сьогодні неділя?

— Ні, моя дитинко, — відповіла Елен. — В нас тепер тільки п'ятниця... А навіщо тобі про це знати?

Здавалося, вона вже не пам'ятає про те, що зараз тільки спитала. Але за два дні, коли Розалі була в кімнаті, вона сказала їй півголосом:

— Сьогодні неділя... Зефірен тут, попроси його прийти сюди.

Нянька вагалася. Але Елен, що почула слова дитини, звернулася до неї із знаком згоди. Дитина повторювала:

— Приведи його, приходьте обоє, мені буде приємно.

Коли Розалі ввійшла разом з Зефіреном, вона підвелася на своїй подушці. Маленький салдат, з його голою головою й розчепіреними руками, топтався на місці, щоб сховати своє велике хвилювання. Він дуже любив панну і був дуже засмучений з того, що вона кладе свою зброю в боротьбі з смертю, як він казав, у кухні. І тепер, не зважаючи на попередження Розалі, що

перед тим наказувала йому бути веселим, він остовпів, його обличчя було засмучене, коли він побачив, що вона така бліда, що від неї майже вже нічого не залишилося. Хоч він встиг набрати переможних манір, він у глибині зберіг свою чутливість. Він не знайшов жодної з тих гарних фраз, що їх навчився вставляти в розмову. Нянька вщипнула його ззаду, щоб нагадати йому, що треба сміятися. Але він тільки зміг пробелькотати:

— Я прошу пробачити... прошу в панни й у всіх..

Жанна все підводилася на своїх худих руках. Вона широко розкрила свої великі порожні очі й, здавалося, щось шукала. Голова їй тремтіла, — безперечно їй засліплювало серед п'тьми, в яку вона вже йшла, якесь велике світло.

— Наблизьтеся, мій друже, — сказала Елен салда-тові. — Панна хотіла вас бачити.

Крізь вікно входило сонце — велика жовта пляма, в якій танцювали порошинки, що злітали від килима. Був березень; там, надворі, народжувалася весна. Зефірен зробив один крок, і сонце затопило його постать. Його маленьке кругле рябеньке обличчя мало золотий відблиск достиглої ниви, а гудзики мундира блищали, штани червоніли, мов поле маків. Тоді Жанна помітила його. Але в її очах знову з'явилася якась непевна тривога, вони блукали від одного кутка кімнати до іншого.

— Чого ти хочеш, моя дитино? — запитала її мати. — Ми всі тут, з тобою.

Потім вона зрозуміла.

— Розалі, підійдіть сюди... Панна хоче вас бачити.

Розалі й собі підійшла під соняшне проміння. На ній був чепець, його зав'язки, відкинуті на плечі, злітали, мов крила метелика. Золотий порошок тік на її жорстке чорне волосся й на добре кирпате обличчя з товстими вустами. В кімнаті були тільки вони, маленький салдат і куховарка, що стояли обіч одно одного під соняшним промінням, і Жанна дивилася на них.

— Ну, моя люба, — сказала Елен, — ти нічого їм не скажеш?.. Ось вони тут разом.

Жанна дивилася на них; голова їй тремтіла, мов голова дуже старої жінки. Вони були тут, як чоловік і

жінка, готові взятися за руки, щоб повернутися додому на село. Їх зогрівало весняне тепло, і, бажаючи розвеселити панну, вони, кінець-кінцем, почали сміятися одно з одного з дурним і ніжним виглядом. Добрий запах здоров'я йшов від їхніх круглих спин. Якби вони були сами, Зефірен, звичайно, вщипнув би Розалі й дістав би від неї славного ляпаса. Це можна було бачити в їхніх очах.

— Ну, моя люба, ти так таки нічого їм і не скажеш?

Жанна дивилася на них, задушуючися все більше. Раптом вона заридала. Зефірен і Розалі мусіли тієї самої хвилини залишити кімнату.

— Я прохаю вибачити... в панни й у всіх...—одубіло повторив маленький салдат, виходячи.

Це була одна з останніх примх Жанни. Вона зробилася дуже похмура, і ніщо не могло більше змінити цього її настрою. Вона намагалася бути окремою від усього, навіть від матері. Коли Елен схилялася над ліжком, щоб побачити її погляд, обличчя дитини було нерухоме, немов на очі їй лягла тінь завіс. Вона мовчала з похмурою покірливістю забутої істоти, що відчуває близьку смерть. Іноді вона довго лишалася з напівзаплющеними віями, і в її примруженім погляді не можна було розглядіти, яка вперта думка опанувала її. Для неї вже нічого не існувало, крім її великої ляльки, що лежала обіч неї. Якось їй дали цю ляльку, щоб розважити в її нестерпнім стражданні; вона відмовлялася її віддати й захищала її суворим рухом, як тільки ляльку хотіли від неї взяти. Лялька, покладена своєю кардонною головою на подушку, витяглася, мов хвора людина, ковдра вкривала її аж до плечей. Безперечно, дитина доглядала її, бо раз-у-раз вона мацала своїми горящими руками відірвані члени її рожевого тіла, з якого висипалися висівки. Протягом годин її очі невідступно стежили за емальовими очима ляльки, що завжди дивилися просто перед себе, за білими зубами, що завжди посміхалися. Потім її охоплювала ніжність, і вона відчувала потребу притиснути її собі до грудей, сперти щоку на маленьку перуку, що, здавалося, милувала її своїм волоссям. Вона знаходила вихід своєму почуттю

в цій любові до великої ляльки. Прокинувшись із своєї сонноти, вона насамперед упевнювалася, що та ще тут; вона бачила тільки її, розмовляла з нею, іноді на її обличчі з'являлося навіть тінь сміху, немов лялька бурмотала їй щось на вухо.

Кінчався третій тиждень. Якось зранку старий лікар лишився в кімнаті. Елен зрозуміла, — її дитина не проживе цього дня. Ще напередодні якесь остовпіння опанувало її, вона навіть не мала свідомости, що вона робить. Вже не боролися з смертю, вже лічили години. Хвора дуже страждала від спраги, і лікар просто порадив дати їй питво з опію, щоб полегшити агонію; і це нехтування будь-якими ліками позбавляло Елен свідомости. Доки ліки стояли на нічному столику, вона ще мала надію, що якесь чудо врятує її дочку. А тепер тут уже не було фляконів і коробочок, і в неї зникла остання віра. Тепер тільки в неї був один інстинкт, — бути біля Жанни, не залишати її, дивитися на неї. Лікар, що хотів віддалити її від цього жахливого видовиська, намагався давати їй різні маленькі доручення, але вона приходила назад — фізична потреба бачити Жанну притягала її сюди. Стоячи на цілий зріст, залишивши руки висіти, сповнена розпачу, що мінив їй обличчя, вона чекала.

Коло першої години прийшли абат Жуве і пан Рамбо. Лікар пішов їм назустріч і сказав одне слово. Обидва зблідли. Вони лишилися стояти, почувши жахливу новину, і руки їм тремтіли. Елен навіть не повернулася до них.

День був чудовий, це були післяполудневі соняшні години перших квітневих днів. Жанна ворушилася на своєму ліжку. Її вуста іноді тихо й болюче ворушилися через спрагу, що жерла її. Вона вийняла з-під ковдри свої бідні прозорі рученята і тихо намацувала ними щось у порожнечі. Глуха робота хвороби скінчилася. Вона вже більше не кашляла, її глухий голос був подібний до подиху вітру. Вона почала повертати голову, шукаючи очима світло. Лікар Боден широко відчинив вікно. Тепер Жанна вже не ворушилася, шока її лишилася на подушці, погляд був спрямований на Париж, а стиснутий подих щоразу ставав повільніший.

Протягом цих трьох тижнів страждання вона багато разів оберталася так до міста, що лежало на обрії. Обличчя їй ставало серйозніше; вона думала. Цієї останньої години Париж посміхався під ясним квітневим сонцем. Зовні віяв теплий вітер, було чути дитячий сміх, гороб'ячу метушню. Вмираючи, дитина востаннє силкувалася щось побачити, стежачи за купами диму, що злітали над далекими передмістями. Вона знову знаходила своїх трьох знайомих — Собор Інвалідів, Пантеон, вежу Сен-Жак; далі починалося невідоме. Її втоплені вії наполовину заплющилися перед цим величезним морем дахів. Може, вона мріяла, що вона потроху все легшає, що вона летить, мов птах. Врешті, вона дізнається, вона досягне соборів і шпилів, вона побачить, сім чи вісім разів махнувши крилами, ті заборонені речі, що їх ховають від дітей. Але якась нова тривога знов схвилювала її. Її руки чогось шукали, і вона заспокоїлася тільки тоді, коли знову притиснула ручками свою велику ляльку до грудей. Вона хотіла забрати її разом із собою. Її погляди губились у далечині серед димарів, рожевих від сонця.

Щойно продзвонила четверта; вже лягали блакитняві вечірні тіні. Це був кінець, задуха, повільна й спокійна агонія. Милый янгол уже не мав сил оборонятися. Пан Рамбо покірливо став навколішки. Мовчазне ридання струшувало його, він тягся до завіси, щоб сховати своє горе. Абат стояв навколішки в головах і склавши руки белькотів відхідну.

— Жанно, Жанно! — пробурмотала Елен, заледенівши від жаху, що підносив їй волосся на голові.

Вона відштовхнула лікаря, кинулася на підлогу й сперлась об ліжку, щоб бачити свою дочку зовсім близько. Жанна розплющила очі, але вона не подивилася на свою матір. Її погляд все був втуплений туди, у Париж, що зникав. Вона міцніше стиснула свою ляльку, своє останнє кохання. Далі вона глибоко зідхнула, потім зідхнула ще двічі слабше. Очі їй блідли, на обличчі одну мить видно було велику тривогу. Але хутко вона, здавалося, відчула полегшення. Вона більш вже не дихала, рот їй був розкритий.

— Скінчено, — сказав лікар, беручи її за руку.

Жанна дивилася на Париж своїми великими порожніми очима. Її козяче личко витяглося ще більше, риси були суворі, сіра тінь спускалася від насуплених брів; навіть померши, вона мала те саме обличчя ревнивої жінки. Лялька, що її голова відкинулася назад, а волосся звисло, здавалося, вмерла разом з нею.

— Скінчено, — повторив лікар, випускаючи маленьку холодну ручку, що впала.

Обличчя Елен витяглося, вона стиснула чоло кулаками, немов би відчуваючи, як їй розривається череп. Вона вже не плакала, її божевільний погляд блукав просто перед нею. Потім немов щось зробилось їй у горлі; вона щойно помітила в ногах ліжка пару маленьких черевичків, забутих тут. Все скінчено, Жанна ніколи їх не взує, можна віддати ці маленькі черевички бідним. І по обличчю їй струмками потекли сльози; вона лишилася на підлозі, притискуючи своє обличчя до ручки мертвої. Пан Рамбо ридав. Абат почав читати голосніше, а Розалі, стоячи в напіввідчинених дверях їдальні, кусала свою хустку, щоб не порушувати тиші.

Саме цієї хвилини подзвонив лікар Деберль. Він не міг стриматися від того, щоб прийти сюди довідатися, як з хворою.

— Що їй? — запитав він.

— Ах, пане! — заїкаючися, пробелькотіла Розалі, — вона вмерла.

Він лишився нерухомий, здивований з цього кінця, що на нього чекав день-у-день. Потім він пробурмотав:

— Мій боже! Бідна дитина, яке нещастя!

Він знайшов тільки це дурне й безжалісне слово. Двері зачинилися, він пішов.

IV.

Коли пані Деберль довідалася про смерть Жанни, вона заплакала, її охопило тимчасове міцне почуття, одне з тих, що опановували її на 48 годин. Це був голосний одчай понад будь-яку міру. Вона прийшла до

Елен і кинулася їй в обійми. Потім, коли вона почула тільки одне слово Елен, в неї миттю з'явилася думка про те, щоб зробити маленькій мертвій зворушливий похорон, і хутко ця думка цілком опанувала її. Вона запропонувала свої послуги, беручи на себе обов'язок подбати за найменші дрібниці. Мати, знесилена слізьми, приголомшено сиділа на стільці. Пан Рамбо, що діяв від її імени, втрачав розсудок. Він згодився на пропозицію Жюльєти, щиро їй дякуючи. Елен пробудилася на одну мить від свого забуття, лише щоб сказати, що вона хоче квіток, багато квіток.

Тоді, не гаючись ані на хвилинку, пані Деберль почала страшенно клопотатись. Цілий другий день вона використала на те, щоб оббігати всіх тих дам, що їх треба було сповістити про жахливу новину. Її мрією було влаштувати похід маленьких дівчаток у білому одязі. Їй було потрібно, принаймні, тридцять їх, і вона повернулася тільки тоді, коли їй пощастило набрати таку кількість. Вона сама пішла до контори похоронних процесій, обмірковуючи питання про те, якої кляси мав бути похорон, вибираючи драпування. Неодмінно треба зняти садові ґрати, поставити тіло поміж кущів бузку вже вкритого свіжими молодими пуп'янками. Це буде чудово.

— Мій боже, аби ж тільки була гарна погода! — вигукнула вона ввечері, скінчивши свою біганину.

Ранок сяв, на блакитне небо зійшло золоте сонце, відчувався чистий і свіжий подих весни. Похорон призначено на десяту. О дев'ятий були покладені покрови. Жюльєта давала розпорядження робітникам. Вона не хотіла, щоб тіло було зовсім вкрите деревами. Білі матері з срібними облямівками висіли на ґратах, уквітчаних бузком. Але вона швидко повернулася до залі, щоб прийняти дам. Збиралися в неї, щоб не загроможувати двох кімнат пані Гранжан. Але Жюльєті було дуже прикро, — її чоловік мусів поїхати цього ранку до Версалю: йому треба бути, казав він, на одній консультації, що її не можна відкласти. Вона лишалася сама й сердилася, — ніколи їй не щастить зробити так, як вона хоче.

Перша прийшла пані Бертъє разом із своїми двома дочками.

— Уявіть собі, — вигукнула пані Деберль, — Анрі лишив мене саму!.. Ну, Люсьєне, чому ж ти не кажеш добридень?

Люсьєн був тут, цілком готовий до похорону, зодягнений у чорні рукавички. Здавалося, його здивувала поява Софі й Блянш, зодягнених немов би вони йшли на процесію. Шовкові стрічки були зав'язані навколо їхніх муслінових убрань, серпанок, що падав аж до землі, ховав маленькі тюлеві чепці. Поки матері розмовляли, троє дітей дивилися одно на одного, стоячи просто в своїх туалетах. Потім Люсьєн сказав:

— Жанна вмерла.

Йому було сумно, але все ж він посміхався якоюсь здивованою посмішкою. Ще напередодні думка про смерть Жанни робила його розсудливим. Мати йому не відповідала на його запитання, бо була надто заклопотана, і він питав служників. Значить, вже не рухаєшся, коли помреш?

— Вона вмерла, вона вмерла, — повторили обидві сестри; їхні обличчя рожевіли під білими вуалями. — А чи можна її бачити?

Одну мить він думав, а потім з розгубленим поглядом, з роззявленим ротом, немов би силкуючися здогадатися про те, що там є, по той бік усього того, що він знав, він тихо сказав:

— Її вже ніхто не побачить.

Тим часом одна по одній з'являлися інші маленькі дівчатка. Люсьєн, за знаком своєї матері, йшов їм назустріч. Маргаріта Тіссо, в своєму легкому мусліновому одязі, з її великими очима здавалася дівою-дитиною; її ясне волосся падало вниз з-під маленького чепця, видаючи, під білим серпанком, якоюсь накидкою, витканою з золота. Непомітна посмішка промайнула на обличчях у всіх, коли з'явилися п'ять панночок Левасер; всі вони були подібні одна до одної це був немов якийсь пансіонат. Найстарша йшла попереду, найменша ззаду; і їхні спіднички роздувалися так, що заповнили собою цілий куток кімнати. Але коли з'явилася

маленька Гіро, у кімнаті зашепотіли; навіть трохи сміялися й підходили до неї, щоб побачити її близько й розцілувати. Вона була подібна до білої голубки з розкуйовдженим пір'ям. Сама не більша від птаха, вона здавалася величезною й зовсім круглою через одяг з газу, що був на ній. Навіть її мати не могла розшукати її ручок у цім газі. Заля потрохи сповнювалася білого снігу. Тільки кілька хлопців у рединготах вимальовувалися чорними плямами на тлі цієї білості. Люсьєн вже шукав собі іншу маленьку замість першої, що вмерла. Він дуже вагався, він хотів би мати жінку більшу від себе, як от була Жанна. А втім, він, здавалося, спинив свій вибір на Маргаріті, бо йому подобалося її волосся. Він уже не відходив від неї.

— Тіло ще не знесли вниз, — прийшла сказати Поліна Жюльєті.

Поліна хвилювалася, немов би справа йшла про те, щоб приготувитися до балю. Її сестрі було дуже важко переконати її, що їй не можна прийти у білому.

— Як! — вигукнула Жюльєта, — про що ж вони думають?! Я зйду вгору. Лишись з цими дамами.

Вона швидко пішла з залі, де розмовляли півголосом матері в чорних одягах, а діти не наважувалися рухатися, бо боялися, що їх лаятимуть. Угорі, коли вона ввійшла в кімнату мертвої, її охопив великий холод. Жанна ще лежала, склавши руки; і, як і Маргаріта, як і панни Левассер, вона була у білім одязі, в білім чепці, білих черевичках. Вінок з білих троянд на чепцеві робив з неї королеву її маленьких подруг, що прийшли вшанувати її. Дубова труна, облямована шовковою тканиною, лежала перед вікном на двох стільцях, відчинена, немов скринька для коштовних речей. Меблі були виладнані, горіла свічка. Зачинена й похмура кімната дхнула вогким запахом і тишею давно замураного льоху. І Жюльєта, що йшла відтіля, де було сонце, де посміхалося життя, лишилася німа, раптом спинившись і не наважуючися нагадувати, щоб поспішали.

— Вже надто багато людей, — кінець-кінцем, про бурмотала вона.

Потім, не діставши відповіді, вона додала, щоб сказати ще щось:

— Анрі мусів поїхати на консультацію до Версалю, ви пробачте йому.

Елен, сидючи перед ліжком, підвела на неї порожні очі. Її не можна було видерти з цієї кімнати. Протягом 36 годин вона сиділа тут, не зважаючи на благання пана Рамбо й абата Жуве, що були весь час з нею. Надто її знесилили ті дві ночі, коли агонізувала Жанна. А потім була жахлива туга останнього туалету, — вона сама вперто намагалася взути ніжки мертвої дитини в білі шовкові черевички. Вона більш не ворушилася, не маючи ані трохи сил, — безмірність її горя мов присипляла її.

— Ви маєте квітки? — пробелькотіла вона, зробивши над собою зусилля, спрямувавши очі на пані Деберль.

— Так, так, моя люба, — відповіла ця. — Не мучтеся.

Відколи вмерла її дочка, її опанувала одна тільки думка: квіток, ціле поле квіток. Вона турбувалася, бачачи кожну нову особу, що приходила, вона, здавалося, боїться, що не знайдуть досить квіток.

— Чи маєте ви троянди, — помовчавши, запитала вона.

— Так!.. я запевнюю вас, що ви будете задоволені.

Вона хитнула головою й знову поринула в свою нерухомість. Але службовці похоронної контори чекали на ганку. Треба було кінчати. Пан Рамбо, що й сам хитався, мов п'яний, благаючи, зробив знак Жюльеті щоб вона допомогла йому відвести бідну жінку. Обоє нечутно взяли її під руки підняли її і відвели до їдальні. Але скоро вона зрозуміла, вона їх відштовхнула у несамопитім випадку розпуки. Це була жахлива сцена: вона кинулася навколішки перед ліжком, чіплялася за простирала, сповнюючи кімнату криками одчаю. А Жанна, що витяглась у вічній тиші, вся холодна, все мала те саме кам'яне обличчя. Воно трохи затьмарилося, на вустах лежала обвинувальна дитяча гримаса: ця похмура, безжалісна маска ревнивої дочки розривала серце Елен. Вона добре бачила протягом цих тридцяти шести годин, як вона леденіє, сповнена злопам'ятливості, як вона робиться все суворіша в міру того, як наближається

до землі. Яким полегшенням було б, коли б Жанна могла хоч востаннє посміхнутись їй!

— Ні, ні, — кричала вона, — я благаю вас, лишіть її ще на мить!.. Ви не можете взяти її від мене! Я хочу поцілувати її!.. О, одну мить, єдину мить!..

І вона, тремтячи, тримала її на своїх руках, вона сперечалася за неї з цими людьми, що ховалися там у передпокої, повернувшись спиною з виглядом нудьги. Але її уста не зогрівали холодного обличчя, вона почувала, що Жанна впирається й відмовляється. Тоді вона скорилася рукам, що відтягали її, і впала на стілець у їдальні, вдвадцятье повторюючи ту саму глуху скаргу:

— Мій боже!.. Мій боже!..

Хвилювання знесило пана Рамбо й пані Деберль. Коли ця наполовину відчинила після короткої тиші двері, все вже було скінчено. Не було чути жодного гомону, щось ледве шаруділо. Заздалегідь помашені гвинти назавжди зачинили труну. Кімната була порожня, біла матерія вкривала труну.

Тепер двері лишилися відчинені. Елен впустили до кімнати. Ввійшовши, вона розгублено обвела поглядом меблі й стіни. Тіло щойно винесли. Розалі взяла покрів, щоб легше було нести труну. Розкриваючи божевільним рухом руки, простягаючи їх уперед, Елен кинулася до сходів. Вона хотіла зійти. Пан Рамбо стримував її, а пані Деберль пояснювала їй, що не личить так робити. Але вона присягалася бути розсудливою й не дивитися на те, як Жанну ховатимуть. Можна дозволити їй бачити; вона спокійно поводитиметься у павільйоні. Обое плакали, слухаючи її. Треба було її одягти. Жюльєта вкрила її хатній одяг чорною шаллю. Тільки ніяк не можна було знайти капелюха; кінець-кінцем, вона розшукала один і відірвала від нього пучок червоних вервен. Пан Рамбо, що мусів стежити за похороном, взяв Елен під руку. Коли вже прийшли до саду, пані Деберль пробурмотала:

— Не залишайте її саму. Я маю силу справ.

І вона пішла, а Елен важко ступала, все чогось шукаючи поглядом перед собою. Входячи туди, де було

світло, вона зідхнула. Мій боже! який гарний ранок! Але її очі відразу ж вступилися у ґрати; вона щойно помітила маленьку труну під білими покривами. Пан Рамбо дав їй наблизитися не ближче, як за два чи три кроки.

— Ну ж бо, будьте мужні, — казав він, сам весь тремтячи.

Вони подивилися. Вузька труна купалась у соняшному промінні. В ногах, на подушці, облямованій мереживом, стояло срібне розп'яття. Ліворуч у кропильниці було кропило. Великі свічки горіли без жодного язика полум'я. В повітрі тільки танцювали й підносилися вгору легкі золоті плями світла. Гіллячки дерев створювали під покривами якусь колыску із своїх фіялкових пуп'янків. Це був куток весни, куди через розсунуту матерію лився золотий порошок широкого проміння, що під ним розквітали зрізані квітки, які вкривали труну. Тут була ціла лавина квіток, снопи білих троянд, білі камелії, білий бузок, білі гвоздики, ціла сніжна купа білих пелюстків. Тіло зникало під ними, білі китиці зісковзали з матерій, білі барвінки та білі гіяцинти падали на землю й лежали там білими плямами. Деякі перехожі, що йшли вулицею вниз, спинялися, зворушено посміхуючися перед цим соняшним садом, де спала під квітками маленька мертва. Вся ця білість співала, світло сяло над цією білою невинністю, сонце зогрівало тремтінням життя покрови, букети й вінки. Бджола дзижчала над трояндами.

— Квітки!.. квітки!..— бурмотала Елен, не знаходячи інших слів.

Вона притискувала до вуст хустку; очі їй сповнювалися сліз. Їй здавалося, що Жанна мусить бути ще теплою, і вона знемагала з цієї думки. Ніжна вдячність лялася з її серця до тих, хто вкрив її дитину всіма цими квітками. Вона схотіла наблизитися, пан Рамбо вже не втримував її. Як гарно під цими покривами! Солодко пахло, в теплому повітрі не було жодного подиху. Тоді вона схилилася і вибрала собі одну троянду. Вона засунула її собі за корсаж. Але вона затремтіла, і пан Рамбо злякався.

— Вам не можна лишатися тут, — сказав він, відтягуючи її.—Ви обіцяли мені не робити саму себе хворою.

Він силкувався відвести її до павільйону, коли раптом двері залі широко розчинилися. Перша з'явилася Поліна. Вона зорганізувала кортеж. Одна по одній сходили вниз маленькі дівчатка. Здавалося, що це було якесь занадто швидке квітнення, купа пролісків, що якимсь дивом усі відразу розквітли. Білі одяги віяли під сонцем, вкривалися прозорістю, де, немов на лебедячих крилах, видно було різноманітні ніжні тони білого. З яблуні падали пелюстки, покривала богородиці віяли в повітрі, навіть одяги мали білість весни. Їхній хід не зупинявся, вони вже оточували моріжок і все сходили на ганок, легкі, мов пух, що раптом розвіявся на вільнім повітрі.

Коли сад був уже весь білий, в Елен, що дивилася на цей похід маленьких дівчаток, з'явився спогад. Вона пригадала баль тоді, того щасливого часу, баль з його веселими танками маленьких ніжок. Вона знову бачила Маргаріту, зодягнену за молочницю з відерцем для молока, підвішеним їй до пояса, Софі в одязі покоївки, яка оберталася в руках своєї сестри Блянш, зодягненої за клоунесу, що дзвеніла своїми бубонцями. Потім вона пригадала п'ятьох панночок Левассер, п'ятьох „Червоних шапочок“, зодягнених в ясно-червоний атлас з чорними оксамитними стрічками; перед її очима ще стрибала, обік арлекіна, вдвоє більша від нього, маленька Гіро із своїм метеликом ельзаски у волоссі. А сьогодні всі вони були в білому. Жанна також була в білому, вона лежала на білій атласній подушці, вся в квітах. Гарненька японочка, що її зачіску протикали довгі шпильки, зодягнена в пурпурову туніку, вишиту птахами, йшла тепер від них у білому одязі.

— Як вони вирости! — пробурмотала Елен, і сльози струмками поллялися в неї з очей.

Всі вони були тут, не було тільки її дочки. Пан Рамбо ввів її до павільйону; але вона лишилася коло дверей, бо хотіла бачити, як ітима кортеж. Дами підійшли до неї й тихо привіталися. Діти дивилися на неї здивованими блакитними очима.

Тим часом Поліна скрізь ходила й робила розпорядження. Вона приглушала свій голос, зважаючи на те, що сталося, але іноді забувалася.

— Ну ж бо, будьте розумненькі... Дивись, дурненька, ти вже забруднилася... Я прийду за вами, ви не йдіть звідсіля.

Вже під'їздив катафалк, можна було йти. З'явилася пані Деберль і вигукнула:

— А про букети забули?.. Поліно, мерщій сюди букети!

Виникла маленька затримка. Перед тим приготували для кожної маленької дівчинки букет з білих троянд. Тепер треба було розподілити ці троянди; захоплені діти тримали перед собою великі пучки квіток, мов свічки. Люсьєн, що не відходив уже від Маргаріти, з насолодою нюхав квіти, що їх вона підносила йому до самого обличчя. Всі ті дівчатка з їхніми рожевими личками сміялись у соняшнім промінні, а потім раптом робилися серйозні, стежачи очима за труною, що її робітники ставили на катафалк.

— Вона там усередині? — зовсім тихо запитала Софі.

Її сестра Блянш хитнула головою, а потім і собі додала:

— Для дорослих буває отака велика.

Вона казала про труну, вона розставляла руки, як могла ширше. А маленька Маргаріта засміялася, встроивши носа у свої троянди, — вона казала, що вони її лоскочуть. Тоді й інші теж повстромляли свої носи в букети, щоб переконатися. Але їм це зауважили, і вони знову зробилися серйозні.

На вулиці кортеж уже пішов. На розі вулиці Вінез якась розкуйовджена жінка, що її ноги були взуті в постолі, плакала й обтирала щоки кінцем свого фартуха. Кілька людей висунулися із своїх вікон, і жалісливі вигуки порушили тишу вулиці. Обтягнений білими матеріями, облямованими сріблом, катафалк тихо котився; чути було тільки рівномірні кроки двох білих коней, що глухо звучали на вбитій дорозі бруку. Цей возик немов віз з собою якесь поле квіток, букетів і вінків; не можна було помітити труни; вся купа квіт-

кових снопів раз-у-раз легко струшувалася, з візка сипалися гіллячки бузку. З чотирьох рогів труни злітали довгі білі муарові стрічки, що їх тримали чотири маленькі дівчинки: Софі, Маргаріта, панна Левассер і маленька Гіро, остання була така мініятюрна і їй так важко було йти, що її підтримувала мати. Інші тісною купою оточували катафалк, тримаючи в руці пучки троянд. Вони тихо йшли, їхні серпанки віяли, колеса оберталися поміж цього мусліну, немов їх несла якась біла хмарка, звідки посміхалися ніжні голівки херувимів. Потім слідом за паном Рамбо, що схилив своє бліде обличчя, йшли дами, кілька маленьких хлопчиків, Розалі, Зефірен, прислуга Деберлів. За ними їхало п'ять порожніх жалібних екіпажів. Цей весняний похід рухався вулицею, повною сонця, і білі голуби злітали перед ним.

— Мій боже, яка добука! — повторювала пані Деберль, бачачи, що кортеж уже рушив.—Якби Анрі відклав на інший час цю консультацію! Я ж йому казала.

Вона не знала, що робити з Елен, яка сиділа на стільці в павільйоні. Анрі лишився б з нею. Він трохи втішив би її. Це дуже неприємно, що його тут немає. На щастя, з'явилася панна Орелі й запропонувала свої послуги. Їй були не до вподоби сумні речі, вона краще подбає у цей самий час, щоб діти, повернувшись, мали що попоїсти. Пані Деберль поспішила приєднатися до походу, що йшов у напрямку до церкви на вулиці Пассі.

Тепер сад був порожній; робітники складали драпування. На піску, на тім місці, де пройшла Жанна, було тільки кілька пелюстків, що впали з камелії. І Елен, раптом вражена цією самотністю, цією великою тишею, знову відчула тривогу, відчула жах, розлучившись навіки з Жанною. Ще хоч раз побути біля неї, ще хоч єдиний раз! Думка, що Жанна йде від неї, розсердившись, маючи на своєму німому й похмурому обличчі вираз злопам'ятливості, палила її розпеченим залізом. Тоді, добре бачачи, що панна Орелі стежить за нею, вона вмить вигадала хитрість, щоб урятуватися з-під її догляду й побігти на кладовище.

— Так, це велика втрата, — повторювала стара діва, сидячи вигідно в фотелі.—Я, я обожала б дітей, зокрема

маленьких дівчаток. І тому, коли я про це думаю, я завжди задоволена, що не вийшла заміж. Через це уникаєш всіляких прикростей.

Вона гадала, що розважає її. Вона заговорила про одну з своїх подруг, що мала шестеро дітей і всі вмерли. Інша дама лишилася тільки з одним великим сином, що бив її; цей повинен був би вмерти, матері було б тільки легше через це. Елен, здавалося, слухала її. Вона не ворушилася більше, тільки тремтіла від нетерплячки.

— Ось вже ви трохи заспокоїлися, — сказала, нарешті, панна Орелі. — Мій боже, кінець-кінцем, так воно й треба. Треба зробитися розсудливішою.

Двері їдальні виходили до японського павільйону. Вона підвелася, штовхнула ці двері й витягла шию. Тарілки з тісточками вкривали цілий стіл. Елен в одну мить втекла через сад. Ґрати були відчинені, робітники похоронної контори відносили драбини.

Вулиця Вінез ліворуч звертає на вулицю Резервуар. Тут саме й є кладовище Пассі. Величезний мур підноситься з боку бульвару Мюет; кладовище лежить немов на широкій терасі, що підноситься над Трокадеро, центральними вулицями, над цілим Парижем. За двадцять кроків Елен вже була перед розчиненими дверима, за якими розгорталося безлюдяне поле з білими домовинами й чорними хрестами. Вона ввійшла. Два великі кущі бузку вже розквітали на розі першої алеї. Тут мало коли ховали, і тому тут росла дика трава й кілька кіпарисів темними смугами перетинали зелень. Елен пішла просто вперед; злетіла зграйка горобчиків, якийсь грабар підвів голову, кинувши в повітря грудку землі. Безперечно, похід ще не прийшов, кладовище здавалося порожнім. Вона пішла праворуч, підійшла аж до поруччя тераси; обійшовши навколо, вона, кінець-кінцем, помітила за купкою акації маленьких дівчаток у білому, що стояли навколішки перед викопаною ямою, куди щойно спустили тіло Жанни. Абат Жуве, простягнувши вперед руки, давав останнє благословіння. Вона тільки почула глухий звук каменя, що вдарився об труну. Все було скінчене.

Тим часом Поліна помітила її й показала на неї пані Деберль. Пані Деберль майже розсердилася й пробурмотала:

— Як, вона прийшла сюди? Але ж це ніяк не личить, це дуже поганий тон.

Вона наблизилася до неї, і весь вираз її обличчя казав, що вона не схвалює її вчинку. Інші дами й собі також з цікавістю наблизилися. Пан Рамбо підійшов до неї і стояв мовчки. Вона сперлася на одну з акацій, відчуваючи, що їй бракує сил, що всі ці люди непереносні тепер їй. Коли вона відповідала на співчутливі уклони, єдина думка душила її: вона прийшла занадто пізно, вона тільки почула звук каменя, що падав на труну. І її погляд все повертався до ями, сходці у стінці якої обмітав сторож кладовища.

— Поліно, доглядай дітей, — повторювала пані Деберль.

Маленькі дівчатка, що стояли навколішках, підвелися, немов зграйка білих горобців. Деякі з них, ще занадто маленькі, загубивши свої коліна в спідничках сіли на землю; треба було їх підняти. Коли спускали Жанну, великі дівчатка витягли голову, щоб подивитися в глибіню. Там було дуже темно, вони затремтіли й зблідли. Софі зовсім тихо запевнювала, що там лишаються на роки, на роки. — І вночі також? — запитала одна з панночок Левассер. — Ну, звичайно, вночі також, завжди. — О, вночі, Блянш померла б від цього! Всі вони дивилися одна на одну, широко розплющивши очі, немов би щойно почули якусь історію про злодіїв. Але коли вони підвелися й стали навколо домовини, вони знову зробилися рожевими; це неправда, це просто так розповідають різні казки, щоб було веселіше. Бож тут було так гарно, сад був такий чудовий з його високою травою; як гарно було б гратися тут у піжмурки, ховаючися за всіма цими каменями! Маленькі ніжки вже танцювали, білі одяги злітали в повітрі, мов якісь крильця. Сонце, що лялося теплим і повільним дощем у цю тишу кладовища, весело освітлювало цих дітей. Кінець-кінцем, Люсьєн просунув руку під вуаль Маргаріти: він торкався її волосся, він хотів знати, чи не

кладе вона щось на нього зверху, щоб воно було таке ясне. Дитина впиралася. Потім він сказав їй, що вони одружаться. Маргаріті дуже цього хотілося, але вона боялася, щоб він не пообскубав їй все волосся. Він знову торкався його, воно здавалося йому таким м'яким, мов поштовий папір.

— Не йдіть так далеко,—закричала Поліна.

— Ну, ми вже йдемо,—сказала пані Деберль.—Нам нема чого тут робити, а дітям, напевне, дуже хочеться їсти.

Треба було зібрати до купи маленьких дівчаток, що розсипалися по цілому кладовищу, мов пансіонат під час перерви від занять. Їх перерахували; не було маленької Гіро; нарешті, її помітили дуже далеко в алеї,— вона з поважним виглядом прогулювалася там з парасолькою своєї матері. Тоді дами пішли до дверей, а перед ними рухалася хвиля білих одягів. Пані Бертье вітала Поліну з її одруженням, що мало статися найближчого місяця. Пані Деберль казала, що вона їде разом із своїм чоловіком і Люсьєном на три дні до Неаполю. Потрохи всі виходили: Зефірен і Розалі лишилися останніми. Нарешті, пішли й вони. Вони взяли одно одного під руки, захоплені цією прогулянкою, не зважаючи на своє велике горе; вони йшли повільно, й їхні спини закоханих ще одну мить було видно в соняшному промінні на розі алеї.

— Ідіть! — пробурмотав пан Рамбо.

Але Елен рухом руки попрохала його почекати. Вона лишалася сама, їй здавалося, що з її життя видерто одну сторінку. Коли вона побачила, що пішли й останні, вона важко стала навколішки перед домовиною. Абат Жуве, в стихарі, ще не підвівся з колін. Обоє довго молилися. Потім, нічого не кажучи, тільки дивлючися на неї поглядом милосердя й пробачення, священник допоміг їй підвестися.

— Дай їй свою руку;—просто сказав він панові Рамбо.

На обрії сяяв Париж, розквітнувши в ясному весняному ранку. Посмітюшка співала на кладовищі.

V.

Минуло два роки. Одного грудневого ранку маленьке кладовище спало у великому холоді. Ще напередодні почав падати сніг, дрібний сніг, що його гнав північний вітер. З блідного неба легко, мов пір'я, іноді сипався лапастий сніг. Сніг уже твердішав, його висока облямівка, біла, мов лебедяче пір'я, оточувала поруччя тераси. А далі за цією білою лінією простягався на брудно-білому обрії Париж.

Пані Рамбо ще молилася, стоячи навколішки на снігу перед домовиною Жанни. Її чоловік щойно мовчки підвівся з колін. Вони одружилися в листопаді в Марселі. Пан Рамбо продав свій будинок у Галлі й приїхав на три дні до Парижу, щоб закінчити цю справу; візник, що чекав на них на вулиці Резервуар, мав заїхати до готелю по їхні чемодани й відвезти їх потім разом на станцію. Елен приїхала сюди з єдиною думкою стати тут навколішки. Вона лишалася нерухомою, схиливши голову, мов не тямлячи сама себе й не відчуваючи холоду землі, що леденив їй коліна.

Тим часом вітер стихав. Пан Рамбо пішов стати оддаль на терасі, щоб лишити її на самоті з німою скорботою її спогадів. Туман, злітав над далекими околицями Парижу, що його величезна купа зникала в цій невиразній блідій хмарі.

Олив'яне на колір місто, там, у ногах Трокадеро, здавалося мертвим під цим безперервним повільним падінням останніх пластівнів снігу. В нерухомім повітрі це здавалось якимсь блідим серпанком, що падав на темне місто, нечутно й безперервно хитаючися. Над димарями Військової Пекарні, що її цегляні вежі набирали кольору старої міді, ця білина, що без краю падала, густішала: це немов би злітали одна по одній нитки якоїсь газової матерії. Повітря не рухалося, все, здавалося, поринуло в якусь мрію: білі нитки падали сонно, немов щось уколисуючи. Наближаючися до моря дахів, пластівні снігу, здавалося, летіли повільніше, вони безперервно лягали один на одного мільйонами, тихо, тихше від квіток, що облітають: якесь забуття

землі й життя, владний спокій ішов від падіння цієї білини, що нечутно рухалася у простороні. Небо чимраз більше освітлювалося все разом якимсь молочним кольором, що його де-не-де плямували смуги диму. Потроху виразніше вимальовувалися блискучі острівки будинків: місто з'являлось перед очима на віддалі пташиного льоту. Вулиці й майдани перерізували його, — їхні смуги й поглиблення тіней позначали величезний кістяк кварталів.

Елен поволі підвелася. Її коліна залишили слід на снігу. Вкутана в широке темне манто, облямоване міхом, вона здавалася дуже високою. Ця білина чудово змальовувала її плечі. Від її чорного оксамитового берету на чоло їй падала тінь діядеми. В неї знов було те саме гарне спокійне обличчя, сірі очі, білі зуби, кругле, трохи міцне підборіддя, що надавало їй розсудливого й твердого вигляду. Коли вона повертала голову, її профіль, як і попереду, був подібний до чистого й владного профілю статуї. Кров спала під спокійною блідістю її щік, в ній знову відчувалася гордовита свідомість чесної жінки. Дві сльози скотилися з її вії: спокій її створився з колишньої туги. І вона стояла перед могилою простою колоною, де під ім'ям Жанни стояли дві дати, які визначали короткий термін — дванадцять років, що їх її дитина прожила на землі.

Навколо неї кладовище простягало білину свого зимового одягу, яку перетинали проржавілі роги домовин, залізні хрести, подібні до рук у жалобі. Одні тільки кроки Елен і пана Рамбо зробили стежку у цім безлюднім кутку. Це була непорушна самотність, і в ній спали мертві. В алеях витягалися легкі привиди дерев. Іноді з якоїсь, занадто важко вкритої снігом, гіллячки тихо падала купа снігу: і ніщо більш не ворушилося. На другім кінці кладовища було видно чорні сліди: там ховали. Другий похорон ішов ліворуч. Труни й кортежі рухалися тихо, немов якісь тіні на снігу, білім, мов білизна.

Побачивши коло себе жебрачку, що тяглася до неї з рукою, Елен вийшла із своїх мрій. Це була тітка

Фетю, у великих чоловічих черевиках, вкритих снігом, подертих і підв'язаних мотузками. Ніколи вона ще не бачила цієї жінки в такому мізерному стані, в бруднішим лахмітті, — вона розпухла й мала якийсь дурний вигляд. Стара жебрачка, у негоду, під час великих морозів чи дощів, ішла слідом за похоронними процесіями, щоб спекулювати на співчутливості милосердних людей, вона знала, що на кладовищі острах смерти примушує людей давати їй су; вона відвідувала могили, наближуючися до людей, що стояли навколішки, в ту мить, коли вони починали ридати, бо тоді вони не могли відмовити їй. Уже кілька хвилин, увійшовши з останнім кортежем, вона здалека стежила за Елен. Але вона зовсім не пізнала доброї дами; тихо ридуючи, простягаючи руку, вона розповідала, що двоє її дітей помирають з голоду. Елен слухала її, онімівши, як тільки її побачила. В дітей немає вогню, старший умирає через хворобу в грудях. Раптом тітка Фетю спинилася; якась думка з'явилася в тисячі зморшок її обличчя, її вузькі очі почали моргати. Як, це добра дама? Значить, небо почуло її молитви! І, вже не маючи бажання вигадувати історію про дітей, вона почала стогнати, з вуст їй поллялася невичерпна хвиля слів. У неї тепер було ще менше зубів, і ледве можна було розібрати, що вона каже. Скільки нещастя послав їй на голову добрий бог! Її пан звільнив її, вона щойно пробула три місяці в своєму ліжку: так, вона хворіє, як і попереду, скрізь її щось гризе, одна сусідка каже, що напевне якийсь павук вліз їй у рота, коли вона спала. Якщо тільки вона мала б трохи вогню, вона зогріла б собі черево; тепер лише це може дати їй якийсь полегшення. Але нічогісінько, вона не має навіть жодного сірника. Пані, напевне, десь мандрувала. Та це вже її справа. Нарешті, вона має дуже добрий вигляд, такий свіжий і такий гарний. Бог віддячить їй за все. Елен вже витягала свого гаманця, і тітка Фетю почала стогнати, спираючися на ґрати могили Жанни.

Похоронні процесії пішли. Чути було, як десь близько в ямі, рівномірно копає землю лопатою грабар, якого не було видно. Тим часом стара знову почала

зідхати, пильно поглядаючи на гаманець. І, щоб одержати більше милостині, вона вдалася до хитрощів і почала говорити про іншу даму. Нічого не можна сказати, це милосердна дама; та от тільки вона не вміє давати милостині, з її грошей ніколи не буває жадної користі. Кажучи це, вона дивилася розсудливим поглядом на Елен. Потім, вона зважилася назвати ім'я лікаря. О, це такий добрий, такий добрий, що й сказати не можна! Останнього літа він зробив разом із своєю дружиною ще одну мандрівку, їхнє маленьке все росте, прегарненька дитина! Але пальці Елен, що розкривали гаманця, затремтіли, і тітка Фетю раптом змінила свій тон. Одубівши, злякавшись, вона ледве тепер зрозуміла, що добра пані стоїть тут біля могили своєї дочки. Вона почала заїкуватися, зідхнула, силкуючись вдати, що плаче. Така люба маленька дівчинка, з гарненькими маленькими рученятами, що вона немов і зараз бачить, як дівчинка ними дає їй білі монетки! Яке довге волосся в неї було, як вона дивилася на бідних своїми великими очима, повними сліз! Ах, ніщо не може замінити такого янгола; таких більш немає, хоч пройти ціле Пассі. Гарних днів вона щонеділі носитиме сюди букетика пролісків, зірваних у рові фортеці. Вона замовкла, стурбована тим рухом, що ним Елен перепинила її балаканину. Що це, чи ж вона вже не знає, як треба говорити? Добра пані не плакала і дала їй тільки двадцять су.

Тим часом пан Рамбо підійшов до парапету тераси. Елен пішла до нього. Коли тітка Фетя побачила пана, її очі запалали цікавістю. Вона його не знала, оцього, це якийсь новий. Тягнувши ноги по землі, вона пішла за Елен, закликаючи небо осипати її всіма своїми ласками; підійшовши вже до пана Рамбо, вона знову почала говорити про лікаря. Ось кого гарно поховали б, якби він помер! Усі бідні люди, що їх він лікував без грошей, пішли б за його тілом. Щоправда, він таки любить трохи побігати за жінками, цього ціхто не заперечуватиме. Всі дами Пассі—добре це знають. Але це зовсім не заваджає йому обожати свою жінку, таку милу жінку, — вона, звичайно, могла б і погано поводитися,

але ніколи про це їй не подумає. Це справжні голуб'ята. Чи бачилась з ними пані? Вони, напевне, в себе, вона щойно бачила відчинені віконниці, там, на вулиці Вінез. Вони так любили пані попереду, вони були б такі щасливі поцілувати її. Шамкаючи всі ці уривки фраз, стара пильно стежила за паном Рамбо. Він слухав її, зберігаючи спокійний вигляд гідної людини. Від спогадів, що вона їх викликала, не лягало ніякої тіні на його мирне обличчя. А коли він помітив, що зухвалість цієї жебрачки дратує Елен, він понишпорив у кишені й також дав їй милостиню, наказуючи їй рухом руки піти геть. Побачивши другу білу монету, тітка Фетю знову почала нестримано проливати струмок слів подяки. Вона купить собі трохи дров і зогріє своє хворе місце; тільки це їй потрібно, щоб заспокоїти біль там, у череві в неї. Так, справжні голуб'ята до того ж, пані родила тої зими ще другу дитину, гарненьку маленьку дівчинку, таку рожеву й пухкеньку, — тепер уже їй починає йти чотирнадцятий місяць. Того дня, як її хрестили, лікар поклав її там, коло дверей церкви, аж сто су в руку. Ах, гарні серця пізнають одне одного, пані принесла їм щастя! Боже, зроби так, щоб пані не було ніякого горя, осип її всіма твоїми ласками! В ім'я отця, і сина, і святого духа, хай буде так!

Елен стояла просто перед Парижем, а тітка Фетю йшла поміж могил, белькочучи свої три „Отче наш“ і три „Богородице“. Сніг вже не падав, останні пластівні повільно й втомлено лягали на дахах. У широкому сіро-перловому на колір небі, там, далі, за туманами, що танули, золотий відблиск сонця набирав рожевого тону. Тільки одна блакитна смужка на Монматрі облямовувала обрій, і ця блакить була така прозора, така ніжна, що можна було подумати, що це тинь білого атласу Париж виходив з диму, ширшав на всі сторони своїми сніговими полями і застиг нерухомо, мов мертвий. Тепер уже в ньому не було помітно того тремтіння білих мушок, що їхні бліді хвилі обволікали фасади іржавих на колір будинків. Будинки виходили, чорніючи, з білих куп, в яких вони спали, немов узявшись цвіллю через століття вогкості. Здавалося, мов якась

салітра проковтнула цілі вулиці. Дахи немов нагиналися, а вікна вже зникли. Майдан, що його вапняний квадрат було видно, був сповнений купою уламків. Але в міру того, як з боку Монматру більшала блакитна смуга, лялося рідке й холодне, мов вода якогось струмка, світло, і Париж укривався якоюсь кригою, що в ній навіть найвіддаленіші околиці набирали ясности японського малюнка.

Елен, вкутана в міхове манто, що в його рукавах не було помітно її рук, все думала. Все та сама думка поверталася до неї й звучала в ній, мов якась луна. Вони мали дитину, маленьку, рожеву й пухкеньку дівчинку; і вона бачила її в тім чарівним віці, коли Жанна починала розмовляти. Маленькі дівчатка бувають такі мініатюрні у чотирнадцять місяців! Вона почала лічити місяці; чотирнадцять, разом з іншими, становило майже два роки; саме в той час, з точністю до п'ятнадцяти днів. І перед нею з'явився соняшний привид Італії, ідеальної країни, з її золотими плодами, країни, де коханці гуляли, поклавши одно одному руки на стан, серед пітьми запашних ночей. Анрі й Жюльєта зійшли перед нею в місячнім сяйві. Вони кохали одно одного, як чоловік і жінка, що знову робляться коханцями. Маленька, рожева й пухкенька дівчинка, що її голе тіло сміється сонцеві, вона силкується пробелькотіти невиразні слова, а мати заглушає їх своїми поцілунками... І вона думала про все це без гніву, її серце мовчало і тільки набирало все більшої ясности, не зважаючи на сум. Соняшна країна зникла, вона дивилася повільними поглядами на Париж, що його велике тіло ховала зима. Мармурові велетні, здавалося, лежать у владнім спокої своєї холодности, витягши свої члени, втомлені стародавньою мукою, що її вони вже більше не відчували. Блакитний просвіток створився над Пантеоном.

Тим часом її пам'ять поверталася день по дню в минуле. Вона жила в Марселі в якомусь одубінні. Одного ранку, йдучи вулицею Пті-Марі, вона раптом розридалася перед будинком, де вона жила дитиною. Це вона плакала востаннє. Пан Рамбо часто приходив до неї; скрізь навколо себе вона відчувала його присутність,

що була їй за якусь оборону. Він нічого не вимагав, він ніколи не розкривав перед нею свого серця. Якось восени, вона побачила його ввечері з червоними очима, — великий смуток опанував його: помер його брат, абат Жуве. Вона й собі почала втішати його. А що було далі, вона вже не пригадувала ясно. Їй все здавалося, що абат скрізь і завжди є з ними, вона поступалася його впливові, яким він обволікав її. Він ще й досі бажав цього, і вона не знаходила жодної причини, щоб відмовитись. Це здавалося їй дуже розсудливим вчинком. Її жалоба вже закінчувалася, і тому вона з власної ініціативи заговорила про це з паном Рамбо й визначила всі подробиці. Руки її старого друга тремтіли через розгублену ніжність. Як їй забажається, він чекає на неї вже цілі місяці. Йому досить одного знака. Вони брали шлюб ще під час жалоби. Весільного вечора він також поцілував її голі ноги, її гарні ноги статуї, що знову здавалися, ніби вони зроблені з мармуру. І життя пішло далі.

Тим часом, як блакитна смуга зростала на обрії, ці спогади розбудженої пам'яті викликали здивування в Елен. Що ж, значить, вона була божевільною протягом цілого того року? Тепер, коли вона викликала в своїй пам'яті жінку, що прожила майже три роки там, у тій кімнаті на вулиці Вінез, вона, здавалося, судить якусь іншу особу, що її поведінка сповняла її презирством і здивуванням. Яке дике божевілля, яка огидлива хвороба, сліпа, немов удар блискавиці! Проте, не вона його до себе покликала. Вона жила спокійно, схована в своєму кутку, вся віддана обожанню своєї дівчинки. Щлях простягався перед нею рівний, в ній не було ні цікавості, ані бажання. І от раптом буря пронеслася над нею, вона впала на землю. Ще й цієї години вона нічого не могла пояснити собі. Її істота вже не належала їй, хтось інший діяв за неї. Чи це можливо? Вона робила це. Потім великий холод леденив її, — Жанну відносили всю вкриту трояндами. Тоді вона, в заціпенінні свого смутку, знову стала дуже спокійна. Вона не мала ні бажання, ні цікавості; вона, як і давніше, повільно йшла зовсім простою дорогою. Вона знову починала

жити тим самим життям, сповненим суворого спокою й гордощів чесної жінки.

Пан Рамбо підійшов на один крок. Він хотів відвести її з цього сумного місця, але Елен рухом руки пояснювала йому своє бажання ще лишитися тут. Вона підійшла до парапету й почала дивитися вниз на вулицю Мюет, на постійнку екіпажів, — вони витягалися на краю тротуару якимсь довгим хвостом карет, що потріскалися через свою старість. Здавалося, чехли й білі колеса, коні, вкриті піною, гниють тут від якихось дуже давніх часів. Візники були нерухомі, немов застигли під своїми замерзлими плащами. По снігові важко котилися один по однім інші екіпажі. Коні пливли, витягаючи шиї, а люди, зійшовши із своїх сидінь, тримали їх за повід і несамовито лаялися; крізь скло було видно постаті пасажирів; терпляче відкинувшись на подушки, вони, очевидно, корилися тому, що їхня мандрівка, яка мала відібрати десять хвилин, розтягнеться аж на три чверті години. Якась вата приглушувала гомін; у цій мертвій тиші вулиць було чути тільки голоси в повітрі, що дивно тремтіли, ледве чутно, але ясно; вигуки, сміх людей, що падали через ожеледицю, сердиту лайку крамарів з візниками, що ляскали своїми батогами, пирхання коней, що боялися своїх хазяїв, — все це звучало й котилося далекою луною. Далі, праворуч, великі дерева надбережної з'являлися, немов якесь диво. Можна було подумати, що це дерева із гнучкого скла, якісь венеціанські люстри, уквітчані бра яких були дивно викручені через примху майстрів, що їх робили. Північний вітер перетворив стовбури дерев на колонаду. Вгорі було видно гіллячки, немов вкриті якимсь пухом, якимись плюмажами з пір'я, — вони також були подібні до майстерньої викройки з тонких чорних лозинок, облямованих білими сітками. Брав мороз, жодного подиху не було у вогкому повітрі.

І Елен казала собі, що вона не знає Анрі. Протягом одного року вона бачила його майже щодня; він лишався на години й години, щоб притискуватися до неї, щоб балакати, повертаючи одно одному погляд. Вона його не знала. Одного вечора вона віддалася йому, і

він узяв її. Вона його не знала, вона робила величезне зусилля й не могла нічого зрозуміти. Відкіля прийшов він, як він опинився коло неї, що це була за людина, якій вона підкорилась—вона, що вмерла б, а не віддалася б іншому? Вона його не знала, це була тимчасова непритомність, що затьмарила їй розум. Останнього, як і першого дня, він був чужий їй. Даремно вона з'єднувала до купи окремі дрібні його вчинки, його слова, всю його поведінку, все, що вона пригадувала про нього. Він кохав свою жінку й свою дитину, він посміхався тонкою посмішкою, він завжди зберігав коректну позу добре вихованої людини. Потім вона побачила його обличчя все в вогні, його руки, що розгублено блукали, охоплені невтримним бажанням. Тижні минали, він зникав і, кінець-кінцем, нічого не лишилося в її пам'яті про нього. Цієї години вона не могла б сказати собі, де розмовляла з ним востаннє. Він проходив, і його тінь ішла разом з ним. І їхня історія не мала іншої розв'язки. Вона його не знала.

Над містом розгорталося блакитне небо, чисте, без жодної плями. Елен підвела голову,—спогади втомили її, вона була щаслива дивитися на цю чистість. Це була рідка, дуже бліда блакить, якийсь ледве помітний блакитнявий відблиск у соняшнім сьйві. Сонце, вже низько стоячи над обрієм, блищало, мов срібна лампа. Воно горіло без тепла, відбиваючись у снігу поміж цього льодового повітря. Там, у долині, широкі дахи, черепиці Військової Пекарні й будинків надбережної простягалися, мов білі простирала, підрублені по краях чорним. На другому березі ріки квадрат Марсових Полів лежав, мов якийсь степ, де окремі темні крапки, загублені невідомо де екіпажі, викликали спогад про російські сани, що їдуть по снігу, дзвенячи бубонцями; а берести надбережної Орсей, що зменшилися через віддаль, ішли рівною лінією, уквітчані тонким кришталем, голки якого встромлялися в повітря. У нерухомості цього льодового моря Сена котила свою землисту на колір воду серед берегів, що облямовували її, мов горностаєвий міх; ще напередодні вона понесла кригу, й тепер ясно було видно коло стовпів мосту Інвалі-

дів нагромадження їх, що сповняли всю просторінь під арками мосту. Далі мости йшли один по одному, подібні до білого мережива, що дедалі меншало і доходило аж до блискучих скель центру міста, над яким підносилися своїми сніговими верхів'ями вежі Нотр-Дам. Інші шпилі, ліворуч, простромляли одноманітну рівнину кварталів. Сен-Огюстен, Опера, вежа Сен-Жак були немов якісь гори, де лежать вічні сніги; а ближче сюди павільйони Тюльєрі й Лювру, з'єднані лінією нових будинків, простяглися немов грані незаплямовано-чистих верховин. А там далі, праворуч, підносилися білі верхи Собору Інвалідів, Сен-Сюльпіс, Пантеону; цей останній дуже далеко вимальовувався на блакиті, мов якийсь казковий палац, увесь одягнений у блакитнявий мрамур. Не було чути жодного голосу. Сірі розколини позначали лінію вулиць, майдани, здавалося, були заглибинами потрісканої землі. Окремі будинки не можна було розглядіти, вони йшли безперервною лінією. Можна було розпізнати тільки сусідні фасади через тисячу смуг їхніх вікон. Нарешті, снігові скатертини змішувалися й губилися в блискучій далині, в озері, що його блакитні тіні були мов продовженням небесної блакиті. Під срібним сонцем Париж, величезний і ясний, блищав у цім морознім повітрі.

Тоді Елен востаннє обняла поглядом байдуже місто, що також лишалося невідомим їй. Вона знаходила його таким спокійним, як і попереду, немов безсмертним у цім снігу, таким, яким вона його залишила, таким, яким вона його бачила щодня протягом трьох років. Париж був для неї сповнений її минулого. Разом з ним вона кохала, разом з ним вона пережила смерть Жанни. Але цей товариш усіх її днів зберігав ясність свого величезного обличчя, що на ньому не було видно їй тіні ніжності; він був тільки німий свідок сміху й сліз, що їх хвилі, здавалося, котила Сена. Попереду він здавався їй, відповідно до часу, чи жорстоким, мов якесь страхіття, чи добрим, мов казковий велетень. А тепер вона відчувала, що ніколи не знатиме його, такого великого й такого байдужого. Він котився перед нею, він був—життя.

Тим часом пан Рамбо легко доторкнувся до неї, щоб вивести її звідсіля. Його добре обличчя було стурбоване. Він пробурмотав:

— Не завдавай собі стільки прикростей.

Він знав усе, він знаходив тільки це слово. Пані Рамбо подивилася на нього й знову відчула спокій. Обличчя її було рожеве від холоду, очі ясно дивилися. Вона вже була знову далеко, як і давніше, від усього минулого. Її життя розпочиналося наново.

— Я не знаю, чи добре я зачинила великий чемодан?—сказала вона.

Пан Рамбо заспокоїв її. Потяг іде о дванадцятій, вони ще мають час. Вулиці посипано піском, і екіпаж доїде швидше, ніж за годину. Але раптом він сказав голосніше:

— Я певний, що ти забула вудки.

— Ах, твоя правда!—закричала вона, здивована, сердячись сама на себе за погану пам'ять.—Нам треба було купити їх ще вчора.

Це були дуже зручні вудки, яких не можна було знайти в крамницях Марселю. Вони мали маленьку дачу над морем, де гадали жити влітку. Пан Рамбо подивився на годинника. Ідучи на вокзал, вони ще зможуть купити вудки. Їх зв'яжуть разом з парасолями. І він узяв її під руку й повів, спотикаючися поміж могил. Кладовище було порожнє, тільки їхні кроки було видно на снігу. Жанна, мертва, лишилася тут сама навпроти Парижу,—назавжди.

